

Baş

Elçin Əfəndiyev

1

2017

¹Elçin, Baş (roman). Naxçıvan: 2017.

Elçin Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki hesab olunur. Bir çox nüfuzlu beynəlxalq mükafatlara layiq görülüb. Romanları, povest və hekayələri, eləcə də elmi monoqrafiya və məqalələri 30-dan çox dilə tərcümə olunub. Pyesləri Nyu-York, London, İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Ankara və başqa şəhərlərin teatrlarında tamaşaya qoyulub. Kitablarının ümumi tirafı altı milyona yaxındır.

Psixoloji-fəlsəfi «Baş» romanı müasir postmodernizm ədəbiyyatının parlaq nümunəsidir.

Əsər birnəfəsə oxunur və oxucunu XIX əsrin əvvəllərinə aparır. Cənubi Qafqazda baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi hadisələr fonunda insan taleləri, qəhrəmanların daxili aləminin ən dərin qatlarından doğan hiss-həyəcanlar müəllifə xas olan yüksək bədiiliklə qələmə alınmışdır.

İlk baxışdan romanın süfət xətti Bakı xanlığında Rusiya imperiyası işğalçı ordusunun komandanı general Sisianovun başının kəsilməsi və başın Fətəli şah Qacara göndərilməsidir.

Ancaq general Sisianovun başının bu cəyahətfə geniş bir coğrafiyada - Azərbaycan xanlıqlarında, Gürcüstan çarlıq və knyazlıqlarında, Dağıstanda, Rusiyada, Qacarlar səltənətində, Osmanlı imperiyasında, hətta Avropada cərəyan edən hadisələri, insan xarakterlərini təsvir etmək üçün romanda geniş imkan yaratmışdır.

Müəllif bu hadisələri də, insan xarakterlərini də mürəkkəb psixoloji təhlildən keçirmiş, onları xırda cizgilərinə cən dəqiq təsvir etmişdir.

Bu möhtəşəm romanda realizm ilə mistikanın vəhdəti böyük ustalıqla işlənmişdir.

Müəllif bu romanı İlyas Əfəndiyevin
xatirəsinə həsr edir.

Bu romanın qəhrəmanlarının bir qismi tarixi şəxsiyyətlərdir, ancaq onlarla bağlı hər bir epizodda və ümumiyyətlə, romanın hər səhifəsində tarixi dəqiqlik axtarmaq lazım deyil, həmin tarixi şəxsiyyətlər bu romanda artıq ecmüəllifin qəhrəmanlarıdır? müəllifin gördüyü, onun qiymətləndirdiyi knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov, yaxud da gənc şahzadə və vəliəhd Abbas Mirzə Qacardır.

Bu əsərdəki tarixi kolorit - tarixi faktlarla tanış olduqca, müəllifin hiss etdiklərinin, onun düşüncələrinin ifadəsidir və buradakı tarixi qəhrəmanlar da müəllif üçün qeyri-tarixi qəhrəmanlar səviyyəsində vözünküdünrə.

Tarixçilər bu romandakı isimlərin hamısı ilə, buradakı məktublarla, ayrı-ayrı tarixi epizod və məqamlarla bağlı arxivlərdə axtarışlar aparmasınlar, çünki heç nə tapmayacaqlar. Romanda, olsun ki, tarix ilə üst-üstə düşməyən detal və ştrixlərə də fikir verməsinlər və bu baxımdan müəllifin təskinliyi ondadır ki, burada tarixlə üst-üstə düşən və müəllifin fikrincə, tarixilik baxımından əhəmiyyətli olan məqamlar da, güman ki, az deyil.

Elçin

Həyatım ağrıyır.
(Ənvər Məmmədخانلی)

Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə..
(Arif Abdullazadə)

...ONUN hisləri bir çəkisizlik, boşluq içində idi, yox, bu hislər çəkisizlik içində deyildi, çəkisizlik elə bu hisslərin özündə idi, çünki bu hislər daxilə deyildi, daxilədən gəlmirdi, çünki daxil yox idi, cismani heç bir şey yox idi, bu hislər bütün ətrafa yayılmışdı.

Əslində, burada (harada?) ətraf da yox idi, ətraf - hər tərəf idi və hər tərəf ancaq şəffaflıq idi, bu hislər də o şəffaflıq içində hər tərəfdə idi, buna görə də O, görünən o məkanda hər tərəfdə hər şeyi görürdü.

ONUN üçün qarşı, arxa yox idi, əslində, cərəf? də yox idi, tərəflər olmayan bütöv bir şəffaflıq idi və ONDA elə bir hissiyat vardı ki, O, bu bütöv şəffaflığın ortasındadır, ancaq əslində, burada orta da yox idi və elə bil, şəffaf ilşım dalşalarının arxasından görünən o məkana da buradan (haradan?), bu şəffaflığın içindən baxırdı.

ONUN hissiyatı qavrayırdı ki, ONU heç kim görmür və ONUN yavaş-yavaş, elə bil, cücərməyə başlayan və cücərdikcə də oyanan yaddaşında ani bir panika yarandı ki, güzgüyə baxsa, ÖZ ÜNÜ görməyəcək, çünki ONU görmək mümkün deyildi və o panika da yox oldu, çünki O - yox idi. Ancaq O, yox idisə, necə görürdü və hələ də bütün bunları axıracan dərk edə bilməməsi, elə bil, ONU o şəffaf hisləri tam, bütünlüklə duymağa, qavramağa qoymurdu.

O, kim idi, nə idi? - bunu heç cürə axıracan dərk edə bilmirdi, ONUN özü də həmun hislər kimi tamamilə bir çəkisizlik idi - şəffaf çəkisizlik - və əslində, ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı ancaq elə bu hislərdən ibarət idi.

Həmin şəffaf hislərdən - ONUN şəffaf və çəkisiz varlığından - bu şəffaflıq və çəkisizliklə heç cürə uyuşmayan bir şaşqınlıq dalğası keçdi və O, bunun fərqlində idi ki, bu şaşqınlıq ötüb gedəcək, bu - ötəri bir şaşqınlıqdır, görünən o məkandan ONA baxan o Başın nəzərləri müvəqqətidir, sonra o şaşqınlıq yox olacaq.

O, ONU özünə çəkən qüvvəyə uçaçaq, o şəffaflıq və çəkisizlik idilliyası tam olacaq, çünki mütləq idi, ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı bu mütləqliyə tamamilə əmin idi, elə bil, o varlıq o mütləqliklə bərabər yaranmışdı.

İndi isə o ilşım dalğaları get-gedə əriyirdi və nəhayət, ONUN oyanan yaddaşı dərk etdi ki, görünən o məkandan ONA baxan Baş - ONUN başıdır, ancaq bu qəfil informasiya ONU qətiyyənlə dıxsındırmadı, ONU heç vəchlə qorxutmadı, çünki ONUN varlığı şəffaf və çəkisiz idi.

O, var idi və O, yox idi və bu varlıqla yoxluq arasında yaranan anlaşılmazlıq, məchulluq ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yad idi.

Bu hələ dərkolunmaz bir hissiyat idi, nəse olmuşdu və nəse də olacaqdı, ancaq nə olmuşdu və nə olacaqdı? - O, hələ ki, bunu anlama bilmirdi, bu, hələ ki, yalnız dərkolunmaz bir hissiyat idi.

Hansı bir qüvvə isə ONU çəkirdi, O, qavrayırdı ki, uçub getməlidir, ancaq hara uçmalıdır? - bunu bilmirdi və anlamırdı, ancaq uçmalı idi, bu uçuş mütləq idi, O,

bu mütləqliyi qavramışdı, həmin mütləq uçuşun əminliyi ONUN bütün şəffaf və çəkisiz varlığına yayılmışdı.

O, artıq anlayırdı ki, ONU görünən o məkan saxlayır, hələlik O, görünən o məkandan ayrılıb ONU özünə çəkən o qüvvəyə uça bilmir, niyə, nə üçün? - bunu ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı dərk etmək, anlamaq iqtidarında deyildi.

O, artıq bunu anlamışdı ki, görünən o məkanda ONUN üçün uzaq və yaxın, keçmiş və gələcək yoxdur və həmin məqamda ONUN yaddaşından keçən informasiya görünən o məkandan ONA baxan Başın - ONUN Başının - bədənsiz olduğunu xatırlatdı, ancaq bu ONU qətiyyən narahat etmədi, çünki ONUN bütün varlığı şəffaf və çəkisiz idti.

O, ONU mamnit kimi özünə çəkən qüvvəyə doğru uçmaq istəyirdi, o qüvvə ONU bütün bu gördüklərindən qoparıb aparacaqdı, ancaq görünən o məkan və görünən o məkandan ONA baxan Baş - ONUN Baş - ONU buraxmırdı...

...O, daha Başa baxmaq istəmirdi və O, hiss edirdi ki, mütləq bir rahatlıq içinə girmək ərəfəsindədir, ancaq Başın ONA baxan nəzərləri, elə bil, buna imkan vermirdi, buna görə də, O, daha Başa baxmaq istəmirdi, ancaq bu ONUN istəyindən asılı deyildi...

1

Neçə il idi ki, qışda Bakıda hava mülayim keçirdi, ancaq milad tarixi ilə 1806-cı ilin 6 fevral günü Bakıda elə bir soyuq külək əsdi ki, elə bil, təbiət əvvəlki illərin əvəzini çıxırdı, sonra sulu qar yağdı və soyuğa dözümlü olmayan Hüseynqulu xan manqal gətirdib, məşvərət otağının ortasına qoydurdu. Manqalın qızaran közləri, elə bil, bu otaqdakı həyəcanı, qorxunu-hürkünü, çaşğınlığı daha da artırır və Hacı Muxtar xalçalarının üzərinə salınmış döşəkcələrdə bardaş qurub dairəvi oturmaş məşvərət iştirakçıları bəylər, Bakı ağsaqqalları, ətraf kəndlərdən dəvət olunmuş axundlar gözlərini o qıpqırmızı qızaran közə zilləyib susmuşdu.

Az qala iki saat idi ki, məsləhətləşmələr gedirdi və uzun-uzadı danışmaları xoşlamayan, çox zaman kimin nə dediyinə əhəmiyyət verməyib, öz bildiyini edən, kəmhövsələ bir adam olan Hüseynqulu xan bu dəfə heç kimin sözünü kəsmirdi, məclis əhlindən kim söz istəyirdisə, danışır və düzdür, bəzən fikir xanı bu məşvərət otağından uzaqlara aparırdı, danışanın

— nə dediyinin fərqinə varmırdı, ancaq, xanlıq taxtında oturduğu dövrdən bəri, bəlkə də, ilk dəfə idi ki, onun içində məsləhətə, təklifə ülgüc ağzı kimi iti, həssas bir ehtiyac var idi - bu, boğulanın təhtəlsüz olaraq saman çöpündən yapışmaq cəhdi kimi bir şey idi və Hüseynqulu xan özü də bunu başa düşürdü. Danışanlar da həmişəki kimi uzun-uzadı danışmırdılar, bir-iki kəlmə deyib susurdular - sükut daha artıq olurdu, nəinki danışq, çünki hər şey gün işığı kimi aydın idi və əslində, danışmağa heç hacət yox idi, hətta həmişə öz vəzifəsini səliqə-səhmanla yerinə yetirən münşi Hacı Həsənağa da - Hüseynqulu xanın divan idarəsi katibliyinin rəisi - qarşısındakı dəftərçəsinə yazmağa söz tapmırdı.

Həmin gün Bakının taleyi həll olunurdu.

Otaq isti idi, manqalda közərən kömür arabir cırtalıyır və o cırtacırtan, elə bil, məşvərətə toplanmış bu adamlar yox, tez-tez otağa çökən o sükutun özü diksinirdi.

Taxtında oturmaş Hüseynqulu xan otağın istisində əməlli-başlı üşüyürdü və sükunət içində üşüyə-üşüyə də fikirləşirdi ki, əslində, onu üşüdən, sızıldayasızıl-daya beləcə onun sümüklərini ağrıdan eşikdə cövlan eləyən sulu külək deyil, onu üşüdən, onun sümüklərini də ağrıdan xanlığın düşdüyü bu çıxılmaz vəziyyət idi və Sərdar Sisianov onu elə boğazlamışdı ki, heç bir çoban iti qurdu elə boğazlaya bilməzdi.

Hüseynqulu xan manqaldakı közə baxa-baxa gülümsədi: sən hansı qurddan danışsan, hanı o qurd ki, o boyda itin qabağına çıxıb bilsin? Vəhşi heyvan ki, meşədə öz balalarını necə qorumağa çalışırdı, onları gizlədirdi, tez-tez yuvasını dəyişirdi ki, gecə-gündüz şikar axtaran başqa vəhşi heyvanlar bu balaları tapıb parçalamasın, Hüseynqulu da xanlığı eləcə qorumağa çalışırdı, ancaq bu daha mümkün deyildi və Bakı xanlığı görəsən, hansı günahın, hansı bəd əməlin sahibi

idi ki, Allah-Taala ondan beləcə üz döndərmişdi?

Altı yüz il bundan əvvəl, o zaman ki, Qızıl Arslan¹ Şamaxını tutdu, Şirvanşah Axsitan Şirvanın paytaxtını Bakıya köçürüb, buranı qorumaq üçün ikicərgəli qala divarı tikdi, indi o qala divarı dənizdən də, qurudan da bu qalaya tuşlanmış rus toplarının qarşısında nə edə bilərdi? Sərdar Sisianov altı mindən artıq soldatla şəhərin qabağını kəsmişdi, general Zavalışinin gəmiləri də yenə gəlib Bakının qabağını kəsdirmişdi, Hüseynqulu 400, lap olsun 500-600 atlı ilə hücum çəkib rus ordusunu məğlub edəcəkdə?

O vaxtlar ki, Bakı camaatı başını aşağı salıb sakitcə əkib-becərirdi, neft çıxarırdı, sakitcə dənizə çıxıb bahıqçılıqla məşğul olurdu, Qızıl Orda şəhərlərinə, Moskva xanlığına, Avropa ölkələrinə xalça, ipək, əncir qurusundan, kişmişdən tutmuş zeytuna qədər mal aparıb ticarətlə məşğul olurdu, o vaxtlar ki, təkcə Azərbaycanın yox, bütün qonşuların tacirləri, qarışqalar yuvalarına yük daşıyan kimi, Bakıdan Türkünstanə, Ərəbistanə, Hindistanə, Həştərxanə, Xəzərin cənub sahillərinə mal daşıyırdı, oralardan da cürbəcür mal gətirirdi - indi həmin vaxtlar keçmişlərdə qalıb və bu gün bir tərəfdən Rusiya Bakını dartıb özünə qatmaq istəyir, bir tərəfdən də Qacarlar əllərində qılınc ayağa qalxır ki, yox, Bakı mənimdir.

Ancaq elə o keçmiş zamanlarda da bu torpaqda bəyəm az qan axıdılmışdı? Allah-Taala bu torpağı bərəkətli yaratmışdı və buna görə də, əslində, bu torpağın üzərindən qara buludlar heç zaman əskik olmurdu. Bu gün də bu çıxılmaz vəziyyətin səbəbi bu idi ki, Bakı xanlığı kürk, papaq, ayaqqabı tikmək üçün aşılانmış qoyun və keçi dərisi, qoyun və dəvə yunundan qalın mahud, pambıq, ipək ixrac edirdi, Suraxanıda toxunan xalçalara az qala Hacı Muxtar xalçaları dərəcəsinə tələbat var idi, bu xalçalar da Hacı Muxtar xalçaları ilə bərabər Bakı limanından gəmilərlə Ənzəliyə daşınırdı, oradan da İstanbula göndərilirdi, Şüvəlan zəfəranı bütün dünyada məşhur idi, yazın əvvəllərində Novxanı düzlərindən yığılan donbalan Avropanın, ələlxüsus da Firəngistanın şah saraylarında ən ləziz və bahalı ərzaq hesab olunurdu, Bakı duzu az qala qızıl qiymətinə gedirdi, əsas da, əlbəttə, neft idi uzun sözün qıssası, Bakı xanlığı divlərin gözü qabağında həmişə təptəzə bir quyruq tikəsi idi.

Hüseynqulu xan çiyinə saldığı kürkün yaxalarını sinəsinə çəkdi - əməlli-başlı üşüyürdü - son illər onun gücü və ağıl daima seçim qarşısında idi: ruslar, yoxsa Qacarlar və bu seçimin heç biri də, aydın məsələdir ki, onun üzünə gülmürdü, çünki o, hər iki divin ayağının altındakı qarışqa idi, əvvəl-axır basıb əzəcəkdilər. nə

İndi elə həmin məqam idi.

O zaman ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar səltənətini yaradıb, Azərbaycanın Şimalındakı xanlıqları da Cə nubdakı xanlıqlar kimi özünə təbə etmək istəyirdi,

¹Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hakimi, Sultan Müzəffərəddin Qızıl Arslan sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən bir az əvvəl — 1191-ci ildə Şirvana hücum edərək, paytaxt Şamaxı şəhərini işğal etmişdi.

xanlıqlardan itaət cavabı gözləyirdi, Hüseynqulu aşkar mövqe bildirmirdi, vaxtı uzadırdı, boğazdan yuxarı dostluq, din birliyi və qardaşlığı söhbətlərinin arxasında gizlənməyə çalışırdı və qəddarlığı qədər də ağılı olan Ağa Məhəmməd onun bu yalançı yaltaqlığının qiymətini yaxşı bilirdi. Axırı nə oldu? Ağa Məhəmməd Şamaxını tutub talan elədi, sonra da Bakıdan o qədər təzminat istədi, o qədər pul, ləl-cəvahirat aldı ki, xanlığın topdağıtmaz xəzinəsi tamam boşaldı.

O zaman ki, Ağa Məhəmməd Qarabağa hücum edib, Şuşanı otuz üç gün mühasirədə saxladı, ancaq qalanı ala bilmədi, ölümçül bir Qacar qəzəbi ilə Kartli-Kaxetiyaya hücum çəkib, bir neçə günün içində oranı özünə tamam ram elədi, onda Hüseynqulu xanın qulağına çatmışdı ki, Ağa Məhəmməd şah xaraba qoyduğu Tiflisdəki bir məşvərtədən onun ünvanına : = c- Bu cırtdan xanların arasında ən iküzlü tülkü Hüseynquludurlu? - demişdi və bu gün Fətəli şahın münasibəti də qəddar əmisinin münasibətindən fərqli deyildi - Hüseynqulu xan bunu yaxşı bilirdi.

Ancaq indi bütün bunları xatırlamağın nə mənası var? Artıq şahmat oynamağa iynənin ucu qədər də ümid yox idi və Hüseynqulu xan Sərdar Sisianovu yaxşı tanıyırdı: bu, son idi, Sisianov qan tökmədən Rusiyanın tam təbəəliyini qəbul etmək üçün bir gün vaxt vermişdi, aman yox idi.

Manqalda közərən közlərin üzünü getdikcə nazik kül pərdəsi örtürdü və Hüseynqulu xan gözlərini manqaldan çəkib, bayaqdan bəri susub bir söz deməyən

Molla Müzəffər Ağaya baxdı: - Ağa,- dedi.- niyə bir söz demirsən? Həmişə doğrusunu söyləyən Molla Müzəffər Ağaya bu dəfə də düzünü dedi: - Həzrət, mən bir söz deməkdə acizəm... Hüseynqulu xan gülümsədi: - Bu dəfə məsələ tamam xətm olunub, hə? Molla Müzəffər Ağaya yəqin ki, səkkiz il bundan qabaqki o söhbəti xatırladı, ancaq yenə bir söz demədi. Səkkiz il bundan əvvəl yaz çağı idi və bu o qorxulu vaxtlar idi ki, - qorxusuz vaxtlar olub bəyəm?! - Ağa , Məhəmməd Tiflisdən çıxaraq yenidən Qarabağa hücum - etdi və bu dəfə Şuşanı aldı, İbrahim Xəlil xan Balakənə | qaçdı. Şah Bakının qapısını o zamankı Sərdar Zubovun , üzünə açdığı üçün Hüseynqulu xana qəzəbli idi və - onun qəzəbinin sonu nə ilə bitirdi? - bunu Arazın o tayındakı xanlar kimi, bu tayındakı xanlar da, adlısanlı bəylər də, o cümlədən Hüseynqulu da yaxşı bilirdi. O vaxtkı rus padşahı, indiki Aleksandrın atası, taxta çıxan kimi, qoşunları geri çağırırdı, Sisianov da onlarla birlikdə rədd olub, çıxıb getmişdi, Bakı xanlığında rus qalmamışdı, ancaq bunun əhəmiyyəti yox idi, Qacarın qəzəbindən qan qoxusu gəlirdi və şah onu iki dəfə Şuşaya çağırırdı. Hüseynqulu cürbəcür bəhanələrlə Ağa Məhəmmədin hüzuruna getmədi, ancaq üçüncü dəfə şah onun ardınca xüsusi heyət göndərdi və bu dəfə də Ağa Məhəmməd şah Qacarın hüzuruna getməmək Bakı xanlığına baha başa gələrdi buna görə də Hüseynqulu öz ölümünə doğru Şuşaya yola düşdü. O zaman Molla Müzəffər Ağaya da Xanı yola salanlar arasında idi və xan onunla vidalaşanda:

- Xudahafiz, Ağal- dedi.- Bilirəm ki, daha geri qayıtdı yoxdul..

Molla Müzəffər Ağaya:

- Sənə yaxşı yol, xanl- dedi.- Allahın işini bilmək olmazı

Hüseynqulu xan:

- Bu dəfə Allahın işi məlumdur, Ağal- dedi.

Molla Müzəffər Ağa:

- Allahın işinə qarışmaq da olmaz!- dedi.

Xan iki gündən sonra axşamüstü Şuşaya çatdı və elə həmin axşam da şah onu hüsuruna çağırdı. Ağa Məhəmməd şahın göy gözləri işim-işim ışıldayırdı və o göy gözlərin dərinində qəzəb qığılcım saçırdı, onun tüksüz sifətini müdhiş bir intiqam hərisliyi bürümüşdü və aradan səkkiz il keçib, ancaq indi də o göy gözlər, o tüksüz sifət Hüseynqulunun yadına düşəndə, vücudundan bir hürkü dalğası keçirdi. Ağa Məhəmməd qəzəbdən daha da cırlamış nazik səsi ilə cığıra-cığıra dedi ki, o, yəni Hüseynqulu xan satqındır, onu edam edəcək, ailəsi ilə bərabər, bütün qohum-əqrabasını da Tehrana göndərəcək və elə orada da tapşırıq verdi ki, Hüseynqulunun xanlıq taxtından salınması barədə fərman sabah səhər hazır olsun.

Gecə isə Qacarın özü qətlə yetirildi.

Hüseynqulu xan da, səhər edamını gözləyən Molla Pənah da - İbrahim Xəlil xanın vəziri və Vaqif təxəllüsü ilə şeirlər yazan məşhur şair - Ağa Məhəmməd şah Qacarın hökmünə yox, Allahın hökmünə düşər oldular. Molla Pənah nə qədər gözəl bir şair idisə, o qədər də ağıllı və hiyləgər bir dövlət adamı idi, Qarabağ xanlığı adından Yekaterinaya daş-qaşla bəzədilmiş əsanı da o, hədiyyə etmişdi və deyilənə görə Qacara sui-qəsdə təşkil edənlərdən biri də elə Molla Pənah özü idi.

İndi isə iynənin dəliyi qədər də işıq ucu yox idi.

Və birdən-birə vəzir Molla Pənahın bir şeiri Hüseynqulu xanın yadına düşdü və o şeirin misraları xanın fikrində səsləndi:

Mən cahan mülkündə mütləq, doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim. Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,

Biətü iqrarüi imanü dəyanət görmədim,

Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim...

Və xan özünü güclə saxladı ki, vaxt itirib, Molla Pənahın o uzun şeirini fikrində özü-özü üçün axıracan söyləməsin. :

Hüseynqulu xan yenə gözlərini manqaldakı közə zillədi, - kül yavaş-yavaş közlərin qızartısını bomboz kül qatı ilə örtürdü - sonra baxışlarını manqaldan ayırıb, bir-bir məclis əhlinə baxdı: bu adamlar indi nəyi düşünürdülər, öz aqibətlərini, yoxsa xanlığın taleyini? Bəs, Hüseynqulu özü nədən nigaranlıq içində idi, öz taleyindən, xanədanlığından, yoxsa gözlərini ona dikmiş Abşeron camaatının sabahından?

Xan taxtında qurcalandı. ”

Bəsdir, bəsdir bu qədər tənə etdin özünə.

Yenə ağır sükut çökmüşdü və bu vaxt Mahmud bəy yerindən nəsə demək istədi, ancaq Flüseynqulu onun qaynayan gözlərinə baxaraq, macal vermədi, acıqla:

- Sən sus!- dedi.- Onsuz da bilirik nə deyəcəksən!

Manqalın istisi yavaş-yavaş öləziyirdi və elə bil, o isti azaldıqca xanın məşvərinə toplaşmış bu insanların da hansısa ümid qırıqları - əgər o qırıqlardan nəsə qalmışdısa - eləcə yox olub gedirdi. Hüseynqulu xan gözlərini yumub əli ilə çənəsini ovxalamağa başladı, bu isə o demək idi ki, indicə son qərar veriləcək.

Kimsə tamam ölgün bir səslə:

- Bəlkə...Bəlkə rus Sərdarından iltimas edək ki...

Xan gözlərini açmadan onun sözlərini yarımçıq kəsdi:

- Sərdar Sisianov iltimas qəbul edən adam deyil. Onun özünün də iltiması olmur, nə deyirsə, iltimas yox, əmrdir!.. - Və xan üzünü leşgərnevis² Rzaya tutaraq: - Dur, görüml- dedi. - Qoşun neçə nəfərdir?

Hüseynqulu xan leşgərnevisi ayağa qaldırıb bu sualı verəndə, fikrində yenə özü özünə lağ etdi: guya başqa bir say eşidəcəkdi və ümumiyyətlə, Bakı xanlığının məşvərətə yığılmış bu əyan-əşrəfi arasında elə bir şəxs var idi ki, qoşunun 500 nəfər civarında olduğunu bilməsin?

Leşgərnevis Rza ayağa qalxıb:

- Beş yüz on bir nəfər.- dedi.

Mahmud bəy yerindən:

- On dörd nəfər də mənim atlım var!- dedi.

Hüseynqulu xan açıq-aşkar bir rişxəndlə - əlacsız bir rişxəndlə - Mahmud bəyə baxdı:

- Pahl.. Bunun on dörd nəfər atlısı var!.. Gedib Sərdar Sisianovun az qala on minlik qoşununu darmadağın edəcək! Gəmilərini batıracaq! Topların da hamısını dənizə tökəcək! Əhsən! Mübarək olsun! Bəlkə gedib Peterburqu da alasan?! Aleksandr padşahı da əsir gətirəsən, qaraçı ayısı kimi qəfəsə salıb camaata göstərək, hə?!

Məclis əhlindən heç kimin dodağı da qaçmadı və təkcə ona görə yox ki, Mahmud bəydən ehtiyat edirdilər - bu, öz yerində, - həm də ona görə ki, Hüseynqulu xanın bu rişxəndinin altında dərin bir kədər var idi və o adamların hamısı da bunu görürdü. Bu kədər o manqal istisi kimi, bütün otağı bürümüşdü və manqaldakı o közlərin üzünü sərimiş o bomboz kül də, elə bil, bu kədərin üzərinə səpilib, onun çarəsizliyini daha da artırırdı.

Xan eləcə acı rişxəndlə:

- Hə?! Nə oldu?!- soruşdu.

Mahmud bəy bütün içindən gələn bir yangı ilə:

- Millət bir olsaydı, Aleksandırı da bura gətirərdik!- dedi.

Mahmud bəy Hüseynqulu xanın bacısı oğlu idi və xanın onu öz övladlarından da çox istəməsi yalnız sarayda yox, bütün xanlıqda heç kim üçün sirr deyildi. Güzəştə gedə bilən, birbaşalığa, müstəqimliyə yox, dolama yollara meyl edən, hiylə-fəsaddan istifadə etməyi bacaran, vaxtı olanda şeir oxuyan Flüseynqulu xan

²Qoşunu siyahıya alan.

yaşı artıq otuzu haqlamış, baxışlarından od yağan bu yaraşıqlı cavanda, bəlkə də, özündə olmayan, ancaq ömrü boyu xiffətini çəkdiyi mərdliyi, qətiyyəti, dönməzliyi, igidliyi gördüyü üçün, ona məhəbbəti bu dərəcədə idi və Hüseynqulu xan tamam əmin idi ki, bu satqın dünyada öz övladları da daxil olmaqla, xanlığın əyan-əşrəfi arasında ona heç vaxt xəyanət etməyəcək bir adam vardısı - əgər vardısı - o da Mahmud idi.

Mahmud bəy aemillət? dedikdə yalnız Abşeron camaatını yox, hətta yalnız bütün xanlıqlar da daxil olmaqla Azərbaycan əhalisini yox, dünyada yaşayan bütün türkləri nəzərdə tuturdu və bu adlı-sanlı cavan bəyin od kimi püsgürən əqidəsi - türkçülüüyü də hamıya və təbii ki, Bakı xanının məşvərət otağında əyləmiş bu adamlara da yaxşı məlum idi.

Hüseynqulu xan:

- Yaxşı, sənin millətinin hünəri göz qabağındadırl - dedi.- Bunu bildik! - Hüseynqulu xan çox az vaxtlar belə qəzəblənərdi.- Bunu bildik, ay millət dəlisil Bəs indi? İndi nə edərsən? Sabah Sisianov cavab gözləyir! Sabah! Üç gündən, beş gündən sonra yox e, sabahl De, görüm! De, görüm, nə edərsən?

Mahmud bəy:

- Cavad xan kimi vuruşub, ölərəml- dedi və Mahmud bəyin dediyi kimi də, edə biləcəyinə o məşvərət otağında dövrə vurub oturmuş adamların qəti şəkksübhəsi yox idi.

Hüseynqulu xan, elə bil, tamam hövsələdən çıxaraq, bağırdı:

- Bəs sonra? Bəs, sonra? Bunu fikirləşmirsən?1 Sisianov Bakı xanlığını da Gəncə kimi dağıtsın?1 Bakının da adını dəyişib, bir kafir adını qoysun? Hə? Soruşuram səndən?

Mahmud bəy ayağa sıçrayıb ağzını açmağa macal tapmamış, Hüseynqulu xan daha artıq bir bağırtıyla:

- Oturl- dedi.- Otur yerində dinməz-söyləməzl

Sənin ağzından hələ süd iyi gəlirl

- Xanın bağırtısı yox, içində xana ehtiramı məcbur etdi ki, Mahmud bəy dilini dişinə sıxıb yerində otursun və heç nə deməsin.

Hüseynqulu xanın məşvərtləri zamanı xanın da, əhli-məclisin də bircə sözünü belə ötürməyən Münşi Hacı Həsənağa bu mükəlimədən və ümumiyyətlə, otağı bürümüş o isti kədərdən o qədər təsirlənmişdi, o qədər ələcsiz bir qayğı içində idi ki, nə xanın, nə də Mahmud bəyin sözlərini dəftərinə qeyd etdi.

Hüseynqulu xan, elə bil, bu gərgin sükutu bir az yumşaltmaq istədi:

- Kor-kor, gör-görl.. Sultan Səlim Rusiya ilə də, Qacarlarla da münasibəti gərginləşdirmək istəmir. İndi "nizami-cədid"³lə³ məşğuldu, Allah xeyirli eləsin,

³Nizami-cədid — yəni yeni qaydalar. Osmanlı sultanı 3-cü Səlim xüsusi olaraq dəvət etdiyi fransız generalı Sebastianinin köməyi ilə orduda Avropasayağı islahatlar aparırdı, ancaq o dövrdə Osmanlı cəmiyyəti Sultanı müdafiə etmədi və bu islahatları axıra çatdırmaq mümkün olmadı, Sultan Səlim taxdan salındı, boğularaq öldürüldü.

ancaq indi Bakının aqibəti heç gecə yatanda da, Sultan Səlimin yuxusuna girmir...

Xan yenə gözlərini manqala zillədi.

Zavalişin gəmilərindəki topları şəhərin qala divarına tuşlamışdı, düzdü Zavalişin keçən ilin yayında da Sisianovun əmri ilə Bakı körfəzində lövbər salıb Hüseynqulu xandan tələb etmişdi ki, şəhəri təslim etsin, ancaq o zaman bakılılar müqavimət göstərə bildilər - Zavalişin Bakını topa tutdu, topları mərmiləri qurtardı və Hüseynqulu xanın 420 nəfərlik süvari dəstəsi rusların 700 nəfərlik piyada qoşununun qarşısını kəsməyi bacardı, onları şəhərə girməyə qoymadı. Bu dəfə isə vəziyyət başqa idi, Sərdar Sisianov Zavalişini yenidən Bakı körfəzinə göndərmişdi, özü isə piyada qoşunlara şəxsən sərkərdəlik edirdi və altı minlik bir orduyla gəlib Bakının qarşısında dayanmışdı. Onların topları Bakını xarabəyə çevirəcəkdi və Sərdar Sisianovun belə edəcəyinə Hüseynqulu xanın qətiyyəti şübhəsi yox idi. Sisianovun istəyi və hədəfi məlum idi: Bakı və Şirvan xanlıqlarını özünə təslim etdikdən sonra Araz rus padşahlığı ilə Qacarlar arasında dəqiq sərhədə çevrilsin və bu - onlar üçün hələlik bir hədəf idi: Aleksandr padşahın iştahı böyük idi və Sərdar Sisianov da hökmdarın planlarının Rusiya üçün əhəmiyyətini başa düşən, bu planları qiymətləndirməyi və həyata keçirməyi bacaran bir adam idi.

Sərdar Sisianovun şərtləri belə idi: Bakıda liman şəhərinin üsul-idarəsi yaranmalı idi, şəhərdə min nəfər rus soldatından ibarət qoşun dəstəsi - ruslar buna qarnizon deyirdilər - yerləşdirilməli idi, xana isə ildə on min qızıl rubl məvacib veriləcəkdi - bir sözlə, Bakı xanlığı Cənubi Qafqazın xəritəsində yoxa çıxırdı.

Xan dilmancı Şərif bəy:

- İzn olarmı?- soruşdu.

Onsuz da hamı, o cümlədən də xanın özü Dilmanc Şərif bəyin mövqeyini yaxşı bilirdi, ancaq buna baxmayaraq Hüseynqulu xan başının işarəsi ilə razılıq verdi və Şərif bəy ayağa qalxdı:

- Həzrat! Şər deməsən, xeyir gəlməz! Biz ruslarla dil tapmalıyıq. Bizim ruslarla birləşməyimiz bu günü dünyada elmə, maarifə aparan bir yoldur. Şərtlər ağırdır, başa düşürəm, ancaq yasa batmaq, təziyə tutmaq da lazım deyil. Dünyanın gedişatı belədir. Bir vaxtlar ərəblər dünyanın sahibi idi və elm, mədəniyyət də onların adı ilə bağlı idi. Sonra Osmanlılar gəldi. İndi də görməlisiniz və bilməlisiniz ki, dünya artıq Avropanındır, Rusiyanındır. Sankt-Peterburq bizim üçün Avropa açılan bir pəncərə ola bilər, ağalar... Rusiya yalnız sistanovlardan ibarət deyil, bunu bilməyiniz vacibdir. Rusiyada açıq fikirli insanlar çoxdur, onların cəmiyyətdə nüfuzları sisianovlardan az deyil və Rusiya bu gün böyük bir intibah ərəfəsindədir, ağalar... Rusiyada yollar çəkilir, sənaye, inşaat və ticarət inkişaf edir, yeni-yeni vasitələr yaranır ki, bu inkişafa yeni də keyfiyyətlər gətirir. Rusiyada darülfünunlar yaradılır, təzə məktəblər açılır, mütərcimlər zühur edib ki, Avropa alimlərinin və ədiblərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə edirlər...

Əhli-məclis matdım-matdım Şərif bəyin nitqinə qulaq asırdı və onların bir qismi Şərif bəyin söylədiklərini yaxşı başa düşmürdü, bir qismi də o qədər qorxu

və təlaş içində idi ki, onun söylədiklərinin fərqləndə deyildi.

Şərif bəy isə nitqinə davam edirdi:

- Rusiya bu gün böyük bir maarifə və mədəniyyətə, böyük bir elmə, ədəbiyyata hamilədir. Rusiya təbəəliyini qəbul etməklə və bu şərtlə ki, əhd-amanımıza bəvəfa çıxmayaq, Rusiyanın maarif və mədəniyyətə doğru hərəkətindən biz də fayda görəcəyik. Bizim də övladlarımız Peterburqda, Moskvada, Avropada təhsil alıb, qayıdıb gəlib millətimizi maarifləndirəcəkdir, ağalar...

Şərif bəy, elə bil, get-gedə daha da qızışırdı, ancaq Mahmud bəy yerindən onun nitqini kəsdi:

- Kaş sən o Peterburqdan qayıtmayıydın, Şərif bəy, biz də fəxr edəydik ki, orada ruslara nökrçilik edən bir həmsərimiz var!

Rusca da, firəngcə də sərbəst danışan, mənzilində bu dillərdə bir yığın kitabları olan Dilmanc Şərif bəy İstanbul Darülfünunda təhsil alandan sonra Avropaya getmiş, Firəngistandan tutmuş bütün Avropanı dolaşmış, oradan Sankt-Peterburqa gəlmiş və bir müddət orada da təhsil aldıqdan sonra Bakıya qayıtmışdı. Beş il bundan qabaq - hələ sərdarlıq Knorringdə⁴ idi - nökrələr Bakıya gəlmiş rus tacirlərini soyub, var-dövlətlərini əllərindən almışdılar və rusların Tehrandakı konsulu Vaksenberq xüsusi olaraq Bakıya gəlib, Hüseynqulu xanla uzun-uzadı danışqlar aparmışdı ki, tacirlərin malları özlərinə qaytarılsın. Düzdür, o mallardan xanın özünə də az çatmamışdı - bu heç - ancaq nökr mal qaytarar?

Konsul Vaksenberqin danışqlarından bir şey çıxmadı və Hüseynqulu xan onu yağlı vədlərlə və şəxsi hədiyyələrlə - zümrüd və yaqutla naxışlanmış tənəkə torbası, yüz girvənkə duz və on dənə də qızıl abbası Tehrana yola saldı, ancaq o hədiyyələri məmnuniyyətlə qəbul edən, hətta bəxşiş qızılları bir-bir dişi ilə yoxlayan konsul Vaksenberq Bakıdan çıxan kimi aləmi bir birinə qatdı və onun təhriki ilə Xəzərdəki rus donamasının kapitanı Moçakov sGizlərə gəmisi ilə limana girib Bakını topa tutdu, rus tacirlərinin də malları qaytarıldı və Hüseynqulu xan bu xatadan tamam qurtarmaq üçün, Şərif bəyi Tiflisə, general Knorringin hüsuruna göndərib üzürhaqlıq etdi, ancaq vəziyyətin gərginliyini görüb, Bakı xanlığını yenidən Rusiya taxtına çıxmış Aleksandr cözünün daimi ali himayəsinə götürsünə xahişi ilə Şərif bəyi Peterburqa göndərdi. Peterburqda Şərif bəyi vitse-kansler Kurakin⁵ qəbul etdi və Kurakin Bakı xanlığının himayədarlığına qəbul edildiyi barədə "Ali fərmanə"ni də, Hüseynqulu xana yazdığı məktubda imperatorun əmrini də Şərif bəy vasitəsilə ona çatdırdı. Əlahəzrət Aleksandr əmr edirdi ki, Bakı xanı qonşu xanlarla sülh və mehribanlıq münasibəti yaratsın, Azərbaycan xanları bir-birləri ilə ittifaq bağlasınlar və bir-birləri ilə mehriban dolasınlar.

⁴ Alman mənşəli rus hərbi xadimi, general-leytenant, baron Kar! fon Knorring knyaz Sisianovdan əvvəl Qafqaz ordusunun Baş komandanı idi.

⁵ Knyaz Kurakin A.B., rus dövlət xadimi və diplomatı. Daş-qaşı çox sevdiyinə görə, ona cəbrilantlar knyazı? ləqəbi qoymuşdular.

Şərif bəy o məktubu oxuya-oxuya imperatorun əmrini tərcümə edəndə diqqətlə ona qulaq asan Hüseynqulu xan:

- Şərif bəy,- dedi.- o əmri düz tərcümə etmirsən...

Şərif bəy təəccüblə:

- Xan həzrətləri, əmin ola bilərsiniz ki, məktub necə yazılıb, olduğu kimi də tərcümə edirəm.- dedi.

Hüseynqulu xan gülümsədi:

- Nə olsun ki, o cürə yazılıb? İstəkləri də o cürdür? Əksinə!.. Bir-birinizə qənim kəsilin, biz də sizi bir-bir dənləyəklə.. Onun istəyi budur, yazdığı deyil, Şərif bəy!

Başə düşdün?

— Və o ağır məşvərətdə nəsillicə qədim və tanınmış Bakı bəylərindən olan Şərif bəy Mahmud bəyə bozardı:

- Mən nə nökrəm, nə də sənin kimi cahiləm, Mahmud bəyl

Mahmud bəy, elə bil, qulaqlarına inanmadı və qəzəbli bir heyratla:

- Nə?- soruşdu.- Nə dedin?

Hüseynqulu xan barmağı ilə Mahmud bəyi hədələyə-hədələyə:

- Yerində oturl- dedi və gözlərini yumub, elə bil, məclis əhli üçün yox, özü-özü üçün əlavə etdi:- Bitdil

Məclis əhli başə düşdü ki, xan, nəhayət, qərarını bəyan edəcək - onsuz da, bu qərarın nədən ibarət olacağını hamı bilirdi - bu vaxt axundlardan biri özünü saxlaya bilməyib, qəhərlənə-qəhərlənə:

- Dinimiz əldən getdi...- dedi.

Bu sözlər və beləcə qəhərlənmə, elə bil, Mahmud bəyə Şərif bəyin ötkəmliyindən, Hüseynqulu xanın ona çıxmırməsindən daha artıq təsir etdi və o, əlini baldırına çırpıb:

- Dünyada yüz minlərlə müsəlman var!- dedi.Sən öz millətinin dərini çək! Millət dərdi nə üçün sizə bu qədər yaddır, ay ağsaqqal?! Nə üçün ağzınızı açıb, müsəlmanlıqdan danışırırsız və millətin dərini yaddan çıxarırsız? Bizim millətimizin dərdi, bəyəm, müsəlmanlığa yad bir şeydir, ay ağsaqqal? Niyə bu dərdi unudursan? Niyə bu barədə fikirləşmirsən?

Hüseynqulu xan bu dəfə, elə bil, Mahmud bəyin dediklərini heç eşitmədi və kürkü çiyindənə taxta salıb, ayağa qalxaraq:

- Ağalar!- dedi və susdu.

Birdən-birə vəzir Molla Pənahın o şeiri təzədən onun fikrində səslənməyə başladı:

Mən bu cahan mülkündə doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim...

Və Hüseynqulu xan vəzir Molla Pənahın şeirini güclə fikrindən qovub, sükutu pozdu:

- Seçim yoxdur, tərəzinin bir gözündə Sərdar Sisianovun zatımızı təhqir edən şərtləridir, o biri gözündə camaatımızın qırğını və ah-vayıdır. Mən o təhqiri udub,

Bakının açarını Sərdar Sisianova təqdim etməkdən başqa bir yol görmürəm... Camaatı və Bakını qorumağın başqa yolu yoxdur... Ağır şərtlərdi, ancaq ümid yenə rusların özünədi... Dəli Pyotrun zamanında ruslar gəlib Bakını aldılar, sonrasına oldu? Özləri çəkilib, çıxıb, getdilər... Yekaterinanın qoşunları cəmi on il bundan qabaq Bakını götürdü, yadınızdadı də, Sisianov da şəhərin rəisi oldu. Çox az keçdi, Yekaterina gorbagor oldu, Aleksandrın atası qoşunları geri çəkdi. İnşaallah, bəlkə yenə o günü görürük ki, ruslar rədd olub burdan, çıxıb gedərlər.

Artıq yalnız sümükləri yox, bütün varlığı ağrıyan Hüseynqulu xan əyilib, taxtının böyründəki kiçik mizin üstündən ipək qotazlı gümüş zıncırovu götürərək çaldı və bununla da məşvərət sona yetdi.

* * *

... ONUN yaddaşı bərpa olunurdu.

Və yaddaşı bərpa olunduqca da görünən o məkandakı epizodlar bir-birini əvəz edirdi.

ONUN yaddaşının dibinə çökmüş və oradan dirçəlməyə başlayan, hətta ONUN yaddaşından kənar olan, ONUN biləvasitə şahidi olmadığı, ancaq nəyə görə görünən və ONUN da dərhal tanıdığı - kimdir? nədir? haradır? Geçmişdir yaxud gələcəkdir? - epizodlar da həmin epizodlara qarışırdı.

Və O, görünən o məkanda bütün bu gördüklərini görmək istəmirdi, ancaq bərpa olunan yaddaşı ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığının istəklərindən asılı deyildi...

2

Şirvanda başlamış qızdırma, üşütmə knyaz □151anovdan əl çəkmiirdi, gündə neçə dəfə tutmaları olurdu, qoşundan geri qalırdı, sonra əsabə zabitləri ilə çapıb qoşuna çatırdı və belə bir mühüm hərbi səfərdə bu namərd xəstəliyə düşər olmasa onun bütün əhvalını pozmuşdu, ancaq qərībədir, Bakının üç-dörd verstliyində onun içinə, elə bil, bir yüngüllük dolmuşdu və bu yüngüllük ona açıq-aşkar bir ruh yüksəkliyi gətirmişdi.

Milad tarixi ilə 1806-cı il fevral ayının 8-i, hicri tarixi ilə 1220-ci il şubat ayının 2-si səhər vaxtı idi və knyaz Sisianov yavəri - ikinci yavər polkovnik fon Qrenfald Baş komandanın xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Tiflisdə qalmışdı - podpolkovnik knyaz Elizbar Eristov ilə birlikdə, bir seryant da onların ardınca, atlarının belində yavaş-yavaş Bakının məşhur Qoşa Qala Qapısına tərəf yaxınlaşmışdılar və yüyəni sol əlində tutmuş knyaz Sisianov sağ əli ilə Panteranın - bu sevimli Qarabağ atının - boynunu tumarlaya-tumarlaya həmişəki kimi yenə fikrindən keçirdi ki, Pantera insanların əksəriyyətində olmayan bir dəyərin - sədaqətin sahibidir, bunu fikrindən keçirdi və daha artıq bir sevgi ilə atın yalını qaşdı.

Üç il yarım bundan əvvəl - o vaxt ki, knyaz Sisianov Baş komandan kimi Zaqafqaziya gəldi və seçmə atlar arasından bu atı seçib, ilk dəfə onun belinə mindi, o vaxtdan etibarən də Pantera ilə knyaz arasında qarşılıqlı bir məhəbbət yarandı. Knyaz hər dəfə Panteraya yaxınlaşıb, onun yalını tumarlayanda, əlini onun belinə, boynuna sürtəndə, qarnını qaşığında bu atın məhəbbətini və sevincini az qala cismani hiss edirdi və Sisianovun fikrindən keçirdi ki, həyatda ona ən sədaqətli məxluq elə bu atdır. Knyaz Sisianov həyatı boyu ölümə çox üzəüz dayanmışdı və o, hərdən fikirləşirdi ki, haçansa bir dəfə nəhayət ölüm onu boğazlasa, Pantera heç kimi yaxına buraxmayacaq, kədər-qüssə Panteranı da öldürəcək - buna knyazın şübhəsi yox idi.

Qarabağ cinsli atların arasında ağ at nadir hadisə idi, Pantera da o nadir atlardan biri idi və knyaz Sisianov nədənsə bu ağ ata onun təzadının - qapqara Panteranın adını qoydu - nədən belə oldu, bu gözlənilməz ad hardan peyda oldu? - knyaz özü də buna təəccüb etdi. Fərqi nədir, onsuz da sədaqətin rəngi yoxdur, çünki sədaqət Yaradanın əta etdiyi bir vergidir və knyaz Sisianov Panteranın boynunu tumarlayaraq, gülümsəyib, fikrində ona müraciət etdi: c- Belədir, dostum Pantera, ya yox?ə:

Pantera, elə bil, belindəki sahibinin fikrindən keçənləri duyurdu və onun boynunu tumarlayan knyaz Sisianov bu tumarlamadan atın xumarlanmasını, sevinməsinə açıq-aşkar hiss edirdi.

Bir azdan Bakı qalası görünəcəkdi.

Və knyaz Panteranın belində Hüseynqulu xanın müşayiəti ilə Qoşa Qala Qapısından Bakıya daxil olacaqdı.

Əslində, knyaz Sisianovun təmsalında Böyük Rusiya İmperiyası həmişəlik Bakıya daxil olurdu.

Və elə bil, bu anların təntənəsi knyazın belini daha da dikəltdi - o, şax oturaraq, dərindən nəfəs aldı, qış sabahının dənizdən əsən soyuq, ancaq tərtəmiz və yüngül şəhər mehi, elə bil, onun bədənindəki o xəstəliyi qovub çıxartdı və özü ilə birlikdə daha artıq bir fərəh gətirdi.

Bakının küçələri, xalça və ipək bazarları, təmiz və isti hamamları, dünya arxitekturasının şedevrlərindən olan qədim Qız Qalası, gəmilərlə ən müxtəlif dünya mallarının daşındığı, yay-qış - həmişə qarışqa yuvası kimi qaynayan Bakı limanı - bütün bunlar knyaz Sisianovun xatirində canlandı və bütün bunların hamısı - Eşidirsən, dostum Pantera, hamısı - bir neçə dəqiqədən sonra Deryavaya məxsus olacaqdı.

Bu - əlahəzrət imperatorun iradəsi ilə knyaz Sisianovun yuxusuz gecələrinin, knyaz Sisianovun qılıncının - kəsən qılıncının! - sayəsində əldə edilmişdi.

O, heç vaxt özü ilə bu cür öyünməmişdi, ancaq bu dəfə gülümsəyib, aşkar bir özündənrazılıqla özünü tənə etdi: c- Bədir, knyaz, deyərsən, yaman şöhrət-pərəst olursan!..? və bu tənədə xoş bir həyəcan var idi.

Knyaz Sisianov özündən deyən, döşünə döyən, elədikləri ilə öyünən və bunları kimlərsə gözüne soxan adam deyildi, ancaq qürurlu idi, öz qələbələri ilə fəxr edirdi və bunu heç kimdən də gizlətmirdi. O, özündən müştəbehliyə, xüsusən yüksək vəzifəli məmurların və generalların özündən müştəbehliyinə nifrət edirdi və yalançı təvazökarlıq da onun qətiyyətinə xoşuna gəlmirdi.

İki gün bundan əvvəl bu yerlərdə çovğun idi, sulu qar yağıb, hələ qurumamışdı və Abşeronun qumuna qarışmış palçıq Panteranın addımları altında xırçıldayardı. Knyaz bu yerlərə yaxşı bələd idi, Hüseynqulu xanla birlikdə bu yerlərdə az dovşan ovlamamışdı, yolun kənarındakı o qamışıqlarda az ördək, qaz, kəlaf, qaşqaldaq vurmamışdı.

O zaman - Bakıya ilk dəfə gəldiyi həmin 1796-cı ildə o, sadəcə bu şəhərin komendatı, 41 yaşlı generalmayor idi, indi isə Bakıya Minsk quberniyasında iki minə qədər təhkimli kəndlisi olan 51 - 52 hələ tamam olmamışdı - yaşlı infanteriya generalı⁶, Baş komandan idi və artıq Gürcüstanın Kaxetiya və İmeretiya çarlıqları, Mingreliya, Quriya knyazlıqları, Arazdan bu tərəfə demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycan - Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan xanlıqları, Car-Balakən camaatlığı ana Rusiyanın tərkibində idi və bu tarixi gün - 1806-cı il fevral ayının 8-i - Bakı xanlığı da Rusiya imperiyasının ərazisinə çevrilirdi. Çox çəkməyəcəkdi ki, bütün bu ayrı-ayrı cırdan çarlıqlar, xanlıqlar - hamısı Deryavanın quberniyaları olacaqdı və o zaman, bəlkə də, bu tarixi günlər yalnız tarixçilərin yazılarında qeyd ediləcəkdi, ancaq knyaz Sisianovun bu gümanı onun üçün bu günün əhəmiyyətini və sevincini, bu günün fərəhini və təntənəsini heç vəchlə azaltmırdı.

⁶O zamankı rus piyada qoşunlarında ən yüksək general rütbəsi.

Knyaz Sisianov bu tarixi gündə təkcə özü ilə fərəhlənir və qürur duymurdu, bəlkə daha artıq dərəcədə ana Rusiya ilə fərəhlənir və qürurlanırdı və bu, onun bütün daxilindən gələn bir həqiqət idi.

Elə bil, dünən idi - ancaq o vaxtdan on il keçib ülyahəzrət 11 Yekaterina Valerian Zubovun komandanlığı ilə rus ordusunun Cənubi Qafqaz yürüşünə qərar verdi və Azərbaycana girən Zubov Bakını işğal etmək üçün 6000 nəfərlik qoşun ayırdı, Xəzər flotu Bakı körfəzinə daxil oldu, Bakı qan tökülmədən rus təbəliyini qəbul etdi və gənc Zubov dikbaş generalmayor Sisianovdan xoşu gəlməsə də, ülyahəzrətin göstərişi ilə onu Bakının komendantı təyin etdi.

O zaman Ağa Məhəmməd şah Qacarın qəddarlığı Cənubi Qafqaza elə bir xof dalğası yaymışdı ki, yalnız Bakı yox, bütün Azərbaycan xanları - təkcə Dərbənd xanlığı müqavimət göstərmişdi - özlərini və taxtlarını qorumaq üçün bir qüvvə axtarırdılar və o qüvvə də Rusiya idi. Hətta knyaz Sisianova qarşı ölüm-dirim müharibəsi aparan və oğlu ilə birlikdə bu müharibədə həlak olan Cavad xan həmin 96-cı ildə general Rimski-Korsakov Gəncəyə yaxınlaşanda müqavimət göstərmədən şəhərin qapılarını taybatay açdı və rus qarnizonu Gəncəyə girdi, baxmayaraq ki, xan özü də Qacarlar nəslindən idi. O zaman Şimali Azərbaycandakı Qacar xofu nəticəsində ən naşı və bacarıqsız rus generalları belə, çox zaman qan tökmədən kiçik məhəlli qələbəciklər qazanırdı və ülyahəzrətin gözlərində bu qələbəcikləri qəhrəmanlıq nümunəsi kimi şişirdərək, mənsəb qazanırdılar. Ağıllı, istedadlı və cəsarətli olduğu qədər də, qəddar olan Ağa Məhəmməd şah Qacarın qorxusu, vahiməsi o zaman, əslində, bütün Cənubi Qafqazda Rusiyanın gözəgörünməz müttəfiqi idi, ancaq imperiya bu əlverişli şəraitdən necə istifadə etdi? - ülyahəzrətin vəfatından sonra bədbəxt Pavel gözlənilmədən qoşunları geri çəkdi.

Knyaz Sisianov özündən asılı olmayaraq Panteranın boynuna bir-iki yumşaq şapalaq vurdu - knyaz hər dəfə bədbəxt Pavelin bu ağlasığmaz hərəkətini, bağışlanmaz səhvini xatırlayanda - bunu isə tez-tez xatırlayırdı - əsəbiləşir və Avropada Bonapartın zühur etdiyi bir zamanda itirilmiş bu on ilə çox heyisilənirdi. Bir ildən sonra - 1897-ci ildə isə Pavel onu - istedadlı, ancaq narazı general-mayoru səh-hətinə görə - səhhətinin ən sağlam olduğu bir vaxtda - istefaya göndərdi və knyaz Sisianov müxtəlif cəbhə xəbərlərini yalnız qəzetlərdən, bu cəbhələrdə döyüşmüş hərbiçilərdən öyrənirdi. Knyaz düz dörd il davam edən o istefa günlərini özünün cəqara istirahət günləri? hesab edirdi, çünki onun təbiətinə, əqidəsinə ən çox yad olan bir şey vardısı, o da, belə bir istirahət idi - işsiz-gücsüz istirahət.

İndi isə Qafqaz ordusunun Baş komandanı knyaz Sisianov Bakıya daxil olurdu.

Və qərribə hadisələr gözlənilmədən baş verir Bakıya yaxınlaşdığı o təntənəli anlarda knyaz Sisianov birdən-birə, Babua Arçili xatırladı və sövq-təbii başını qaldırıb göyə baxaraq, gülümsəyib, fikrində: c- Oralarda nə var, nə yox, Babua??- soruşdu.

Bəlkə - kim bilir? - Babua doğrudan da indi ona baxır? Buna kim chəşə, ya da eyoxə deyə bilər? Heç kim! Bu yerdə chəs ilə eyoxə arasında heç bir fərq yoxdur,

nə chəə oraları görüb, nə də eyoxəp.

Knyaz yenə gülümsədi: c- Hər halda, Babua, oralardasansa, Paatanın salamlarını qəbul etl..ə

Paata? Uzun illər idi, bu ad - Paata - knyaz Sisianovun yadına düşmürdü və Bakıya yaxınlaşdığı o dəqiqələrdə bu da yadına düşdü ki, Babua o balaca Paataya hansısa bir sözü cidd-cəhdlə əzbərlədi. Hansı söz idi elə? necə idi o söz? nə idi o sözün mənası? - knyaz burasını heç vəchlə yadına sala bilmədi.

Və o sözü yadına sala bilməyən knyaz Sisianov belə gözəl bir gündə boş yerə özünü yormağa istəmədi - Paata həmişəlik bir keçmişdə qalmışdı və bu gün söhbət infanteriya generalı knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovdan gedir, eşidirsən, Babua Arçıl, infanteriya generalı Pavel Dmitriyeviç Sisianovdan!

Bu dəfə xatirə knyaz Sisianovu üçil yarım bundan əvvələ - 1802-ci ilin sentyabrına apardı, o vaxta ki, bədbəxt Pavel onu istefaya göndərmişdi və o, otuz il boyunca iştirak etdiyi müharibələri, döyüşləri yalnız xatırlamaqla məşğul idi. Bədbəxt Pavelin ölümündən - ölümündən yox, knyaz, qətlindən, hər şeyi öz adı ilə fikirləşmək və o qətlin labüdlüyünü də etiraf etmək lazımdır - sonra əlahəzrət imperator 1 Aleksandr onu dərhal yenidən hərbi qulluğa çağırdı, ona generalleytenant rütbəsi verdi və baron Kar! fon Knorringi vəzifəsindən azad edərək, knyaz Sisianovu Həştərxanın hərbi qubernatoru, Qafqaz ordusunun Baş komandanı, Cənubi Qafqazın İmperator Cənabını, Gürcüstanın Ali Flakimi təyin etdi. eBu vəzifələrdən, rütbələrdən xəbərin var, Babua, hə?

Əlahəzrət - bu cavan, savadlı və bütün Avropada ən yaraşılıq imperator - mizin arxasından qalxıb, knyaz Sisianovla üzbəüz dayandı və gülümsəyərək iki əli ilə də knyazın qollarından tutub hərərətlə sıxdı:

- Mən sizə yalnız cansağlığı arzulayıram, knyazldedi. - Çünki əminəm: Rusiyanın Qafqaz uğurları sizinlə birlikdə olacaq! Və mən sizə tapşırıram ki, özünüzü qoruyun! Mən bilirəm, sizi hara göndərirəm, knyaz! - Və imperator yenə təkrar etdi: - Özünüzü qoruyun!

Yeni Baş Komandan bilirdi ki, onun Cənubi Qafqaza göndərilməsi, eyni zamanda Qacarlarla müharibəyə bir hazırlıqdır - Fətəli şah İngiltərənin təhriki ilə Rusiya ilə müharibəyə başlayacaqdı və sadəcə, bunun gecitezi var idi.

Əlahəzrətlə üzbəüz durduğu həmin anlarda knyaz Sisianov nəhəng Derfəvanın zirvəsində dayanmış imperatorun - 25 yaşlı bu gənc insanın səmimiyyətini və istiqanlılığını bütün varlığı ilə hiss edirdi və knyazın bütün içini bir fərəh, hətta iftixar hissi - həmin anlarda o, Derfəva ilə də, imperatorla da, özü ilə də fəxr edirdi - doldurmuşdu, o, uzun illərin hərbi xidməti ərzində bəlkə də birinci dəfə qorxdu ki, kövrələ bilər, doğrudan da qəflətən qəhər az qaldı onu boğsun - o, özünü

— güclə səfərbər edərək hislərini boğdu.

Və Aleksandr:

- Mən sizinçün dua edəcəyəm...- deyərək üçüncü dəfə təkrar etdi: - Özünüzü qoruyun!.. eÖzünüzü qoruyun!- knyaz Sisianov əlahəzrətin bu sözlərini də, elə

bil, bir soldat kimi qəbul etmişdi və elə yəqin əlahəzrətin dualarına görə də bu qan-
lıməkrli diyarda onun himayədarı Yaradanın özü idi, Yaradanın özü onu qoruyurdu.

ö b x

.... Görünən o məkanda üç nəfər atlı - ikisi irəlidə yanaşı, biri isə onlardan
sonra - aram addımlarıyla irəliləyirdi.

Və ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında, elə bil, birdənbirə elə o şəffaflığın
və çəkisizliyin içindən çıxan bir istək baş qaldırdı: irəlidə addımlayan o ağ atın
qoxusunu hiss etmək istədi, ancaq bu mümkün deyildi, bu şəffaflıq və çəkisizlik
içində heç bir qoxu yox ldi.

Və O, heç olmasa, həmin qoxu ilə bağlı xoş, fərəhli, sevimli duyğuları xatır-
lamaq istədi, ancaq bu da mümkün deyildi, çünki O, elə bir azadlıq və rahatlıq
idilliyası içində idi ki, hətta o duyğular da buraya (haraya? yad idi.

ONUN yaddaşı həmin ağ atı da, o ağ atın adını da xatırlayırdı: Pantera və şəstlə
Panteranın belində oturmuş, paqonları günəş şüaları altında işıldayan o insan isə,
O idi...

... Pantera belində oturmuş insanı - ONU - sevə-sevə xoşbəxt addımlarla Bakıya
doğru gedirdi...

* * *

Knyazla yanaşı gedən gənc podpolkovnik Elizbar Eristov tez-tez Baş koman-
dana baxırdı və o, heç vaxt Baş komandanı bu dərəcədə gülərliz görməmişdi.
Knyaz Sisianov həmin anlarda xoşbəxt bir insan idi və o xoşbəhtlik heç zaman ol-
madığı kimi onun - Baş komandanın sifətini bürümüşdü. Bu podpolkovnik Eris-
tov üçün heyrətamiz bir məqam idi və elə bil, Baş komandanın həmin anlardakı
xoşbəhtliyi Elizbar Eristovun da təəccübünə, heyrətinə qonmuşdu - bu, fərəhli bir
təəccüb, fərəhli bir heyrət idi - Elizbar Eristov Baş komandanı bütün qəlbi ilə se-
virdi və onunla fəxr edirdi.

Odur, o da Bakı qalası...

Böyük Pyotr Bakını isti dənizlərə çıxan yolların açarı sayırdı və həmin anlarda
bunu xatırlayan knyaz Sisianov Elizbar Eristova baxaraq fikrində ona müraciət
etdi: c- Ey, gənc rus zabitil Eşidirsən?) Mən, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov
fəxr edirəm ki, Böyük Pyotrun arzularını həyata keçirirəmlə

Dünənə kimi Qacar səltənəti Bakı limanında gömrük rüsumlarından böyük pay
götürürdü, neft və duzu səltənətə daşıyıb, nəinki özlərini təmin edirdilər, həm də
onları ixrac edirdilər.

Bitdi artıq.

Əlahəzrət imperator I Aleksandr Fransa ilə İngiltərə

- arasındakı müharibədən, Avropadakı qarışıqlıqdan, Osmanlıların zəifləməsindən
ustalıqla istifadə etməyi bacardı, çünki miqyaslı düşünən əsil dövlət adamı kimi
hiss etdi və başa düşdü: Gürcüstan çarları və Azərbaycan xanları ilə münasibətlərə

nöqtə qoymaq fürsətini əldən vermək olmaz - İngiltərənin də, Fransanın da uzaq Gürcüstan və Şimali Azərbaycan hadisələrinə fəal surətdə müdaxilə etməyə halı və vaxtı yox idi.

Hələlik vaxtı yox idi və əlahəzrət imperator bu ehələlikə məqamını qiymətləndirməyi və fürsətdən istifadə etməyi bacardı.

Cənubi Qafqaz Rusiya tarixində Aleksandrın adı ilə bağlı olacaqdı - belə də olmalıdır, çünki həqiqətdir və yəqin ki, o tarixdə general Sisianov da xatırlanacaqdı.

Knyaz yenə belini dikəltdi, elə bil, bu üçil yarımında Deryavanın əldə edilmiş qələbləri qarşısında fərəhat durmaq istəyirdi.

Ağır Austerlis məğlubiyyətindən⁷ sonra əlahəzrət imperator, əlbəttə, çox pərt idi, onun qürurunu sındırmışdılar, onun şəstinə toxunmuşdular və belə bir vaxtda əlahəzrəti sevindirmək, onu bədbinliyə qapılmaqdan qorumaq lazım idi və knyaz Sisianov çox arzu edirdi ki, - əslində buna heç şübhəsi də yox idi Bakının alınması əlahəzrətin daxili aləminə müsbət emosiyalar gətirsin, yeni tutarlı bir stimül olsun.

Knyaz Sisianov Gəncəyə Yelizavetta Alekseyevnanın adını verdi, Bakıya isə Aleksandrın adını verəcəkdi - Bakı yox, Aleksandropol! - ola bilsin ki, əlahəzrət özü buna etiraz edəcəkdi, ancaq Sisianov mütləq buna nail olacaqdı, necə ki, Gəncənin adını dəyişməyə nail odu. O zaman knyaz Sisianov əlahəzrət imperatora yazmışdı: cƏgər əlahəzrət imperator mənim bu acizənə xahişimi bəyənilməyə layiq bilib izn versə, onda həmin yerin - Gəncənin adının imperatriçə həzrətləri Yelizavetta Alekseyevnanın müqəddəs adı ilə bəzəyərək, Yelizavetpol qoyulmasını xahiş etməyə cəsarət edirəm.”

Knyaz əlahəzrətdən Yelizavetpolun icazəsini aldığı kimi, Aleksandropolun da icazəsini alacaqdı və bu arzu, bu istək neçə müddət idi ki, gözəl bir yapışqan kimi, knyazın beyninə yapışmışdı . cAleksandropol... ə- bu söz hər dəfə knyazın fikrində səsləndikcə, elə bil, onun ürəyindən xoş, isti bir həyəcan dalğası keçirdi, o, özünü xoşbəxt hiss edirdi - bu isə, knyaz Sisianovun həyatında çox nadir hadisə idi.

Xəzərin ən inkişaf etmiş və ən gözəl limanı Aleksandropol olacaqdı. Sisianov sərəncam vermişdi: Yelizavetpolun adını kim Gəncə adlandırırsa, bir gümüş rubl cərimə olunacaqdı və elə bir sərəncamı burada da verəcəkdi, bundan sonra kim Aleksandropolun adını Bakı adlandırısaydı, bir gümüş rubl cərimə ediləcəkdi. Bu bir, ikincisi, burada da sərəncam verəcəkdi ki, Aleksandropolun və Abşerondakı bütün kəndlərin məscidlərində namaz zamanı əlahəzrət imperator Aleksandr Pavloviçin və bütün imperator ailəsinin sağlığı və sağlamlığı şərəfinə dualar oxunsun.

Bax, beləl

Azərbaycanlılar məğrur olur və onların məğrur luğundan ehtiyat etmək, ya

⁷I Aleksandrın və Avstriya imperatoru II Fransın rəhbərliyi ilə onların birləşmiş ordusu Napoleona qarşı müharibə zamanı 1805-ci il noyabrın 20-də Avstriyanın Austerlis qəsəbəsi yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğramışdı.

da bəzi dünyadan bixəbər rus dvoryanları kimi, bu məğrurluğu romantik dona bürüyüb, ona hörmət etməklə heç nəyə nail olmaq mümkün deyil, əksinə, həmin məğrurluğu sındırmaq və bunu başqalarına da görk etmək lazımdır.

Və Bakının Qoşa Qala Qapısına yaxınlaşdığı o dəqiqələrdə gənc Dərbənd xanı knyazın yadına düşdü: həmin 1796-cı ildə Valerian Zubov dənizdən də, qurudan da Dərbənd qalasını - Dərbənd xanlığı bütün Şimali Azərbaycanın və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın qapısı idi - mühasirəyə alaraq, Azərbaycanın bu qədim şəhərini amansız top atəsinə tutdu və 18 yaşlı Şeyx Əli xanın var gücü ilə müqavimətinə baxmayaraq, rus ordusu 11 zabit və 107 soldat itirdikdən - yaralıların isə sayı 300-ü keçmişdi - sonra, Dərbənd nəhayət ki, təslim oldu: müqavimətin daha mənasız olduğunu görən xan, təslim əlaməti olaraq, qılıncı boynundan asıb, Dərbəndin qala qapısından ordunun qabağına tək və piyada çıxdı.

Gənc xanın hansı mənəvi əzablar çəkdiyini görmək üçün o qədər də həssas adam olmaq lazım deyildi və onun əzab çəkən gərgin sifəti, aradan bu qədər illər keçsə də, knyaz Sisianovun yaddaşına hopub qalmışdı. Bakıya yaxınlaşdığı bu anlarda, birdən-birə, nə üçünsə, knyaz Sisianov o gənc xanın əzabkeş sifətini çarxıma çəkilməmiş İisus-Xristosun xəyali sifətinə oxşatdı. Gənc Dərbənd xanı üçün o anlarda o qılıncı özünü qətlə yetirmək, .o qılıncı boynundan asıb rus qoşununun qabağına çıxmaqdan qat-qat asan idi və bunu da görmək, hiss etmək xüsusi həssaslıq tələb etmirdi.

Şeyx Əli xanın boynundan qılınc asıb, soldatların əhatəsində atların belində, elə bil, kabinetlərdəki yumuşaq kürsülərdəki kimi rahat əyləşmiş rus generallarının, zabitlərinin qarşısına addımlamaq onun məğrurluğunu sarsıtmış və sındırmışdı. O zaman ağırağır addımlarla gələn Şeyx Əli xana baxa-baxa knyaz Sisianov fikirləşirdi ki, Dərbəndin qala qapısından çıxıb addımladığı bu qısa məsafə o gənc xan üçün dəhşətli mənəvi əzab gətirən uzun, bitib tükənməyən bir yoldur, ancaq nə etmək olardı, başqa yol yox idi və belə də olmalı idi, bax, Azərbaycan xanlarının, özündən müştəbeh bəylərinin ilk növbədə məğrurluğunu beləcə sarsıtmaq və sındırmaq lazım idi və knyaz Sisianov belə də edirdi - ayaqlarının altını görməyən gürcü şahzadələri və knyazlarını da beləcə sındırmışdı və sındırırdı.

Knyaz Çartoryski⁸ məsələ qaldırmışdı ki, Azərbaycan xanlarının Sankt-Peterburqa gəlmələrinə icazə verilsin və əlahəzrət imperatora hədiyyələri də onlar gətirib şəxsən əlahəzrətin özünə təqdim etsin, guya bu, Azərbaycan xanlarını Rusiyaya daha da yaxınlaşdırar - Adam Adamoviçə nə var ki, fikri Polşa knyazlarına gedib⁹. Azərbaycan xanlarını Sankt-Peterburqa buraxmaq olmaz, onlar gərək həmişə hiss etsinlər ki, Sankt-Peterburq elə bir imperiyanın paytaxtıdır ki, bu riyakar xanlar əlahəzrət imperatorun yaşadığı şəhərə ayaq basmağa layiq deyillər və əlahəzrət imperator da elə bir yüksəklikdə, alilikdədir ki, Yaradanı görmədikləri kimi, onu da

⁸Rusiyanın xarici işlər naziri.

⁹Əsil adı Adam Yeci olan Çartoryski Polşa knyazları nəslindən idi.

görmək onlara müyyəssər deyil, daima da belə olmalıdır. Knyaz Sisianov Cavad xana - söz yox, layiqli düşmən idi - yazmışdı ki, “Rusiya - Allahın yaratdığı imperiyadır, ancaq Cavad xan bunu başa düşmədi və onun aqibəti də sizə yaxşı məlumdur, cənab Çartoriyski. Bu müvəqqəti xanlar da, onların təbəələri də öz yerlərini bilməlidirlər və cənab Çartoriyski, bunu başa düşün, Cənubi Qafqazı Rusiya İmperiyasının ləyaqət prinsipləri ilə idarə — etmək mümkün deyil, bu hakimlərdən söz almaq, vəd almaq asan işdir, ancaq onların sözünü, vədini, andını ciddi qəbul etmək axmaqlıqdır, cənab Çartoriyski, onları əzmək, əzmək və əzmək lazımdır. Onları iliklərinə qədər təhqir etməkdən, alçaltmaqdan da çəkinmək, abıra qapılmaq lazım deyil, hörmətli cənab Çartoriyski, bu cür təhqirlər, alçatmalar, bəzən güllədən də artıq iş görür. Knyaz Sisianov İlisu sultanına - bu cırdan hökmdara yazmışdı: “Sən it ruhlu və eşşək ağlında birisən, hiyləgər bəhanələrinlə bəyəm məni aldada bilərsən? Bil ki, sən mənim hökmdarımın xərac verəni olmayınca, sən qanınla öz sapoqlarımı yumaqda qərarlıyam.” Bax, beləl 1800-cü ildə Qacarlardan ehtiyat edən Şimali Azərbaycan xanları - Bakı, Dərbənd, Quba, Lənkəran xanları həmişəki Şərq hiyləsi ilə növbəti bir manevr edərək, öz nümayəndələrini Dağıstan hakimlərinin nümayəndələri ilə birlikdə Peterburqa göndərərək himayədarlıq istəmişdilər. Onları bədbəxt Pavelin tapşırığı ilə Xarici İşlər naziri Rastopçin şəxsən qəbul etmişdi və imperatorun sözlərini onlara çatdırmışdı: c- Siz əvvəlcə öz aranızda ittifaq yaradın, bundan sonra bizlə ittifaq yaradarsınız.?”

Bədbəxt Pavel... Bu hakimiyyət dəlisi olan gürcü şahzadələrini, iddiaları yerəgöyə sığmayan bu yekəbaş gürcü knyazlarını, bu mənsəbpərəst Azərbaycan xanlarını, bu quldur Qafqaz hakimlərini bir-birləri ilə ittifaqa çağırmaq əvəzinə, onların bir-birinə qarşı genetik ədavətlərindən istifadə etmək lazım idi və bu gün də belə olmalıdır. Knyaz Sisianov Qafqaza gəldiyi gündən daima əməl etdiyi fikrini bir daha öz-özünə təkrar etdi: Cənubi Qafqaz, o zaman tam ram olunacaq ki, bu zəngin tarixli, bu qədim mədəniyyətli vəhşilər bir-biri ilə düşmən olsun, bir-birinin yaxasından yapışb, bu öz tərəfinə, o da öz tərəfinə çəksin və onların o yaxaları həmişə bir-birinin əlində olsun, bu çəkişmə heç zaman bitməsin.

Knyaz Sisianov yenə Panteranın boynuna bir-iki yumşaq şapalaq vurdu: “Belə-belə işlər, dostum Panteral..? və gülümsədi.

Həmin 8 fevral sakit qış günü o mülayim havada Xəzərdən gələn o təmiz və yüngül meh Bakı ətrafındakı bu çöllüyə çökmüş sakitliyə qətiyyən mane olmurdu və knyaz Sisianovun gözəl əhval-ruhiyyəsi bu sakitliyə rəmzi məna verirdi: adətən küləklər məskəni olan bu yerlərdə - knyaz o Bakı küləklərini yaxşı xatırlayırdı bu sakitlik özü də, elə bil, Baş komandanın təmsalında ana Rusiyaya c- Xoş gəlmisən!- deyirdi.

Knyaz yenə belini dikəldib, şax oturdu.

Pantera da, elə bil, sahibinin xoş ovqatını hiss edib, bir an ayaq saxladı, başını yuxarı qaldırıb, yüngülcə finxırdı, sonra yenə asta və şəstli addımlarla Bakının Qoşa Qala qapısına doğru yolunu davam etdi.

İrinarx İvanoviç¹⁰, əlbəttə, yaxşı adamdır, şairdir, yazıçıdır, özü də unudulmaz Aleksandr Vasilyeviçin¹¹ dostu idi, ancaq o, Bakını əldən verdi və bunu ona heç cürə bağışlamaq olmaz. Yazıçının, şairin hərbidə nə işi var? - otursun evində, gözəl, ya qeyri-gözəl əsərlərini yazsın və indi Panteranın belində Bakıya doğru addımlayan knyaz Sisianov qət etdi ki, daha uzatmaq lazım deyil, Bakıda yerləşən kimi rus ordusunun şöhrətinə yaraşmayan o məğlubiyyətinə görə bu şair-generalı istefaya göndərəcək. Aleksandr Vasilyeviçin ruhu Sisianovdan inciməz - knyaz gülümsədi - Suvorov onun da xətrini az istəmirdi və əmrlərindən birində orduya müraciətlə yazdırmışdı ki, “сэвиг general Sisianov kimi qətiyyətlə döyüşünlə və onun əmrindəki bu sözlər bütün rus generalitetinin dilinin əzbərinə çevrilmişdi - kimi bu əmri qısqanlıqla, kimi fəxarət və alqışla, kimi də bənzərsiz əmrləri ilə məşhur olan Suvorova istehza ilə yada salırdı.

Məsələ burasında idi ki, knyaz Sisianovun əmri ilə Həştərxan qarnizon alayının şefi, general-mayor Zavalışinin 4 topla təchiz olunmuş 12 gəmidən və 700 desant qoşunundan ibarət flotu keçən il avqustun 12-də Bakı körfəzinə daxil olmuşdu. Hüseynqulu xan yenə öz hiyləgər manevrlərinə başladı, vədlər verdi, ancaq təslim olmadı və Zavalışin Bakını top atəsinə tutdu, sahilə desant çıxartdı, ancaq o desant biabırçılıqla Hüseynqulu xanın atlılarına məğlub oldu, nizamsız atılan topların mərmiləri qurtardı. Bu vaxt xəbər çatdı ki, yenidən Dərbənd xanlığının taxtında oturmaş Şeyx Əli xan ilə Qazıkumuklu Surxay xanın oğlu öz süvari dəstələri ilə Hüseynqulu xana köməyə gəlirlər və general-mayor Zavalışin başqa bir çarə tapa bilmədi, sentyabrın 9-da flotu bu uğursuz hərbi səfərdən geri qaytardı. O vaxt belə bir vəcsiz məğlubiyyətdən bəlkə də heç vaxt olmadığı dərəcədə hiddətlənən knyaz Sisianov general Zavalışini ən ağır sözlərlə ittiham etdi və qərar verdi ki, qoşunu Bakıya özü aparacaq, ancaq Zavalışini də flotla yenidən Bakıya göndərdi - heç olmasa körfəzə bələd idi və limana girib, dəniz tərəfdən də topları Bakı qalasına tuşlayaraq, Hüseynqulunu daha artıq təşvişə salacaq.

Və Hüseynqulu xan Rusiya təbəəliyini qəbul etdi.

Knyaz barmağını Bakı qalasına tərəf tuşlayaraq, podpolkovnik Hristova:

- Knyaz,- dedi.- Sən bu tarixi məqamın şahidisən və bu məqam heç vaxt sənin yadından çıxmayacaq!

Bu üçil yarımında ilk dəfə idi ki, Baş komandan yavərinə cподполковникə? yox, eknyazə? deyər müraciət edirdi, ona csizə yox, csənə deyirdi və indi belə bir müraciət Elizbar Eristovun hələ də ötüb keçməmiş bayaqkı pərtliyini tamam yox etdi. Həm məqamın aliliyi, həm də bu müraciətdəki məhrəmlilik özü ilə xoş bir qəhər gətirdi və Elizbar Eristov o qəhəri boğaraq bir balaca titrəyən səs ilə:

- Mən bu məqamla fəxr edirəm, alihəzrət!- dedi.

¹⁰Rus hərbi xadimi general L.I.Zavalışin nəzərdə tutulur. Bu hərbiçi bədii ədəbiyyatla da məşğul olurdu.

¹¹Məşhur rus hərbi xadimi, generalissimus A.V.Suvorov nəzərdə tutulur.

Məsələ burasında idi ki, Şamaxı dağlarını aşıb Cəngi aşırımının altında, Bakı xanlığının sərhəddində hərbi düşərgə qurmuş knyaz Sisianov dünən axşam Hüseynqulu xandan təslim olma xəbərini aldı və danışığ belə oldu ki, sabah - yəni bu gün –səhər Bakı qalasını təxminən üç verstliyində, su quyusunun qarşısındakı meydançada şəhərin rəmzi açarı knyaza təqdim ediləcək. Knyaz Sisianov bu gün səhər tezdən 200 süvarisinin müşayiəti ilə həmin yerə gəldi, ancaq burada onu Molla Müzəffər Ağanın başçılığı ilə duzçörəklə Bakı ağsaqqalları gözləyirdi, Bakı Qoşa Qala Qapısının açarını da onlar təqdim etmək istəyirdi.

Knyaz Sisianov bu tarixi təqdimatın bu səviyyədə keçirilməsini Böyük Rusiya imperiyasına yaraşdırmadı və açarı geri qaytarıb, ağsaqqalara baxa-baxa Dilmanc Şərif bəyə narazılığını bildirdi, tələb etdi ki, günü bu gün Qoşa Qala Qapısının qarşısında açarı ona Hüseynqulu xanın özü şəxsən təqdim etməlidir.

Xanın nümayəndələri açarla birlikdə geri çapdılar.

Knyaz yalnız podpolkovnik Elizbar Fristovla birlikdə süvarilərindən ayrılıb, Bakının Qoşa Qala Qapısı ağzındakı geniş düzənlikdə şəhərin açarını Hüseynqulu xanın özündən almaq üçün, Panteranın belində şəhərə doğru yola düşdü. Onların ardınca yalnız bir seriant gəlirdi.

Bu yad çöllükdə Baş komandanın təhlükəsizliyi ilə bağlı narahat olan podpolkovnik Eristov özünü saxlaya bilməyib:

- Zat-aliləri,- dedi.- Bəlkə süvarilər də ardınızca gəlsin?

Baş komandan gülümsəyib:

- Nədir, podpolkovnik? Hə?- soruşdu və bu sualda açıq-aşkar cyoxsa, qorxursunuz? tonu vardı və Elizbar Eristov hiss etdi ki, qıpqırmızı qızardı - o, qorxaq zabit deyildi, Baş Komandan da dəfələrlə bunun şahidi olmuşdu.

İndi - Bakının Qoşa Qala Qapısına yaxınlaşdıqları bu dəqiqələrdə Elizbar Eristov həqiqətən böyük fəxarət hissi keçirirdi və Baş komandan doğru deyirdi: bu anların xatirəsi ömrünün sonuna kimi onunla birlikdə olacaqdı.

Knyaz Sisianov bu cəsur və ağıllı zabitdə öz gəncliyini görürdü və tamam əmin idi ki, bu cavan adam gələcəyin yaxşı bir generalı olacaq. Eristov-Ksanskilərin də əsl keçmiş gürcü knyazlarından idi və onların babaları hələ Sisianovlardan da əvvəl Gürcüstandan Rusiyaya köçmüşdülər. Podpolkovnik Elizbar Eristov andını, bu andın şərəfini və əlahəzrət imperatorun adını uca tutan rus zabiti idi.

Və knyaz Sisianov yenə də birdən-birə Babua Arçili xatırladı: “Mən bilirəm, Paata, sən böyük general olacaqsan.”

Knyaz gülümsədi və başını yuxarı qaldırıb, fikrində: «- Ey, Babual...»- dedi, göyə baxdı və sifətindəki ləzzətli bir təbəssümlə əlini yuxarı qaldırıb yellədi.

Podpolkovnik Elizbar Eristov gizlədə bilmədiyi

50 bir təəccüb və həyəcanla göyə baxdı - Baş komandan o bomboş göydə nəyi salamlayırdı? - və yavərinin bu təəccübü knyaz Sisianovun gözündən yayınmadı, gülməkdən - əməlli-başlı ürəkdən gələn gülməkdən özünü güclə saxladı.

Ən yaxın generallarıyla, zabitləriylə belə yalnız rəsmi davranan, ancaq rəsmi münasibətdə olan, onların şəxsi həyatları ilə qətiyyən maraqlanmayan knyaz Sisianov o 8 fevral səhəri, elə bil, başqa adam olmuşdu və məhramanə bir ifadə ilə:

- Mən heç bilmirəm... - dedi.- Sənin neçə yaşın var, podpolkovnik?

Knyaz Sisianovun tabeliyində hərbi qulluqda olan bir sıra knyazlar, qraflar, başqa yüksək mənsəb sahibləri var idi, ancaq Baş komandan onlara hətta qeyri-rəsmi vaxtlarda belə, yalnız hərbi rütbələri ilə müraciət edirdi və bu dəfə də belə oldu, ancaq bu sualda aşkar bir istiqanlıq var idi və bu istiqanlıq, mehribanlığı hiss edən, Baş komandanla ikilikdə bu qısa yolçuluq dəqiqələrində əməlli-başlı bir xoşbəxtlik içində olan Elizbar Eristov:

- İyirmi doqquz, alihəzrət!- dedi.

İyirmi doqquz... O, yəni bu yaraşılıq və bacarıqlı podpolkovnik onun oğlu ola bilərdi və bu dəm, elə bil, knyaz Sisianovun içindən onun bu səhərki əhval-ruhiyyəsi ilə heç vəchlə uyuşmayan sızıltılı və səssiz bir inilti qalxdı, dərhal da markiza de Lafoncenin məktubu yenə knyaz Sisianovun beynində sətir-sətir səslənməyə başladı.

O, gözlərini sıxıb özünü ələ aldı.

Onlar Qoşa Qala Qapısını qarşısındakı düzənliyə çatanda - görünür, xanın adamları qalanın gözlüklərindən baxırdı - Bakının qapısı açıldı və atlılar - Hüseynqulu xan irəlidə, onunla yanaşı Bakı xanlığının bayrağını əlində dik tutmuş bayraqdar, ardlarıyca da Mahmud bəy, Dilmanc Şərif bəy, daha iki nəfər çapaçapa gəlib onlarla üzbəüz dayandılar.

Knyaz Sisianov bu on ildə unutmadığı sözləri azərbaycanca dedi:

- Salam, xan!

Hüseynqulu xan:

- Xoş gördük, zati-aliləril- dedi.

Xan açıq-aşkar qocalmışdı, onun bütün vücudundan bir yorğunluq tökülürdü və iti gözləri ilə zənnlə ona baxan knyaz Sisianov hiss etdi ki, bu, bir günün, beş günün yorğunluğu deyil, illərin yorğunluğudur və ani olaraq, knyaz, elə bil, özünə də güzgüdə baxdı, tez də gözlərini o güzgüdən çəkdi.

Dilmanc Şərif bəy atdan enib, qoz ağacından düzəldilmiş və üzü sədəf naxışlarla işlənmiş qutunu Mahmud bəyin istehza dolu qəzəbli nəzərləri altında Hüseynqulu xana uzatdı. Xan qutunu alıb açdı - zərif cizgilərlə naxışlanmış iri gümüş açar qutunun içindəki yaşıl ipək üzlü döşəkeiyin üstündə idi - və atın belində knyaz Sisianova tərəf üç-dörd addım yaxınlaşıb, qutunu ona uzatdı.

Və bu vaxt Mahmud bəyin yanında dayanmış o iki nəfərin tüfəngləri atların böyründən qapıb qaldırmaqları ilə, iki güllənin dalbadal atılması bir oldu.

Sifətini ani bir heyrət ifadəsi bürümüş podpolkovnik Elizbar Eristov atdan sürüşüb yerə sərildi.

Bu, o qədər gözlənilməz oldu ki, əli uzana qalmış Hüseynqulu xan bir neçə an atın belində dondu, sonra özünə gəlib, təb-haldan çıxaraq, nazik boğazının

gömgöy damarları şişə-şişə:

- Adə, qoymayın!- qışqırdı.- Adə, köpək uşağı, nə edirsiniz”

Knyaz Sisianov əvvəlcə heç nə anlamadı, təəccüblə fikrindən keçdi ki, bu güllə səsləri hardan gəlir və eyni təəccüblə də yerə sərilmiş yavərinə baxdı, ancaq Hüseyinqulu xanın isterik çıxırtısından sonra başa düşdü ki, nəsə, nəzərdə tutulmamış bir hadisə baş verib. Knyaz təhtəlsüur olaraq əlini belindən asılmış qılıncının dəstəyinə apardı, ancaq dəstəkdən yapışa bilmədi və yavaş-yavaş atdan yanakı sürüşərək yerə düşdü.

Knyazla yavərinə müşaiyət edən seriant da, elə bil, birdən ayıldı və aşkar bir dəhşət içində atın ağzını döndərüb, geriye çapdı.

Dilmanc Şərif bəy atından yerə sıçrayıb:

- Knyaz!.. Knyaz!..- deyə qışqıra-qışqıra köksündən axan qan bütün sinəsini bulamış knyaza tərəf qaçdı.

Knyaz Sisianov haralardansa çox uzuqlardan gələn o səsi eşitdi: c- Knyaz!.. Knyaz!..? və ona elə gəldi ki, bu, Babua Arçildir, həmin mehriban səsi ilə uzaqlardan onu səsləyir.

Onun sifəti yanakı yerə dirənmişdi və bir-birini sürətlə əvəz edən o anlarda knyaz ağzında palçıq təmi hiss etdi, onun sönməkdə olan fikrindən keçdi ki, etorpaq necə də dadsızdır...?

Və knyaz Sisianov qəflətən Babua Arçilin ona öyrətdiyi o sözü xatırladı: c- Paata, təkrar et: Xmerti¹² Təkrar et!

Knyaz Sisianov həyatının sonuncu anında:

- Xmerti...- pıçıldadı.

Bu sözün mənasını dərk etməyə isə onun vaxtı çatmadı.

¹²«Xmerti» gürcü dilində Allah deməkdir.

* * *

ONUN üçün səmt sərhədi yox idi və O, artıq bilirdi ki, ONUN üçün görünən o məkandakı zaman sərhədi də yoxdur, çünki burada (harada?) zaman yox idt.

O, görünən o məkandakı həyatının hər anını, hətta anadan olduğu anı da görə bilirdi.

Birdən-birə həmin çağanı - ana bətnindən çıxıb çıxıran o çağanı gördü və o çağa O özü idi, qonşu otaqda isə var-qəl edən knyaz Dmitri Pavloviç Sistanov idi - ONUN atası.

Yumşaq kürsüdə oturmuş Babua Arçıl qəlyanını tüsdülədə-tüsdülədə: c- Sakit ol, Dmitri, hər şey yaxşı olacaql..?- dedi və bu zaman madam Cenon indicə doğulan çağanı ustufca qucağına alıb, içəri girdi, fransız ləhcəsi ilə rus dilində: c- Yelizaveta Mixaylovna sizi oğulla sevindirib, Dimitri Pavloviçl..?- dedi və çıxıran o çağanı - ONU yuxarı qaldırıb atasına - ONUN atasına - göstərdi.

O çağanın hələ nələr olacağından, görünən o məkanda ONU nələrin gözlədiyindən, əlbəttə, xəbəri yox idi, ən başlıcası isə, o çağanın görünən o məkanda ONU gözləyən və sayı bilinməyən olaylardan sonrakı belə bir azadlıq, rahatlıq və sərbəstlik idilliyasından, belə bir şəffaflıq və çəkisizlikdən xəbəri yox idi.

Və bu azadlıq və sərbəstlik, bu şəffaflıq və çəkisizlik müqabilində görünən o məkanda bir-birini əvəz edən epizodlar bu son məqamda birdən-birə ONA mənasız göründü, ancaq hansı son? =

ONUN bütün hissiyatı deyirdi ki, bu, son deyil, burada əvvəl və son yoxdur, hər şey hələ irəlidedir...

-.. Bəs cırəliə nədir və hardadır?..

3

Milad tarixi ilə 1806-cı ilin həmin 8 fevral günü, hicri tarix ilə 1220-ci il şubatin 2-si, günorta çağı idi və Hüseynqulu xan təcili məşvərət məclisi qurmuşdu. Sərdar Sisianovun qətl xəbəri elə bir sürətlə yayılmışdı ki, artıq Bakı kəndləri də qətləndən xəbərdar idi, elə bil, bu xəbəri qış vaxtı da Bakını tərk etməyən quşlar qarğalar, göyərçinlər, sərçələr yayırdı.

Hüseynqulu xan taxtında otura bilmirdi, Hacı Muxtarın müqəddəs Məkkədən ona hədiyyə gətirdiyi alqırmızı mərcan təsbehi əsəbi-əsəbi çevirə-çevirə məşvərət otağını bürümüş sükut içində bardaş qurub oturmuş məclis əhlinin arası ilə o baş-bu baş var-gəl edirdi və bu vaxt xan qəflətən, elə bil, hardansa uzaqlardan balaban səsi eşitdi. Balabanı həqiqətən çalırıldı, ya Hüseynqulu xanın tarıma çəkilmiş əsəblərinin sayəsində yarandı bu səda - xan özü də bunu başa düşmədi, o balabanın nə çaldığını da ayırd etmədi və yenə də vəzir Molla Pənahın o şeiri fikrindən keçdi: Mən cahan mülkündə doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim...

Və birdən-birə inanılmaz bir hadisə baş verdi: həyatının o ən ağır və gərgin çağında Hüseynqulu xanın ürəyində şeir yazmaq ehtirası baş qaldırdı və ömründə şeir yazmayan, bunu haçansa heç fikrindən də keçirməyən, sadəcə, vaxtı olanda şeir oxumağı xoşlayan və fitrətən güclü hafizəsi olduğu üçün o şeirlərin çoxunu yaddaşında saxlayan bu adama, elə bil, bir anın içində vəhy gəldi, içindən vəzir Molla Pənahın bu şeirinə nəzirə kimi misralar baş qaldırmağa başladı. O, daxili bir heyrət içində özünü güclə saxladı ki, iradəsindən asılı olmayaraq, öz-özünə gələn həmin misraları bərkdən və bədahətən məclis əhlinə oxumasın. Məşvərət otağının pəncərəsindən sırağagünkü o qasırgadan sonra bu cür sakit, mülayim havaya baxa-baxa fikirləşdi ki, co qasırga çöldə deyil, ürəyimdə əsir mənim? və hiss etdi ki, onun bütün içinə elə bu məzmunda bir şeir dolur və indicə o şeir püskürüb içindən çıxacaq.

Hüseynqulu xan, yəqin, bu dəli ehtirasdan yaxa qurtarmaq üçün tələsik taxtında əyləşdi və sağ əlini yumuruqlayıb taxtın dəstəyini döyəcələyə-döyəcələyə Mahmud bəyin üstünə bağırırdı:

- Bilirəm, sənin işindir bul.. Sənin əlini-qolunu zəncirləyəcəyəm, səni qəfəsə salacağaml.. Sərdarın meyiti ilə bərabər səni ruslara göndərəcəyəm!

Həmişəki yerində - Hüseynqulu xanla üzbəüz döşəkcədə oturmuş Mahmud bəy gözlərini xandan çəkib qapıya tərəf baxa-baxa - elə bil, durub çıxıb getməyə hazırlaşırırdı - dedi:

- Göndər! Göndər, qoy ruslar dar ağacından assınlar mən! Rusların ayaqlarının altında olmaqdansa, onların başlarının üstündən dar ağacında asılmaq yüz dəfə şərəflidir!

Məşvərət otağına o qədər qorxu-hürkü dolmuşdu, əhli-məclisin fikri o qədər

təşviş və məchulluq içində idi ki, heç kim Hüseynqulu xanın hüsurunda Mahmud bəyin belə bir ötkəmliyinin fərqiə varmadı.

Xanın isə içində dünyanın faniliyi, bu fani dünyada da insanların hiylə və ikiüzlüyü ilə bağlı təzə bir şeir doğulurdu və əslində, bu şeirin qəhrəmanı elə Hüseynqulu xanın özü idi: xan yalnız indi özü özünə etiraf edirdi ki, ürəyinin dərinlərində bilirdi, hiss edirdi ki, Sərdar Sisianovla görüşdə Mahmud bir oyun çıxaracaq, ancaq Sərdarın pişvazına Mahmudu da, onun atlılarını da özü ilə aparırdı və içinə dolmuş o şeirdə burası da var idi ki, yox, dayan, dur, kimi aldadırsan? - sən nəinki bunu duymuşdun, sən bunu istəyirdin. İnsana cəmi-məxluqatın əsrəfi deyirlər, ancaq cəmi-məxluqatın ən qorxuncu, riyakarı və acgözü insandır, çünki insanı Allah yox, əslində, İblis idarə edir. Əstəğfərullah!.. Bu nə əbləhanə, nə murdar fikirlərdir belə, Hüseynqulu, sənin beyninə girir, Allahın dərgahına gedəndə bu kafir fikirlər ki, başındadır, onların hesabını verə biləcəksənmi? Belə bir məqamda bu nə fikirlərdir belə, bu nə əbləh şeir ehtirasıdır?

Və bir tərəfdən çaşqınlıq, bir tərəfdən də özü özündən çəkdiyi o xəcalət hissi xana fikirlərini toplamağa imkan vermirdi və bütün ömrü xanlıq taxtına sahib olmaq və bu taxtı saxlamaq uğrunda gündəlik mübarizə içində, siyasət aləmində keçən bu adam bu dəqiqələrdə qorxurdu ki, birdən durub qaçar: hardasa bir otaq tapıb, o otağın qapısını kip bağlamaq, heç kimi görməmək, bütün dünyadan təcrid olmaq, həya tının qorxu ilə dolu səhifələrinin hamısını yaddaşından pozmaq və gecə-gündüz şeirlər yazmaq - ancaq daha fanilikdən, riyadan, xəyanətdən, hiylə-fəsaddan yox, güldən və bülböldən, pərvanə və şamdan, aşiq və məşuqdan yazmaq...

Hüseynqulu xan yenə də xəncər kimi içinə soxulmuş yeni bir şikayət-şeyrdən xilas olmaq üçün, gərginlikdən qıpqırmızı qızarmış gözlərini bir-bir qarşısında oturmuş məşvərət əhlində gəzdirə-gəzdirə:

- Dilmanc hardadır?- soruşdu.

Münşi Məşədi Həsənağa:

- Yoxdur...- dedi.

Hüseynqulu xan bağırdı:

- Necə yəni yoxdur?

Xan həmişə beləcə qəzəblə bağıranda, mədəniyyəti və mülayimliyi ilə bütün Abşeron camaatının hüsnrəğbətini qazanmış Münşi Məşədi Həsənağa narahat olurdu, özünü itirirdi, ancaq səhər törədilən qətl bu adama o qədər təsir etmişdi ki, bu dəfə özünü itirmədi və:

- Hər tərəfi axtarıblar, xan həzrətləri.- dedi.- Şərif bəy yoxa çıxıb...

Mahmud bəy:

- Yəqin, ruslarla bərabər qaçıblar.- dedi.

Hüseynqulu xan yenə Mahmud bəyə bağırdı:

- Sən sus dedim! And olsun Allahın birliyinə ki, səni özüm asdıraram!- Xan yenə bir müddət susdu, sonra:- Yoxsa, elə bilirən ki, ruslar qayıtmayacaq?

Knyaz Sisianovun qətlə yetirilməsi xəbəri yayıldıktan sonra rus ordusunu xof və çaşbaşlıq bürüdü və ordu Şirvana tərəf geri çəkildi, general-mayor Za valişin isə flotu lövbərdən çıxarıb, Lənkəran yaxınlığındakı Sara adasına doğru istiqamət aldı. Bakı camaatı qaladan sahilə çıxıb, rus hərbi gəmilərini gözdən itənədək izlədi və neçə müddətdən bəri ilk dəfə rahat nəfəs aldı.

Avam camaat... Elə bilirlər ki, xatadan qurtarıblar, azadlığa çıxıblar, ağıllarına gəlmir ki, həngamə hələ bundan sonra başlayacaq və Hüseynqulu xan bu dəfə Molla Müzəffər Ağaya müraciət etdi:

- Ağ, nə məsləhət bilirsən? Nə edək? Başımıza haranın daşını tökək?

Molla Müzəffər Ağ a gözlərini döşəməyə salınmış Hacı Muxtar xalçasının naxışlarına zilləmişdi və bu naxışların müxtəlif rəngləri - göyü, qırmızısı, yaşılı - o dəm dünyanın qara və qarışıq işlərindən xəbər verirdi. Molla Müzəffər Ağ eləcə də gözlərini o rənglərdən çəkməyərək bir müddət susdu.

Bir-birinə macal vermədən, elə bil, qeybdən gələn şikayət və dərd-ələmdən ibarət ərzi-halın misraları Hüseynqulu xanın səsinə titrədirdi və o, titrək səslə dübarə soruşdu:

- Bir təklifin yoxdur, Ağ?

Məclis əhli nə qədər qayğılı olsa da, xanın səsindeki o titrəyişin fərqi nə vardı və bunu Sərdar Sisianovun qətlə ilə bağlı yaranmış vəziyyətin ağırlığı ilə yozdu. Hüseynqulu xan özü də səsinin titrədiyini hiss etdi və acı bir istehza ilə fikrindən keçdi ki, buna kim inanar, kim inanar ki, belə bir məqamda xanın bütün içindən şeir misraları püskürür və o da var gücü ilə o püskürtünün ağzını qapamağa çalışır. Tale onu ələ salırdı, nəydi?

Molla Müzəffər Ağ nəhayət gözlərini Hacı Muxtar xalçasındaki o rənglərdən çəkib:

- Var...- dedi və onun bu bir kəlməsi, elə bil, bütün məclis əhlini təşviş və nigarançılıq dolu bir dumanın içindən çıxartdı, hamı gözünü Molla Müzəffər Ağaya dikdi, hətta şeir misralarının Hüseynqulu xanın daxilindəki o həmlələri də, elə bil, səngidi.

Molla Müzəffər Ağ:

- Çox böyük günaha batıram... - dedi.- Ancaq deməliyəm, bəlkə camaatımızın xilasını naminə bir köməyi oldu...- Molla Müzəffər Ağ yenə bir müddət aram verdikdən sonra davam etdi: - Rusiya bizimlə həmişəlik düşmən oldu və gec-tez, bu qətlə cavabını verməliyik... Camaatımızı qorumaq lazımdır. Bu vəziyyətdə pənah o bir olan Allaha, bir də ki, indiki zamanədə Qacarlardır. Başqa güvənc yerimiz, müdafiəmiz və əlacımız yoxdur...

Qəfil peyda olmuş bir ümidlə Molla Müzəffər Ağaya qulaq asan Hüseynqulu xan elə həmin andaca rəncideyi-hal oldu və:

- Ağ,- dedi.- Yoxsa sənin yadından çıxıb ki, Ağ Məhəmməd şah bizim başımıza nə oyun açdı?

Molla Müzəffər Ağ:

- Yox, yadımdan çıxmayıb.- dedi.

Hüseynqulu xan bəlkə də ilk dəfə idi ki, Molla Müzəffər Ağaya açıq-aşkar rişxənd edərək soruşdu:

- Onda elə bilirsən ki, Baba xan¹³ birdən-birə gəlib bizim başımızı tumarlayacaq?

Molla Müzəffər Ağə:

- Yox, elə bilmirəm.- dedi.- Baba xanla təcili dostluq əlaqələri yaratmaq lazımdır... Sonra da, Allah kərimdil..

Xan:

- Dostluq əlaqələri? - soruşdu.- Bu iki daşın arasında biz o dostluq əlaqələrini necə yaradaq?

Molla Müzəffər Ağə:

- Ona hədiyyə göndərək...

Molla Müzəffər Ağə təklifi olduğunu bildirəndə o şeir misralarının sürəti səngim-işdi, ancaq Molla Müzəffər Ağanın bu hədiyyə təklifi o şeir misralarını yenidən dirçəltdi və o da xanın fikirindən keçdi ki, Ağə qocaldıqca, deyəsən xərifləyir, bu qədər ki, biz Abbas Mirzəyə də, atasına da söz verib, əməl etməmişik, Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmişik, bundan sonra hansısa bir hədiyyəyə görə Fətəli şah kimi kinli bir adam bizə inanıb, bizimlə dost olacaq?

Və o misralar qarşısıalınmaz sürətini artırdı.

Hüseynqulu xan yenə titrəməyə başlayan bir səslə:

- Sən nə danışsən, ay Ağə?- dedi.- Nə hədiyyə? Mənim bütün var-yoxumu yığsan, Baba xanın başındakı tacın yarı qiymətini də etməz! Mənim göndərdiyim hədiyyəmlə o, dönüb bizimlə dost olacaq? Başımızı tumarlayacaq?

Molla Müzəffər Ağə:

- Ona başqa hədiyyə göndərək...- dedi.

Hüseynqulu xan tamam ümitsiz halda bu söhbəti bitirmək istədi:

- Nə başqa hədiyyə, Ağə, sən nədən danışsən?... dedi.

Molla Müzəffər Ağə dodaqaltı nəsə bir dua oxuyub, salavat çevirdi və:

- Fətəli şah Sərdarın başını göndər...- dedi.

Hüseynqulu xanın içindəki o şeir misralarının hücumu - o dəli istək birdən-birə yox oldu və xan taxtda belini düzəldib, gözgörəti başqalaşan nəzərlərlə məclis əhlinə baxdı.

Məşvərət otağına elə bir sükut çökmüşdü ki, elə bil, heç kim heç nəfəs də almırdı, elə bil, cadugər dərvişlər cadu oxuyub bu adamları daşa çevirmişdi.

Səhərdən bəri qarşısındakı dəftərə heç nə yazmayan Münşi Məşədi Həsənağa tələsik qeydlər yazmağa başladı və onun qu lələyindən qələminin kağız üzərindəki cırıltısı, elə bil, həmişəkindən artıq dərəcədə otağa yayıldı.

¹³Fətəli şah taxta çıxmazdan əvvəl belə adlanırdı.

Mola Müzəffər Ağanın təklifi gözlənilməz, gözlənilməz olduğu qədər də cazibədar göründü, hər halda, Hüseynqulu xan, elə bil, məşvərət otağına dolan təzə bir hava ilə nəfəs almağa başladı və xanın beynində bayaqkı şeir misralarının sürəti, bu dəfə, bir-birini əvəz edən cürbəcür mülahizələrin, gümanların, götür-qoyların sürətinə çevrildi. Rusiya ilə körpülər birdəfəlik yandırılırdı, ancaq onsuz da Rusiya Sisianovun qətlini ömür-billah bağışlamayacaqdı, burada daha itiriləsi bir şey yox idi, Fətəli şahın isə, bu hədiyyə heç olmasa bir az könlünü ala bilərdi, onun kin-küdurətini bir az azaldardı, Abbas Mirzə qoşunu ilə Arazın bu tayında idi, Fətəli vəziyyətdən istifadə edib, ruslar hələ özlərinə gəlməmiş, qoşunu Bakıya göndərə bilərdi, sonrasına da qalırdı Allahın ümidinə. Sisianovun başı ilə birlikdə Fətəli şahla məktub da göndərmək olar ki, o, yəni Hüseynqulu xan özü 600 atlısı ilə, toplarıyla, tufəngi, barıtıyla - nəyi varsa - birlikdə Bakıdan çıxıb, Mustafa xanla danışib, razılıq alsada, almasada irəliləyib Şirvanda Abbas Mirzəni qarşılamağa hazır idi. Düzdür, Mustafa xan artıq Sərdar Sisianov ilə müqavilə bağlayıb, Rusiya təbəəliyini qəbul etmişdi, ancaq eşitsə ki, Abbas Mirzə qoşunla gəlir, müqaviləni pozmaqdan başqa nə çarəsi qalacaq? Yox, əgər ruslar tez özlərinə gəlib, qoşunu Abbas Mirzədən əvvəl Bakıya yeritsəydi, heç olmasa Hüseynqulu xan külfətini də yığışdırıb, Tehrana qaçıb, orada sığınacaq tapa bilərdi.

Hüseynqulu xan üzünü Mahmud bəyə tutub:

- Onu sən öldürtdün, sən də başını Fətəli şahla ərməğan aparacaqsan! dedi, sonra üzünü Molla Müzəffər Ağaya tutdu:- Ağ, səndən də təvəqqem budur ki, bunlarla bərabər olasan, həm hörmət-izzət naminə, həm də bunlara nəzarət edəsən! Bu işi, Ağ, çox tez görmək lazımdır..

Və Hüseynqulu xan taxtdan qalxıb tələsik məşvərət otağından çıxdı.

Adətən məşvərət bitəndən sonra xan zıncırovu çalırdı və məclis əhli otağı tərk edirdi, ancaq bu dəfə Hüseynqulu xan taxtdan qalxıb, məşvərət otağından tələsik birinci çıxdı, çünki onun içində vəzir Molla Pənahın şeirinə yeni bir nəzirə dolmuşdu və fəni dünyanın bəd əməllərindən bəhs edən o nəzirə daha heç vəchlə qarşısını ala bilmədiyi bir püskürtü ilə Hüseynqulu xanın içindən çıxmaq istəyirdi.

1797-ci ildə Ağsa Məhəmməd Şah Qacar ikinci dəfə Qarabağa hücum etdi, nəhayət ki, alınmaz Şuşa qalasını ala bildi və elə orada da bədbəxt Pavel kimi, öz yaxın adamları gecə hökmdarın yataq otağına girib, onu öldürdülər. Deyilənə görə, sui-qəsdçilərdən biri xəncərlə onun boğazını üzmüşdü və son vaxtlar bu hadisə tez-tez knyaz Sisianovun yadına düşürdü - nə üçün? məgər hökmdarı qətlə yetirmək elə bir nadir hadisə idi ki, beləcə tez-tez xatırlanmalıydı? - knyaz özü də buna təəccüb edirdi, ancaq - xüsusən son zamanlar gecələr, yuxuya getməzdən əvvəl - bu hadisə onun yadına düşəndə otuz il bundan əvvəlki gənc zabıt Pavel Sisianov kimi yenə də onun - Qafqaz canişini, əlli bir yaşlı general Sisianovun əti ürəşirdi, yenə də az qalırdı o cür ürəyi bulansın. Ömrü daima ölümə yanaşı keçən knyaz Sisianovun hər dəfə gözlərinin qabağına gələn o görüntü az qala elə o ilk gün kimi təsirli olurdu, o görüntü onun yaddaşına necə hopmuşdusa, o təsir də onun hissiyatına eləcə hopmuşdu.

Cəllad o quldurun saçlarından tutub rəşefotun üstünə düşmüş başını yuxarı qaldıranda, hələ laxtalanmamış qan o başın boğazından damcı-damcı axırdı və görünür, əbədi olaraq yaddaşına hopmuş bu mənzərə knyaz Sisianovun gözlərinin qabağına gələndə, hərdən, elə bil, o qan damcıları eşafotun üstünə yox, dümbədüz knyazın qarşısında döşəməyə tökülüb, onun ayaqlarının altına axırdı.

O 10 yanvar günündən keçən bu otuz ildə knyaz Sisianovun həyatı həmin otuz ilə sığışmayacaq dərəcədə xatirələrlə dolu idi, ancaq o soyuq 10 yanvar gününün həmin xatirələr içində xüsusi və bütün təfərrüatları ilə aydın bir yeri var idi.

1775-ci ilin o 10 yanvar günü Moskva qışının şaxtası ülgücün ağzı qədər iti idi, ancaq qar basmış küçə ilə edam meydanına gedən o gənc zabitin bütün bədənini elə bir həyəcan bürümüşdü ki, şaxta, elə bil, o həyəcan qatını yarıb onu üşüdə bilmirdi.

Küçələr o qədər izdihamlı, o qədər adamlarla dolu idi ki, sanki ilə, hətta at belində də edam meydanına getmək mümkün deyildi və o qış günü Pavel Sisianov dizə çıxan qarın içi ilə Don kazakı, cinayətkar Yemelka Puqaçovun edamına baxmağa piyada gedirdi. Onunla birlikdə xidmət edən gənc zabıtların, onun tanışları olan gənc knyazların, qrafların çoxu bu edama baxmaq istəmirdi, onlar bir gənclik ehtirası ilə belə hesab edirdilər ki, ölümə yalnız döyüş meydanında, yaxud duel zamanı üz-üzə dayanmaq olar, meyxanaçılarla, aşxana sahibləri ilə birlikdə teatr tamaşası kimi edamlara tamaşa etmək elə həmin traktirşiklərə bərabər olmaqdır.

Pavel Sisianov isə o zaman - elə indinin özündə də - belə düşünmürdü, çünki Yemelyan Puqaçov adi canı və quldur deyildi, o, dövlətə xəyanət etmişdi, ac yalavac lyümpenləri dövlətin üzərinə aparırdı, silahı böyük rus imperiyasına qarşı qaldırmışdı və and içib silahla dövləti müdafiə edən hər bir kəs, o yaramazın edamını görməli idi, bu - onun borcu idi.

Və gənc knyaz Pavel Sisianov bir-birinin ayağını bastalayan, bir-birinə toxunan, bir-birini sıxan, qadını da, kişisi də küçə söyüşü söyən izdihamın içində edam meydanına gedirdi və tövşəyə-tövşəyə gedən bu qədər insanın ağzından çıxan ucuz araq, samaqon, çaxır, sarımsaq, duzlu xiyar qoxulu buxar, hər tərəfi bürümüş ko-rçma¹⁴ iyi, elə bil, Yemelkanın bütün varlığının murdarlığından xəbər verirdi, ancaq o, - 21 yaşlı Pavel Sisianov dövlətə və Ülyahəzrət imperatriçəyə and içmiş, bu andla da fəxr edən rus zabiti idi, xainin edamını gözləri ilə görməli idi.

Ayaq altında qalan qarın xırçıltısı insanların uğultusuna qarışmışdı və sonralar o uğultu knyaz Sisianovun yadına düşəndə ona elə gəlirdi ki, o uğultuda leş üstünə şütüyən quzğunların hərisliyi var idi. Boğazlarının damarı şişə-şişə:

- O alçağı şaqqalamaq lazımdır!..

- Diri-diri doğramaq lazımdır!

- Hamısını! Hamısını doğramaq lazımdır!- qışqıran bu kişilərin, qadınların əksəriyyəti elə Yemelka Puqaçovun özü kimi qaragüruh adamları, İyumpenlər idi və onlar bir-birini itələyə-itələyə elə bir hərisliklə edam meydanına gedirdilər ki, elə bil, orada onlara pul paylayacaqdılar, ya da pulsuz araq verəcəkdilər.

Puqaçov dövlətə xəyanət etmişdi, onun özü kimi quldurları isə ona xəyanət etdilər və elə ki, Yemelka zəiflədi, ona ən yaxın olan quldurlar öz misgin həyatlarını qoruyub saxlamaq üçün o saat başçıların əlini-qolunu bağlayıb dövlətə təhvil verdilər. Bu başçı isə - Puqaçov - istintaq zamanı qraf Paninin onun 51 fətinə ilişdirdiyi elə ilk yumuruqdan sonra it kimi diz çöküb bütün cinayətlərini boy-nuna aldı. Yemelka özünü 3-cü Pyotr elan etmişdi və onu 3-cü Pyotr kimi qəbul edib, ona qoşulanlar, onun cinayətlərini həyata keçirən, onun qarşısında quyruq bulayan insancığazlar indi də, bax, bu cür onu lənətləyərək şaqqalanmasını, diri-diri doğranmasını tələb edirdilər.

- Gətirirlər!..

- Gətirirlər!..

- Gətirirlər!..

Sevincdən, maraqdan, bir azdan sonra onları gözləyən o edam ləzzətindən cuşa gəlmiş izdiham, elə bil, əmr yerinə yetirirdi -tələsik bir-birini sıxa-sıxa ortadan aralanıb, yol verdi: əvvəlcə kirasir¹⁵ dəstəsi, onların da ardınca üstündə dəmir qəfəs qurulmuş sani gəlirdi. Sanidən sonra süvari dəstəsi, onlardan da sonra əlləri yalın ayaqlarına zəncirlənmiş puqaçovçu məhkumlar addımlayırdı və Puqaçovun sağ əli - vuran əli olan Afanasi Perfilyev bu məhkumların ilk sırasında idi.

Əlləri və ayaqları zəncirlənmiş Puqaçov dəmir qəfəsin içindəki kürsüdə oturmuşdu. Başı açıq idi, saçları da, saqqalı da pırpızlaşmışdı. Hər iki əlində sarı mumdan şam tutmuşdu və o şamlar yandıqca əriyən mum onun əllərinə tökülürdü, ancaq o bunun fərqundə deyildi, qorxudanmı, nifrətdənmi işım-ışım ışıldayan qara

¹⁴Meyxana.

¹⁵Dəmir geyimli əsgərlər.

gözlərini elə həmin sanidə qəfəslə üzbəüz oturmuş keşisə zilləmişdi.

Sani kütlə uğultusunun müşayiəti ilə edam meydanına gedirdi və sərxoş bir bağirtinin uğultunu yaran:

- Əvvəlcə onun gö.ünə pas soxmaq lazımdır!..sözlərindən sonra, o uğultuya eləcə də sərxoş bir qəhqəhə yayıldı və bu zaman Puqaçov dəmir qəfəsin içində ayağa qalxaraq sağa-sola baş əyə-əyə xırıltılı bir səslə qışqırmağa başladı:

- Bağışlayın məni, pravoslav camaatı!.. Bağışlayın!..

Daha atıq bir uğultu qopdu və bu uğultu qətiyyəni onu bağışlamırdı, əksinə, lənətləyirdi:

- Ay sən ananı!..

- Onun dilini də kəsin!..

- Qulaqlarını dal!..

O yaramaz isə bu lənət uğultusunun fərqi deyildi, elə bil, bu uğultunu eşitmirdi, eləcə sağa-sola baş əyə-əyə eyni sözləri qışqırırdı:

- Bağışlayın məni, pravoslav camaatı!.. Bağışlayın məni, pravoslav camaatı!..

Pavel Sisianov həyatın dibi sifətində əks olunmuş bu məluna baxa-baxa fikirləşirdi ki, gərək nə qədər ən adi insanlıq məfhumundan kənarda olasan, nə qədər ibtidai bir təfəkkür sahibi olasan ki, belə bir məxluqu hökmdar hesab edəsən, ona qoşulasan və onun ardına düşüb dövlətlə əlbəyaxa olasan, bu məxluqu Rusiya kimi bir imperiyanın taxtında oturtmaq istəyəsən?

Hündür qurulmuş eşafotun ətrafında soldatlar düzülmüşdü, zabitlər mundirlərinin üstündən uzun ətəkli kürk geymişdilər və Yemelkanı gözləyən iki cəllad da - bu çətin, ağır, çətinliyi və ağırlığı qədər də hörmətsiz peşə sahibləri - eşafotda oturub, ya talelərinin acısını unutmaq üçün, ya da indicə yerinə yetirəcəkləri vəzifənin şərəfinə şirin çaxır içirdilər - cəlladlara edam ərəfəsində çaxır içməyə icazə verilirdi.

«Boloto»¹⁶ deyilən bu meydanın Rusiya imperiyasının tarixinə düşmüş öz qara edam ənənəsi var idi: Yemelyanın sələfi, onun kimi dövlət xəyənətkarı Stenka Razinin¹⁷ də başı burada kəsilmişdi və gənc zabıt Pavel Sisianov həmin məşhur edamı Rusiya imperiyasının mənəvi böyüklüyünün və bir dövlət kimi qadirliyinin ifadəsi hesab edirdi.

Eşafotun yanında üç dar ağacı da qurulmuşdu və o dar ağaclarından Puqaçovun ən qəddar əlaltıları asılacaqdı. Puqaçovun və Afanasi Perfilyevin isə əvvəlcə diridiri əlləri, ayaqları baltalanacaqdı, sonra başları kəsiləcək və yerdə qalan bədən isə şaqqalanıb dörd yerə parçalanacaqdı.

Puqaçovu gətirən sani edam meydanına girdi və onun ardınca yüyürən kütlənin, hörümçək kimi ətrafdakı evlərin, dükanların, aşxanaların damına diirəmiş in-

¹⁶Bataqlıq

¹⁷Stepan Razin, Don kazakı, quldur, Rusiyada 1670-71-ci illər üsyanının başçısı. Özünü 111 Pyotr elan etmiş, 1671-ci ildə edam olunmuşdur.

sanların uğultusu, bir-birinə qarışmış o araq, çaxır, sarımsağ qoxusu bütün meydanı başına götürdü. Pavel Sisianov, elə bil, yaramazın edamını görməkdən daha çox, kütlənin ağzından çıxan o qoxulu buxardan heç olmasa bir az aralanmaq üçün, ağına-bozuna baxmadan, ehtiraslı bir nifrətlə ətrafındakı insanları itələyə-itələyə qabağa çıxdı.

Sani eşafotun yanında dayandı və birdən-birə elə bil, kütləyə yenə əmr verildi və kütlə də o əmri həmin andaca yerinə yetirdi - meydana gözəl bir tamaşa ərəfəsinin sükutu çökdü.

Soldatlar saniyə qalxıb qəfəsi açaraq Puqaçovu dartıb çıxartdılar və o, iki məmurun və keşişin müşayiəti ilə eşafota qalxdı. Onların ardınca Afanasi Perfiliyevin yalın ayaqlarının zəncirini məhkumların zəncir qatarından ayıraraq, itələyə-itələyə onu eşafota apardılar və cinayətkar Perfiliyevin zəncirlənmiş yalın ayaqları hər dəfə qarın içinə girəndə, zəncir cingiltisi aydınca eşidilirdi. O anlarda Pavel Sisianova elə gəlirdi ki, bu cinayətkarların Yaradan və dövlət qarşısında günahı o qədər böyükdür ki, kilsə zəngləri onları cəhənnəmdə yanacaqları o biri dünyaya yola salmaqdan imtina edir və onları o biri dünyaya Perfiliyevin yalın ayaqlarındakı həmin zəncirlərin səsi yola salır. 5.

Puqaçovun çiyinə qoyun dərisindən ağappaq kürk salınmışdı, kürkün açıq yaxasından moruğu rəngli kaftanı¹⁸ görünürdü və onun o kürkü hər tərəfi bürümüş o qar ağılığına qarışdıqca, kaftanın moruğu rəngi, elə bil, daha da tündləşir, tünd qırmızıya - qan rənginə çalır.

Sonra cFarağatla əmri verildi və hərbiçilər farağat dayandılar. Eşafotda dayanmış məmurlardan biri manifesti oxumağa başladı və o yaramazın adı çəkiləndə, aşağıda dayanmış ober-poliseymeyster yoğun bakenbardlı, qoğal kimi girdə və dolu sifətini altdan yuxarı Puqaçova tərəf tutub, guruldayan bas səsi ilə - görünür, Moskvada ən gur səslə polis axtarır, onu tapmışdılar soruşdu:

- Don kazakı Yemelka Puqaçov sənsən?

Puqaçov əsməyə başlamış xırıltılı səsiylə:

- Bəli, cənabl.. - dedi.- Zimoveysk stansiyasından Don kazakı Yemelka İvanoviç Puqaçov mənəm...

Əlbəttə, bu sual-cavab ondan ötrü idi ki, kütlənin heç bir şübhəsi qalmasın: indicə şaqqalanacaq bu alçaq özünün elan etdiyi kimi, 3-cü Pyotr yox, ac-yalavac bir Don kazakıdır və bir müddətdən sonra elə bu kütləni özü Yemelka Puqaçov haqqında həqiqi imperatormuş kimi, qəhrəmanlıq faciəsi quraşdırıb, bir-birinə danışmasın, onu müqəddəs eləməsin.

Manifest oxunduqca, Puqaçov dodaqaltı nəsə pıçıldayaraq, xaç çəkə-çəkə baş əyirdi və bir anda, elə bil, onun baxışları ilə Pavel Sisianovun gözləri bir-birinə tuş gəldi və Paveldə elə bir hissiyyat oyandı ki, - və o hissiyyat da bu qədər illərdən sonra knyaz Sisianovla birgə idi - Puqaçov Böyük Rus İmperiyasına qarşı xəyanə-

¹⁸Uzun, ya da qısa ətkli rus kəndli köynəyi.

tini bağışlamaq üçün, şəxsən ona - iyirmi bir yaşlı gənc zabitə baş əyir. Bu hissiyatda açıq-aşkar bir qürur var idi: imperiyaya, ülyahəzrət imperatriça Yekaterinaya xəyanət etmiş qatı cinayətkar onun iyirmi bir yaşlı gənc rus zabitinin simasında edamdan əvvəl imperiyadan və Ülyahəzrət imperatriçadan üzr istəyir.

Uzun boylu, bədheybət görkəmli, çopur, təknəsi çıxan Afanasi Perfilyev isə açıq-aşkar özündə deyildi, artıq nə baş verdiyini başa düşmürdü və nə qədər günahsız insanı qılıncdan keçirmiş bu quldur indi Yaradanın və Ülyahəzrət imperatriçanın hökmü qarşısında ayaq üstə dayana bilmədiyi üçün, cəlladlardan biri onun qolundan yapışmışdı. Perfilyev bərəlməmiş gözlərini bircə dəfə də olsun, kirpik çalmadan zəncirlənmiş yalın ayaqlarının altına zilləmişdi və bu cinayətkarın bütün varlığının uçum-uçum uçunduğu da kənardan eləcə aydın hiss olunurdu.

Manifest oxunub bitdikdən sonra, birdən-birə meydanı yenə uğultu bürüdü və keşiş hiss olunan bir tələsikliklə Puqaçovla Perfilyevə nələrsə dedi, sonra o da, məmurlar da eşafotdan aşağı endi və yaramaz Yemelka tez-tez az qala yerə qədər əyilə-əyilə əsən xırıltılı səsi ilə qışqırmağa başladı:

- Ey pravoslav xalqı, mənim günahlarımı bağışla!.. Ey pravoslav xalqı, mənim günahlarımı bağışla!..

— Və küçə söyüşləri ilə onu söyən, onu lənətləyən uğultu arasından Pavel Sisianov o məlunun sözlərini güclə eşidirdi:

- Mənim günahlarımı bağışla, ey provaslav xalqı!..

Meydançada eşafotun qarşısında dayanmış ekzekutor¹⁹ nəhayət ki, işarə verdi və səhərdən bəri aşkar bir səbirsizliklə öz işarəni gözləyən hər iki cəllad Puqaçovun üzərinə atılıb, o qar kimi ağappaq tulupu əynindən çıxartdılar, sonra da eyni hərisliklə onun moruğu rəngli kaftanının yaxasını cırdılar.

Meydana yenə sükut çökdü və Puqaçov o müdhiş sükut içində dizləri üstə edam kötüyünün qarşısında oturdu, daha doğrusu, onun vücudu, elə bil, birdən-birə əriyib, bir maye kimi dizləri üstə yerə töküldü. Cəlladlardan biri onun saçından yapışib, başını edam kötüyünə tərəf çəkdi, o biri cəllad isə sağ əli ilə baltasını qaldırdı və elə o andaca Puqaçovun başı kötüyün üstündən eşafotun döşəməsinə düşdü. Elə

“həmin cəllad da tələsik - elə bil, həmkarını qabaqlamaq istəyirdi - əyilərək sol əli ilə başın saçlarından tutub yuxarı qaldırdı və öz məharətindən gözgöretə qürur duyaraq, Yemelka Puqaçovun başını dövrə ilə eşafotun ətrafına yığılmış kütləyə göstərdi.

Kütlə isə həris bir həmlə ilə eşafota yaxınlaşmaq, Yemelkanın başını yaxından görmək istəyirdi və ələlə vermiş soldatlar bu qızmış izdihamın qarşısını güclə saxlayırdı.

Rusiya kimi bir Deryava bu misgin başdan ötrü yüz min qızıl rubl vəd etmişdi və o başın indi bir mis qəpiklik də qiyməti yox idi.

¹⁹Məhkəmə hökmünün yerinə yetirilməsini elan edən məmur.

Cəllad bir əli ilə ağzı qana bulaşmış baltanı, o biri əli ilə də Yemelkanın başını uca tutub, eləcə bir fərəhlə bir neçə dəfə eşafotda dövrə vurdu və başın boğazından axan qan onun əlini qıpqırmızı qızartmışdı. Nəhayət, cəllad başı kötüyün üstünə qoydu və dik dayanmış başın boğazından axan qan bu dəfə kötükdən süzülüb, eşafotun döşəməsinə axırdı. Bu an ikinci cəllad da yaqın öz məharətini nümayiş etdirmək üçün, cəld eşafotun bir kənarına atılmış uzun dəmir mili götürdü, sonra da Yemelkanın başını saçlarından tutub qaldıraraq, milin iti ucunu onun lırt boğazına keçirtirdi və başı milin ucunda yuxarı qaldırıb bayraq kimi, öz başı üzərində fırlatmağa başladı.

Ancaq kütlənin kəsilmiş başı görmək ehtirası indi qızğın bir narazılıqla əvəz olunmuşdu, qadınlar, kişilər də, qocalar, cavanlar da bir-birinə qarışıb bu dəfə cəlladları fitə basırdı, ən qatı küçə söyüşləri ilə söyürdü, çünki hökmə görə əvvəlcə diri-diri Puqaçovun əllərini, ayaqlarını kəsməliydilər, başı isə ancaq bundan sonra balta ilə bədənindən ayırmalıydılar və Puqaçovun diri-diri doğranmasını görmədiyi üçün kütlə hiddətə gəlmişdi, qeyzlə qışqırırdı:

- Cəlladlara rüşvət veriblər..
- Cəlladlar oğrudurl..
- Cəlladlar rüşvət alıbl..

Və yalnız cəlladlar Puqaçovun leşini sürükləyərək kötüyün üstünə qaldırıb sidqi-ürəkdən və cid-cəhd ilə əvvəlcə şaqqalayıb, sonra da dörd yerə böləndə meydana yenə razılıq uğultusu yayılmağa başladı.

Yemelyan Puqaçovun edamı zadəganların qələbəsi idi və bu, zadəganların bayramı olmalıydı, ancaq nə üçün Edam meydanında bunun əksi idi? Nə üçün iyümpen Yemelkanın edamı elə İyümpenlərin özlərinin

| 75 bayramına çevrilmişdi?

Cəllad dəmir milin ucunda Yemelka Puqaçovun başını öz başının üstündə fırlatdıqca Pavel Sisianova elə gəlirdi ki, o başın boğazından hələ də axan qan damcıları indicə onun üstünə - gözlərinə, yanaqlarına, dodaqlarına sıçrayacaq və əti ürpəşən, ürəyi bulanan o gənc zabit daha Perfiliyevin də edamını gözləmədi Yaradanın və Ülyahəzrət imperatriçənin o yaramaz haqqındakı qərarı da, əlbəttə, yerinə yetiriləcəkdi geri çevrilib, var gücü ilə adamları yara-yara kütlənin arasından çıxıb bildi.

O, yeyin addımlarla kütlədən uzaqlaşdıqca, hava təmizlənirdi və o araq, çaxır, sarımsaq, ucuz kolbasa qoxusu, o korçma iyi nəhayət ki, çəkilib gedirdi, ancaq bu vaxt gözlənilmədən Babua Arçilin şirin və qorxulu söhbətləri Pavel Sisianovun yadına düşdü və uşaqlıqda olduğu kimi, bir-birinə baxan o iki solğun baş - biri qadın, o biri kişi -onun gözlərinin qabağına gəldi. O başlar yanaşı qoyulmuş, spirtlə dolu iki iri kolbanın içində idi və özü görmədiyi, ancaq təsəvvüründə canlandırdığı o iki baş o uşaqlıq dövründə Paveli dəhşətə gətirib, qorxutmuşdu. Elə o vaxt da Yelizaveta Mixaylovna - Pavelin anası - ilk və son dəfə Babua Arçilə acıqlanmışdı:

- Dyadya²⁰ Arçil, xahiş edirəm sizdən, uşağın yanında belə qorxulu şeylər danışmayın:

Ancaq gülürüz bir adam olan Babua Yelizaveta Mixaylovnanın bu iradından incimədi və:

- Eybi yox, Liza,- dedi.- Qoy həyatı indidən öyrənsin. Bilsin ki, həyatda nələr olurl

Əlli il əvvəl, 1725-ci ildə - o zaman ki, Rusiya im periyası taxtının sahibi Anna İvanovna idi - Pavelin babası, gürcü knyazı Paata Sisişvili çar 6-cı Vaxtanqla birlikdə Tiflisi tərk edib, mühacirətə Rusiyaya gəlmişdi, onda Paatanın uşaqlıq dostu Babua Arçil də onları müşayiət edənlərdən biri idi və Rusiyaya köçdükdən sonra Paata Sisişvili Pavel Sisianov oldu, hərbi xidmətə qəbul edilərək, 1743-cü ildə İsveç müharibəsi zamanı Vilmanstrandom yaxınlığında həlak oldu, ancaq bundan sonra da Babua Arçil Sisianovlar ailəsinin ən yaxın və məhrəm adamı idi. Babua evlənməmişdi, tək yaşayrdı, ancaq deyilənə görə o, vaxtı ilə Moskva gözəllərinin sevimlisi olmuşdu və yenə də deyilənə görə, artıq qocalmış o Moskva gözəllərinin övladları arasında Babuanın da uşaqları az deyildi.

Yalnız Babua Arçil onu gürcüsayağı cPaatas deyər çağırırdı və hələ uşaq vaxtlarında ona:

- Sənə babanın adını qoyublar.- deyirdi.- Ona görə də sən Pavel yox, Paatasan. Mənə də “Баба”²¹ de, eBabua Arçilə.

Pavel o vaxtkı yüksək zadəgan ənənəsi ilə 7 yaşından hərbi qulluğa yazılmışdı və artıq Preobracen alayının kapralı idi. Babua Arçil gözlərindəki aşkar bir məhəbbət və fəxarət ilə bu balaca kaprala baxabaxa:

- Mən bilirəm, Paata, - deyirdi,- sən böyük general olacaqsan! Onda mən sənənin yadından çıxacağam, ancaq eybi yox, mən sənə yuxarıdan baxacağam.

Babua Arçilin belə bir əminliklə dediyi o sözlər xən böyük general olacaqsan? - bir tərəfdən səkkizdoqquz yaşlı Pavelin qəlbinə qürurla doldururdu və o, özünü artıq həqiqi general kimi hiss edirdi, ancaq o biri tərəfdən də o, təəccüblə yuxarıya - Moskvadakı malikanələrinin tavanına baxırdı.

- Yuxarıdan?- Barmağı ilə tavanı göstərirdi.- Burdan?

Babua Arçil gülüb:

- Yox,- deyirdi.- Göydən. O zaman mən göydə olacağam.

Babua Arçilin söhbətləri balaca Pavel üçün oxuduğu kitablardan da qat-qat maraqlı və təsirli olurdu, onu sirli bir dünyaya aparırdı və o sirli dünyada Babuanın danışdığı hadisələr, söylədiyi fikirlər canlanırdı, hərəkətə gəlirdi, Babua doğrudan da göydə - ayın, ulduzların arasında olurdu, Pavel özü də o sirli dünyadakı hadisələrin içinə girirdi, o hadisələrin iştirakçısı olurdu, bəzən də o sirli dünya qorxulu bir dünyaya çevrilirdi.

²⁰Rusca dayı, əmi.

²¹«Babua» gürcü dilində «baba» deməkdir.

Həmin gün də Babua Arçilin danışdığı əhvalat o qorxulu dünyanın hadisələri idi və neçə gün gecələr Pavel o qorxulu dünyanın xofu içində yuxuya gedə bilmirdi, hətta yerindən qalxıb dayəsi madam Cenonun yataq otağına qaçmaq, madam Cenonu qucaqlayıb ağlamaq istəyirdi, ancaq bunu özünə sığışdırmırdı general gərək heç nədən qorxmasın! - özü-özünü məc78 bur edib, o qorxulu dünya ilə təkbətək qalırdı.

Yelizavetta Mixaylovnanın birinci və sonuncu dəfə irad tutduğu həmin gün Babua Arçil Sisianovlar ailəsindəki hörmətinin ifadəsi olaraq, onun üçün xüsusi dəmlənmiş tünd çayı içə-içə:

- Bilirsiniz,- dedi.- Peterburqda spirtin içində iki baş saxlayırlar. Biri kişi başıdır, o biri qadın başıdır. Onların ikisi də cinayətkar olub, ikisinin də başını kəsiblər. O başları kolbada spirtin içinə qoyub saxlayıblar ki, gələcək nəsillər bilsin Rusiyada cinayətkarlar necə olub, çünki gələcəkdə dünyada daha cinayətkar olmayacaq. Kolbadakı o başların gözləri açıqdır, bir-birlərinə baxırlar. Deyirlər ki, gecələr, qaranlıqda onların səsi gəlir, bir-birləri ilə danışirlar.

Babua Arçil bunları danışdı və həmişəki kimi uzun bığının uclarını bura-bura güldü və onun bu gülüşü də danışdığı o dəhşətli əhvalat kimi Pavelə dəhşətli gəldi - buna necə gülmək olar?

Kolbalardakı spirtin içində saxlanan və bir-birinə

— baxan o iki baş Pavelin beynində elə bir həyəcan, hətta isterika yaratmışdı ki, təsəvvüründə canlandırıdığı o iki başın bir-biri ilə danışmalarının səsi də, elə bil, uzaqlardan gəlməyə başlayırdı və Pavel heç vəchlə onların bir-birinə nə dediklərinə qulaq asmaq istəmirdi, çünki ona elə gəlirdi ki, o sözlər o bədənsiz başlardan daha dəhşətlidir. “

Və yalnız böyüdükdən sonra, 13-14 yaşlı bir yeniyetmə olarkən, Pavel bildi ki, Babua Arçilin danışdığı bu əhvalat tamam uydurma deyil, həqiqətən də Rusiya Elmlər Akademiyasında spirtin içində iki baş saxlanılır

- biri Anna Monsın²² qardaşı, deyilənə görə, guya I Yekaterinanın sevgililərindən biri olmuş və rüşvətxorluq üstündə edam edilmiş Villim Monsun başı, o biri 15ə, I Yekaterinanın kamer-freylinası, yenə də deyilənə görə, guya I Pyotrun sevgilisi olmuş və gizlin doğduğu körpəsini boğub öldürdüyü üçün edam edilmiş Mariya Hamiltonun başı idi.

Bir dəfə də onlara gələndə həmişə gülürüz olan, həmişə də duzlu zarafatından qalmayan Babua Arçil heç vaxt olmadığı kimi, çox ciddi idi və:

- Paata, - dedi.- Təkrar et: eXmerti?!

Pavel:

- Nə?- soruşdu.

- Xmertil

| - Xmerti nədir?

²² Alman mənşəli Anna Monson ildən artıq bir müddət I Pyotrun məşuqəsi olmuşdur.

- Sən təkrar et: Xmertil

Pavel təkrar etdi:

– Хтерн.

Babua Arçil Pavelin musiqi müəlliməsi madam Tereza kimi, diqqətlə ona qulaq asdı.

- Bir də de: Xmertil

Pavel:

- Xmerti...- dedi.

- Bərkdən del

- Xmerfi...

- Ürəklə del Xmertil

Bu dəfə Pavel bərkdən və ürəkdən təkrar etdi:

- Xmertil.. babua Arçil:

- Bax, beləl- dedi.- Yadında saxla, Paata, cXmertia gürcü dilində Yaradan deməkdir. Sən gərək, Yaradanın adını sənin ulu babalarının dediyi kimi deyəsən! Eşidirsən, Paata, eXmertftəl

Ancaq o ecXmerti? sözü səkkiz-doqquz yaşlı Pavelin xoşuna gəlmirdi, bu söz ona nəinki tamamilə yad idi, hətta ona gülməli gəlirdi - necə yəni eXmerti?? - və bir müddətdən sonra bu söz tamam onun yadından çıxdı.

Babua Arçil onların evinə gəlib-gedən yeganə adam idi ki, gürcü ləhcəsi ilə rus dilində danışa-danışa Tiflisdən, Tiflis bazarından, kentolardan, Tiflisin azərbaycanlılar yaşayan Şeytanbazar məhəlləsindəki gözəl aşxanalardan, o aşxanalarda çalınan gözəl musiqilərdən, Tiflisdən keçən Kür çayından, Gürcüstanın dağlarından, bağlarından söhbət açırdı və onun o söhbətləri Sisianovların evində artıq çox uzaq, uzaq olduğu qədər də nağılvari bir dünyadan xəbər verirdi. babua Arçil deyirdi ki, Tiflisdəki ən ləzzətli qış yeməklərindən biri “Kəllə-paça? idi və əla “Kəllə-paças şeytanbazarda bişirilirdi. “Kəllə: - yəni qoyunun başı, epaçaə - ayaqları və Tiflisə gələn xaricilər - ruslar, ingilislər, fransızlar o kəllə-paçadan o qədər yeyirdilər ki, üstündən soyuq su içib panos olurdular.

Dbabua Arçil bunları danışa-danışa uğunub gedirdi, ancaq kəsilib qana bu-laşmış o qoyun kəlləsi Pavelin gözlərinin qabağına gəlirdi və onu vahiməli bir heyrət bürüyürdü ki, bu cür qanlı başı necə yemək olar və bunu danışa-danışa Babua kimi necə gülmək olar?

Və 1775-ci ilin o soyuq 10 yanvar günü iti addımlarla Edam meydanından uzaqlaşan gənc zabit Pavel Sisianov fikirləşdi ki, insan üçün insan başı ilə qoyun başının fərqi yoxdur, ancaq elə o anlardaca bu primitiv fikir onun özünün xoşuna gəlmədi - Puqaçov insan deyildi, o, dövlətə xəyanət etmişdi, Ülyahəzrətə xəyanət etmişdi və Yemelka Puqaçovun başı beləcə kəsilib milə sancılmalı idi, hətta o baş bundan da artığına layiq idi. Pavel özü öz qəddarlığına təəccüb etdi, ancaq qarın içi ilə addımladıqca, o təəccüb hissi, elə bil, soyuq yox, isti bir gün idi, əriyib getdi, yox oldu.

Pavel Sisianov sonradan bildi ki, Ülyahəzrət II Yekaterina həmişəki kimi insanpərvərlik göstərərək, gizli əmr verib ki, Yemelka Puqaçovun da, quldur Afanasi Perfilievənin də əvvəlcə başları kəsilsin, sonra şaqqalanıb dörd yerə bölünsünlər. Bunu Moskva qubernatoru knyaz Mixail Nikitiç Volkonski o yaramazların edamından sonra yaxın ətrafına demişdi və bu xəbər bir günün içində bütün Moskvaya yayılmışdı.

Babua Arçil bu xəbəri eşidəndə:

- Volkonski ehtiyatlı adamdı,- dedi.- Bu xəbəri də elə Yekaterinanın tapşırığı ilə yayır... Qoy, hamı görsün ki, Ülyahəzrət necə ürəyiymuşaq insandır...

Sisianovlar ailəsi və ilk növbədə gənc zabıt Pavel Sisianov Babua Arçilin bəzən dediyi belə müxalifyönlü sözləri xoşlamırdı, ancaq Babua Arçil bunun fərqi var-mırdı, fikirləşdiyini deyirdi.

- Dünyanın işlərinə bax, Mixail Nikitiç həqiqi İli Pyotru da, yalançı III Pyotru da Allah dərgahına göndərən adamlardan biridir²³. - bu sözləri də o zaman Babua Arçil dedi.

Puqaçovun dörd yerə parçalanmış başsız bədəni bütün Moskva küçələrində gəzdirildi, onun cəlladın dəmir milindən götürülüb payaya keçirilmiş başını da bir neçə gün şəhərdə gəzdirdilər, sonra o başı da, o bədən parçalarını da - hamısını bir yerdə yandırıb, külünü Moskva çayına atdılar.

Elə həmin 75-ci ilin martında II Yekaterina xüsusi manifest imzaladı: Puqaçov xəyanətkarlığı cəbədi olaraq yaddaşıldan pozulmalı və heç zaman xatırlanmamalıdır.” Puqaçov Yaik çayının sahilindəki Yaitsk qəsəbəsində həbs olunduğuna görə, Ülyahəzrət bu adları da tarixin yaddaşından həmişəlik silmək üçün Yaitsk qəsəbəsini Uralsk, Yaik çayını isə Ural çayı adlandırmağı əmr etdi.

Neçə illər idi ki, Babua Arçildən yaşını soruşanda c-79ə - deyirdi, elə bil, səksənə keçməyə qorxurdu və Баба quldur Yemelkanın edamından düz dörd ay sonra, may ayının ortalarında, Moskvanın nadir günəşli yaz günlərindən birində öz evində, pəncərənin qarşısındakı kürsüdə oturub şüşədən çölə baxdığı yerdə sakitcə vəfat etmişdi.

Babuanın yaşadığı bina qonşuluqda idi və bu bəd xəbəri eşidən kimi, Yelizavetta Mixaylovna da, Pavel də tələsik onun evinə getdi və Babuanı eləcə o kürsüdə oturub pəncərədən bayıra baxan görəndə, Pavelə elə gəldi ki, Babua Arçil o son anlarında pəncərədən Moskva küçəsinə yox, Gürcüstan dağlarına baxıb.

* * *

.. Əvvəlcə ONA elə gəldi ki, görünən o məkanda hərbi kursant forması geymiş yeniyetmə oğlan elə Elisbar Eristovun özüdür, podpolkovnikin yeniyetmə vaxtıdır.

²³Knyaz M.N.Volkonski 11 Pyotrun taxtdan salınması və öldürülməsi, II Yekaterinanın imperatriçə elan olunması ilə nəticələnən saray çevrilişinin təşkilatçılarından biri idi.

Ancaq sonra anladı ki, bu yeniyetmə oğlan - gənc hərbi kursant - podpolkovnik yox, onun oğludur.

Hələ də cavanlığını itirməmiş o gözəl sarışın qadın isə podpolkovnik Eristovun dul xanımı və o yeniyetmə oğlanın anasıdır.

Ana əlləri ilə oğlunun iki qolundan da tutub, bütün içindən gələn əsəbi bir həyəcanla: c- Söz ver!...- deyir.- Söz ver mənə ki, sən heç vaxt Qafqaza getməyəcəksən! Söz ver mənə! And iç ki, sənin ayağın heç vaxt Qafqaza dəyməyəcək!...

And iç!...»

5

Milad tarixi ilə 1806-cı il fevral ayının 9-u, hicri tarixi ilə 1220-ci il zülqədə ayının 20-si çovğunsuz, küləksiz sakit, ancaq xəncər kimi kəsən şaxtalı bir qış axşamı idi və o qış axşamı quşbaşı yağan qar Abbas Mirzənin Arazın Şimal sahilində, Haramı düzündə saldıği ləşgərgahını başdan-başa ağappaq ağartmışdı. Axşamın o sağlam şaxtası ilə hər tərəfi bürümüş o ağılıq, elə bil, Haramı düzünün ilkdən sona kimi əbədi bir sakitliyindən, əbədi bir əmin-amanlığından xəbər verirdi və əlbəttə, heç kimin ağılına gəlməzdi ki, o ağılıq içində bir-birindən seçilməyən qoşun çadırlarında, əslində, Cənubi Qafqazda ölüm-dirim müharibəsi aparan yüzlərlə insanın - rusların, farsların, azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin, avarların, kumiklərin... gələcək taleləri yazılırdı: kimlərsə öldürüləcəkdi, kimlərsə ölümün bir addımlığında xilas olacaqdı, kimlərsə ömürlük şikəst qalacaqdı, kimlərsə ölüm ayağında rus əsgərlərini, kimlərsə də Qacar döyüşçülərini lənətləyəcəkdi, kimlərsə qanları axa-axa-həyatlarının o son məqamında nifrətlə I Aleksandra, kimlərsə də eyni nifrətlə Fətəli şah qargış yağdıracaqdı.

Abbas Mirzə xalça, xalı, gəbə ilə döşənmiş, soyuq keçməsin deyə hər tərəfi içəridən keçə ilə tutulmuş çadırında rus Sərdarının - general Sisianovun ÖZ qoşununun Bakı xanlığına yeritməsini öz əsəbləri ilə müzakirə edirdi və Vəliəhdin²⁴ şübhəsi yox idi ki, ruslar Bakı xanlığını asanca özlərinə tabe edəcək, Bakı qalasını alacaqdılar. Hüseynqulu xanın Sisianovun qabağına çıxmağa nə yetərinə qoşunu var idi, nə də rəhmətlik Cavad xan kimi yetərinə təpəri və Abbas Mirzə tam əmin idi ki, Bakı xanlığı əldən getdikdən sonra rus qoşunlarını Şimali Azərbaycandan çıxarmaq indikindən də qat-qat artıq müşkül bir işə çevriləcəkdi. İşlər isə həqiqətən çox müşkül idi: İngiltərə ilə Firəngistan bir-biri ilə vuruşurdu, hərəsi Baba xanı özünə tərəf çəkmək istəyirdi, silah-sursat boyun olurdu, ancaq ortada heç nə yox idi, onların neçə il bundan əvvəl göndərdikləri silahlar da it-bata düşmüşdü, köhnəlib sıradan çıxmışdı və Abbas Mirzə başa düşürdü ki, nə qədər ki, Bonapart bütün Avropanı barıt çəlləyinə döndərüb, ruslarla vuruşmaq üçün nə ingilislərdən, nə də firənglərdən yetərinə hərbi yardım olacaq. Əlbəttə, ingilislər də, Bonapart da Rusiyanı zəiflətmək istəyirdi, Baba xanın əli ilə Rusiya padşahlığının Cənub hərəsliyinin qarşısını almaq istəyirdi və bunlar məlum məsələ idi, ancaq Baba xan ingilislərin, ya da Bonapartın istəyindən asılı olmayaraq, Rusiyanın qarşısını kəsəməli idi, çünki Rusiyanın Cənub hərəsliyi Qacar məmləkətindən keçib gedirdi, ona görə də Avropa Rusiyaya qarşı Qacarlardan istifadə etmək istədikləri kimi, Şah da, Vəliəhd də Rusiyaya qarşı onlardan istifadə etmək istəyirdi, ancaq nəticə bu idi ki, Sərdar Sisianov bütün Gürcüstandan sonra Şimali Azərbaycanın ən böyük və nüfuzlu xanlıqlarını - Qarabağ xanlığını, Gəncə xanlığını ələ keçirib, artıq Şirvan xanlığı da getdi, bu gün-sabah onun Bakı xanlığını da alacağı gün işığı kimi aydın

²⁴Fətəli şah Qacar oğlu Abbas Mirzəni vəliəhd təyin etmişdi.

bir məsələ idi.

Və elə bu vaxt Xacə Əbdül Rəhman içəri soxuldu və heç kimə baxmadan, tük-süz sifətindən yağ süzülən ətli cüssəsinə yaraşmayan iti addımlarla Abbas Mirzəyə yaxınlaşdı. İstədiyi vaxt beləcə xəbərsiz içəriyə soxulub, Fətəli şahın da, Vəliəhdin qulağına nələrsə pıçıldamaq səlahiyyətinə ancaq Xacə Əbdül Rəhman sahib idi və bu dəfə də Xacə ətli dodaqlarını Naibüsüs-səltənənin²⁵ qulağına diriyib nəşə pıçıldadı.

Abbas Mirzənin sifətinin bir anın içində gözgörəti dəyişməsindən məşvərət əhli başa düşdü ki, yenə nə isə mühüm bir hadisə baş verib və Abbas Mirzə Xacə Əbdül Rəhmanın pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözlərinə baxa-baxa bir müddət susdu, sonra baxışlarını Xacədən çəkib, ətrafındakı əşabələri bir-bir süzərək, özü çadırın içindəki o gərgin nigarançılığa son qoydu:

- Dünən səhər Hüseynqulu xan...- Abbas Mirzə ani olaraq susdu, elə bil, indi deyəcəyi sözlərə hələ də inanmırdı.- ... onunla görüşə getmiş Sərdar Sisianovu qətlə yetirib...- Və yenə bir müddət susub:- Şükürl..dedi, yenə gərgin sükutdan sonra da əlavə etdi:Ancaq, görək, bunun axırı nə olacaq?!

Elə o anlarda da Abbas Mirzənin fikrindən keçdi ki, Hüseynqulu elə əvvəldən riyakar və namərd idi, gah Baba xana yaltaqlanırdı, gah da Rus Sərdarı ilə oyun oynayırdı, ancaq burası da vardı ki, mərdliklə siyasət bir-biri ilə uyuşmur və Abbas Mirzə bunu lap gənc yaşlarından dərk etmişdi - o vaxtlardan, o yeniyetmə çağlarından ki, özünü atasından sonra səltənətin mərd - mərd! - sərkərdəsi və ədalətli şahı - şahənşahı kimi görürdü.

²⁵Vəliəhd, səltənətin gələcəyi.

Göy üzü başdan-başa par-par yanan ulduzlarla dolu idi və 1806-cı ilin fevralında Muğandakı o şaxtalı qış günü, səhər qabağı göy üzünün belə bir ayılıduzlu alatoranlıqı, çox güman ki, bu tərəflərdə nadir bir hadisə idi.

Atlılar Lal Qafaroğlu ilə birlikdə irəlidə, Molla Müzəffər Ağə ilə Mahmud bəy bir az arxada gedirdi və bütün gecəni yol gələrək yorulub yorta-yorta gedən atlar hərdən bir ayaq saxlayıb, ətrafa baxırdılar, elə bil, mənzil başına nə qədər qaldığını yoxlayırdılar.

Sinirləri tarıma çəkilməş Hüseynqulu xan dünənki o ağır məşvərətdə Sərdarın başını kəsməyi Mahmud bəyə əmr etmək istəyirdi, ancaq məşvərəti bitirən kimi, öz yataq otağına çəkildi və həmişəkindən fərqli olaraq, orda qapanıb, tək qaldı. Yataq otağındakı nöyüt lampası səhərə kimi yanırdı və Hüseynqulu xan orda nə işlə məşğul idi - bunu bir özü, bir də Allah bilirdi, səhər isə yataq otağından çıxanda, elə bil, tamam başqa bir adam idi - mülayim, mehriban, gülərlə və birdən-birə fikrini dəyişdi, insan qəssablığını Mahmud bəyə rəva bilmədi, Sərdar Sisianovun başını kəsməyi başqa birinə də etibar etməyib, bu işi Lal Qafaroğluna tapşırırdı. Məşhur Bakı qəssabı Qəssab Balarza şəyirdi ilə birlikdə yoğun ət kötüyünü bazar başından diyirləyə-diyirləyə Qoşa Qala Qapısının ağzına gətirdi və mühafizəçilər Sərdarın leşini yerlə sürükləyib gətirərək, başını kötüyün üstünə qaldırdılar.

Ömrünü mal, qoyun çapıb doğramaqla keçirən Qəssab Balarza şəyirdi ilə bərabər bir kənardə durmuşdu və şəyirdinin maraq və həyəcanla kötüyə tərəf baxdığını görüb:

- Alə, çövrə başıvu, ora baxmal- dedi və ustasının sözlərindən narazı qalmış şəyirdlə birlikdə özü də başını yana çevirdi ki, insan başının kəsilməsini görməsin - Sərdar gəvür idi, nə idi, özü bilərdi, ancaq insan idi.

Lal Qafaroğlu Sərdarın saçlarından dartıb, boğazını qabartdı və sağ əlindəki dəhrəni qaldırıb, bir zərbə ilə boğazının dibindən kəsib knyaz Sisianovun başını bədənindən ayırdı.

Sisianovun başını torbaya atıb, leşini də ayaqlarından tutaraq sürükləyə-sürükləyə qaldırıb kəl arabasına yüklədilər və araba tərənəndən sonra Qəssab Balarzanın şəyirdi kötüyə tərəf getmək istəyəndə, Qəssab Balarza onun qolundan yapışıb:

- Hara?- soruşdu.

Şəyird:

- Kötüyü götürək də- dedi.

Qəssab Balarza açıq-aşkar bir mütəəssirliklə:

- Hara götürək, alə?- soruşdu.- Bunnan sonra mən onda ət kəsib, camaata sat- aciyəm?

Vəfiri, kök bir adam olan Qəssab Balarza yanlarını basa-basa Qoşa Qala Qapısından uzaqlaşdı və quzu qoyunun dalınca düşən kimi, şəyird də onun ardınca getdi.

Qəssab Balarza bircə dəfə ayaq saxlayıb, uzun illər boyu ona xidmət etmiş o kötüyə tərəf arxaya baxdı və elə bil, özü-özünə:

- Həyif onnan! - dedi.- Yaxçı kötüy idi, zay oldul..

... Uzun illər keçəndən sonra da yaşı doxsanı haqlamış o keçmiş şeyird Qoşa Qala Qapısı ağzında Sərdar Sisianovun başının kəsildiği həmin şəhər çağı Qəssab Balarzanın ürəyindən axıb gələn o təəssüf və o sözləri hərdənbir yadına salırdı: eHəyif onnan!.. Yaxçı kötüy idi, zay oldul..”

...Kötük isə eləcə Qoşa Qala Qapısının qabağında qaldı və bir müddətdən sonra o qış çağı hardansa bir qarğa uçub kötüyün üstünə qonaraq knyaz Sisianovun boğazından axıb kötüyün üstündə laxtalanmış qanı dimdikləməyə başladı...

.... Mahmud bəy tanıdığı və hünərlərinə yaxşı bələd olduğu on dörd nəfər atlısını da səfərbər edib, vaxt itirmədən, axşamçağı Molla Müzəffər Ağə və Lal Qafaroğlu ilə bərabər Tehrana yola düşdü.

Artıq Səlyana az qalırdı və Molla Müzəffər Ağə ilə Mahmud bəyin atları yanaşı addımlayırdı.

Molla Müzəffər Ağə bütün yol boyu tez-tez gözlərini yumub ürəyində Allah-Taalaya yalvarırdı ki, onun günahından keçsin, ancaq gözlərini açan kimi də özündən asılı olmayaraq, yenə Mahmud bəyin atının yəhərindən asılmış o torbaya baxırdı və ona elə gəlirdi ki, o torbanın içindəki Baş elə o özü kəsib. Bu fikir, bu hissiyat tük ürpədicə bir cərəyan kimi, ömründə bir toyuq başı da kəsməmiş Molla Müzəffər Ağanın bütün bədənindən keçirdi və cismi yox, elə o cərəyan onun göz qapaqlarını da, hələ ki, sağlam qalmış dişlərini də bir-birinə sıxırdı, Ağə təzədən Allaha yalvarmağa başlayırdı. O, əmin idi ki, duaları, Allaha yalvarışları müstəcab olmayacaq, ancaq başqa yol yox idi, Molla Müzəffər Ağə özünü Allah adamı hesab edirdi və yalvarışına da davam edirdi.

O Başın sahibinin indi cəhənnəmdə olduğuna Molla Müzəffər Ağanın heç bir qırıq da şübhəsi yox idi - «...Allah tezliklə haqq-hesab çəkəndir»²⁶ - ancaq bu əminlik onun içini bürümüş o günah hissini qətiyyənlə azaltmırdı və o vaxdan etibarən ki, Ağə rus Sərdarının başının kəsilməsini təklif etmişdi, bu günah hissi ondan əl çəkmirdi. Qış günündəki o səbh çağının soyuğu da, elə bil, cismini doldurmuş o günah hissiyatının ağırlığına görə Ağaya təsir etmirdi, onu üşütmürdü, soyuq ancaq onun gözlərini sulamışdı və o, gözlərini yumub Allaha yalvaranda hər iki gözündən bir gilə yaş süzülüb yanağı ilə axırdı, Ağaya isə elə gəlirdi ki, bu yaş soyuq axıtmırdı, onu beləcə ağıladan onun günahı idi.

O məşvərdə ki, Hüseynqulu xan onu da dəvət etmişdi, Molla Müzəffər Ağə Bakının düşdüyü bu ağır vəziyyətdə yeganə çıxış yolunu bunda gördü və bu təklifi də verdi ki, Sərdarın başını kəsib Fətəli şahə göndərsinlər ki, bu iki divin - bir tərəfdən ruslar, o biri tərəfdən də Qacarlar - heç olmasa birinin ürəyi yumşalsın, heç olmasa biri Bakı xanlığına lap müvəqqəti də olsa, dost gözü ilə baxsın. Bakı

²⁶Qurani-Kərimin cəl-Maidə (Süfrə) surəsindəki 4-cü ayədəndir.

xanlığı barədə fikirləşmək və Bakı xanlığına nəsə bir xidmət göstərmək Ağa üçün qətiyyəən xanın şəxsiyyətinə və sülaləsinə göstərilən xidmət deyildi, söhbət başının üstünü yenə də qapqara duman bürümüş Bakı camaatından, Abşeron sakinlərindən gedirdi. Ancaq haqq dünyasına köçmüş və həmin dünyada öz əməllərinə görə Allah-Taalanın qarşısında cavab verəcək bir insanın başını kəsib bədənindən ayırmaq, o bədəni başsız torpağa tapşırmaq heç vəchlə Ağaya yaraşan bir iş deyildi.

Molla Müzəffər Ağa həmişə təqvanı²⁷ uca tutmuşdu, lap cavanlıq çağlarından etibarən Allah-Taalanı qəzəbləndirə biləcək əməllərdən uzaq olmuşdu və belə bir adamın bu cür qəddar təklif verməsi, əlbəttə, onu çox incidirdi. Ağa burasına da əmin idi ki, Allah-Taala bu qəddar təklifin günahını heç cürə bağışlaya bilməz, çünki bir bəndənin ki, vücudunun yarımçıq torpağa basdırılmasına bais olasan, Allah-Taala buna necə göz yuma bilər? Molla Müzəffər Ağa tamam bu fikirdə idi ki, o cürə bir təklif etməklə Allahın hidayətindən azıb və o qış səhəri çapıb çatdıqları Muğan düzündə Ağanı üşüdən də soyuq yox, elə bu fikir idi.

Və bağışlanmayacağına əmin olan Molla Müzəffər Ağa Allaha yalvarışını davam edirdi.

Yaşı yetmiş beşi keçmiş və əslində, altmış üç yaşından sonra peyğəmbər əley-hissalamdan artıq yaşamağını özünə rəva bilməyən, hətta bəzən bu barədə fikirləşəndə bunu günah hesab edən Molla Müzəffər Ağa yalnız Bakı xanlığında, qonşu Quba, Şirvan xanlıqlarında deyil, Lənkəran, Qarabağ, Gəncə, Şəki xanlıqlarında da Allah adamı kimi tanınan bir şəxs idi və elə olurdu ki, o xanlıqlardakı təkəbbürlü - eplov yemirəm ki bığım yağa batarmı? - xan zadələri evlənəndə şöhrət naminə Bakıya səfər edib, kəbinlərini Molla Müzəffər Ağaya kəsdirirdilər, bəzən xanların, Hacı Muxtar kimi məşhur bəylərin yas məclislərinə də dəvət alan Ağanın gedib o məclisləri idarə etməsi yas sahiblərinə təsginlik verir, onlara şərəf gətirirdi.

Əlbəttə, Ağa bütün qəlbi ilə müvəhhid²⁸ idi, eyni zamanda, bütün ömrünü ibadətlə keçirən bu adam canı-qanı ilə ata-babalarının vücudu qarışmış Abşeron torpağına bağlı idi və onun aləmində lazım olanda nüfuzu ilə, məsləhətləri ilə Bakı xanlığına xidmət göstərmək elə bir savab iş idi ki, sümükləri Abşeron torpağına qatışmış ata-babalarının da ruhunu şad edirdi. Ağada elə bir təəssürat var idi ki, bütün ata-babalarının əsrlər boyu Abşeron torpağındakı qəbiristanlığa gedən kə-cavəllərini o, daima öz çiyinlərində aparır. Bu ağır zamanədə Bakı camaatının əmin-amanlığı Molla Müzəffər Ağa üçün həmişə vacib bir məsələ olmuşdu və onun elə bir namazı olmazdı ki, bu əmin-amanlığı Allah-Taaladan təvəqqe etməsin.

Ağa gözlərini açdı və başını qaldırıb göyə baxdı: sayı bilinməyən bu ulduzların, onların bir-birindən bu qədər uzaqlığı, kainatın belə bir nəhəngliyi müqabilində bir şəxsin günahı birdən-birə Molla Müzəffər Ağaya çox kiçik göründü və

²⁷Təqva — Qurani-Kərimin bütün əxlaqi dəyərləri özündə cəm edən əsas əxlaq prinsiptir.

²⁸Allahın təklisinə inanan və Ondən başqa bir ilahi tanımayan.

elə o anda da fikirləşdi ki, qarışqadan tutmuş bu boyda kainatı yaradan Allah-Taalanın qadirliyi də o dərəcədə nəhəngdir ki, o qadirlik bəndələrin hər birini saf-çürük edir. Allah qadirdir və Allah izn verməsəydi Molla Müzəffər Ağə da o təklifi verməzdi - Ağə bu fikrindən diksindi: bir tərəfdən Allaha yalvarırsən, o biri tərəfdən də özünə bəraət verirsən, Ağə, deməli sən də haqq yolunu azmış o məxluqatın cərgəsindəsən ki, bəd əməllərini törədib, Allah-Taalanı da özlərinə müttəfiq etmək istəyirlər? Sən elə bir günah sahibisən ki, bunun təkfi²⁹ yoxdur, bu - başdan-başə bir həbtdir³⁰ ki, sən bütöün səvablarının üzərindən qapqara bir xətt çəkir və sən o uca Allahdan gufran³¹ umma.

Və bu dəm Molla Müzəffər Ağəya elə gəldi ki, kimsə onlara baxır, kimsə onları izləyir və Ağə bunu az qala cismani hiss etdi, hətta atın belində dikəlib ətrafa boylandı: bu zamanədə hər şey gözləmək olardı - xəyanət, satqınlıq, tamah, elə bil, pusquda dayanıb gözləyib və elə ki, bu zamanə yetişib, onlar da pusqudan çıxıblar və Molla Müzəffər Ağə hərdən fikirləşirdi ki, bu zamanə, bəlkə də, Allahın öz bəndələrini sınağa çəkdiyi bir məqamıdır.

AHah-Taala bəyəm insanları həmişə sınağa çəkmir?

Yaşının ötməsinə baxmayaraq, Molla Müzəffər Ağə sağlam bir insan idi, Allah-Taala onun gözlərinin nurunu da əlli il bundan əvvəlki kimi qoruyub saxlamışdı və Ağə diqqətlə ətrafı nəzərdən keçirdi: o aylıulduzlu sakit qış gecəsində, elə bil, heç vaxt qurtarmayacaq bu Muğan düzündə onlardan başqa ins-cins deyilən bir şey yox idi, ancaq o narahatlıq keçib getmirdi, Molla Müzəffər Ağə onlara baxan hansısa yad baxışları eləcə öz üzərində hiss edirdi - bu dəfə ona elə gəldi ki, yuxarıdan baxırlar və Ağə başını qaldırıb göyə baxdı. O aylı-ulduzlu sakit qış gecəsində göy üzü tərtemiz idi və belə bir aydınlıq, təmizlik içində Allahdan savayı göydən kim baxa bilərdi?

Bir müddət də keçdi, Molla Müzəffər Ağəya elə gəldi ki, atlar da nəşə hiss edib, narahat olublar - qulaqlarını şəkəlyib, hərdən finxıraraq yüyənlərini oynadır, ağızlarındakı qantarğanı şaqqıldadırdılar - və Ağə yanaşı addımladıqları Mahmud bəyin yəhərindən asılmış o torbaya baxdı. Qorxusu-hürküsu, əzəzilliyi bütöün Azərbaycanə yayılmış rus Sərdarının başı qırılıb o yəhərdən düşə, öz yurdundan-yuvasından nə qədər uzaqlarda olan bu yad Muğan düzündə qurd-quşə yem ola bilərdi və onu bu günə salan Ağənin təklifi deyildi, Allahın əmrı idi. Bu nədi, Ağə? Əstəğfürullah!.. İndi də öz günahını Allah-Taalanın boynuna yıxırsən? Özü öz fikirlərindən hürkmüş Ağə təkrarən: c- Əstəğfürullah!..ə- pıçıldadı.

Başın sahibi indi cəhənnəm alovlarında yanırdı buna şübhə ola bilməzdi və bu da onun öz əməllərinin nəticəsi idi - sən öz yurd-yuvandan çıxıb, gəlib, başqasının torpağında qan tökəsən, ev yıxasan, kəndi, şəhəri topa tutub, yetim-yesirin çörəy-

²⁹Təkfir — yəni günahların yuyulması, təmizlənməsi.

³⁰Həbt — yəni insanın bütöün yaxşı əməllərini puç edən pis bir iş, bir xəta.

³¹Gufran - Allahın rəhməti, günahları əfv etməsi.

inə bais olasan və bunlara görə cavab verməyəsen? - bu, mümkün olan iş deyil, çünki göydə hər şeyi görənlər və hər şeyin qiymətini verənlər var, dünya özbaşına deyil.

Atlar yorta-yorta gedir və Molla Müzəffər Ağa o torbaya baxa-baxa bütün bunları fikrindən keçirirdi, eyni zamanda o narahatlıq da onunla bərabər idi hansı nəzərlərsə onları müşayiət edirdi - və o narahatlıq heç cürə keçib getmirdi, Ağa bu hissiyatı özündən uzaqlaşdırı bilmirdi: onlar hansısa nəzərlərin altında vol gedirdilər.

Və birdən-birə, tamam qəflətən Molla Müzəffər Ağanın bütün içini bir istək bürüdü: Ağa bütün varlığıyla saf səslə bir müəzzin əzanına ehtiyac hiss etdi, elə bil, Ağanın bütün vücudu çirkəbə batmışdı və o əzan onu yuyub, pak edəcəkdi.

Dan yeri hələ sökülməmişdi və Molla Müzəffər Ağa bu dəfə Mahmud bəyin yəhərindən asılmış o torbaya yox, onun özünə baxdı. Səhərdən bəri dinib danışmayan Mahmud bəy də nəhayət gözlərini uzaqlardakı naməlum nöqtədən çəkib Molla Müzəffər Ağaya baxdı və:

- Ağa, yol yorub sizi?- soruşdu.

Molla Müzəffər Ağa:

- Yox,- dedi.- Narahat olma, bəy.

Mahmud bəy:

- Soyuq deyil ki?- soruşdu. Molla Müzəffər Ağa:

- Yox, hər şey qaydasındadır.- dedi və yəqin öz fikirlərindən ayrılmaq üçün:- Sən necəsen? - soruşdu.

Və elə bil, Mahmud bəyin bütün içi dolmuşdu,

Ağanın bu sözləri ona fürsət verdi ki, içindəkiləri püsgürsün:

- Allah mənə bir qılınc verəydi ki, bir həmləsiylə yer üzündəki bütün rusları, Avropadakı o firəngləri, ingilisləri, o birilərini, hamısını o qılıncdan keçirəydim.. Elə farsları dəl.. Ərəbləri dəl.. Həbəşləri dəl..

Molla Müzəffər Ağa bu cavan adamın əqidəsinə və çılgınlığına bələd idi, ancaq buna baxmayaraq, 1stər-istəmər başını yuxarı qaldırdı, yenə göyə baxdı qışın o soyuq sübh çağında ışıq-ışıq ışıldayan o nəhəng kainatın müqabilində Mahmud bəyin bu sözləri, bu istəyi Ağaya həmişəkindən də dayaz, həmişəkindən də bəsit göründü.

Molla Müzəffər Ağa soyuqdan sulanmış gözlərini qıyıb Mahmud bəyə baxa-baxa dedi:

- Sən cəmi-məxluqatı qılıncdan keçirmək istəyirsən ki, dünyada ancaq türklər qalsın?

Mahmud bəy eyni ehtirasla:

- Bəlil- dedi və təkrar etdi:- Bəli, Ağa, bəlil Çünki bütün dünya bizimlə düşməndir

Molla Müzəffər Ağanın sifətindən bir təbəssüm keçdi və o soruşdu:

- Ancaq türklər bir-biri ilə dostdur? Sən bütün məxluqatı qılıncdan keçirəndən sonra, türklər daha bir-birini qırmayacaq?

Mahmud bəy Molla Müzəffər Ağaya baxdı və heç bir cavab verməyib gözlərini ondan çəkdi.

Ağanın bu sözlərindən sonra bir müddət sükut içində yorta-yorta getdilər və aralarına çökmüş o sükutu Molla Müzəffər Ağaya özü pozdu: - Allah o qılınıcı sənə heç vaxt verməyəcək, Mahmud bəy. Sənin boynunu üzmək istədiyin o millətləri də Allah-Taala xəlv etmişdir. Sən o səlahiyyət sahibi deyilsən ki, millətləri yox edəsən. Və sənin bu cür fikirləşməyin də bir qüsurdur, oğlum... İmam Əli ibni Əbitalib əleyhissalam söyləmiş ki, hər insanın dəyəri, gözəl əməli qədərdir. Qan tökməklə sən heç bir dəyər qazana bilməzsən, həmişə üzün qara olarsan... - Və Molla Müzəffər Ağaya əzbər bildiyi "Qurani-Kərimdən?" bir ayə dedi: - «Üzün ağ olanlar isə Allahın mərhəməti içərisində olub orada - cənnətdə həmişəlik qalacaqlar!»³²

Mahmud bəy yenə cavab vermədi və əslində Ağanın dediyi sözləri heç eşitmədi də - Ağanın bundan əvvəlki sözləri - etürklər daha bir-birini qırmaıacaq?? - Mahmud bəyin beynində ilişib, gicgahlarında nəbz kimi vururdu və onun qaynayan gözlərini tor tuturdu. Yaşı otuzu haqlamaqda olan Mahmud bəy həyatını türkün tarixini öyrənməyə, bu tarixdən ibrət dərsləri almağa və bütün varlığı ilə də o dərslərinə çalışmağa həsr etmişdi. Abşeronda böyükdən-kiciyə hamı bu fikirdə idi ki, Hüseynqulu xan igidliyi və mərdliyi, xeyirdə də, şərddə də hamıya həyan olmağı ilə bütün xanlıqda məşhur olan bacısı oğlunu özündən sonra xanlıq taxtında oturdacaq, ancaq Mahmud bəy özü, nəinki gözəl taxt-tac xəyallarına qapılırdı, ümumiyyətlə, heç vaxt xanlıq taxtı barədə fikirləşmirdi də, çünki onun üçün dünyadakı türklərin, ilk növbədə də ədavətləri, bir-biri ilə böyük-kıçık müharibə və savaşıları bitib-tükənməyən Osmanlılar ilə Qacarların birləşib, vahid bir türk dövləti yaratmaqlarından müqəddəs bir əmal yox idi.

Sübh qabağı o soyuq qış günü yanaşı getdikləri Molla Müzəffər Ağanın istehzası hədəfi düz vururdu: Çaldıran düzündə hər iki tərəfdən tökülən qan³³ kimin qanı idi? Türklərin! Qazanan kim oldu? Avropalı Osmanlı Çaldıranda Şah İsmayılı məğlub etdi, əslində isə bütün Avropaya sahib olmaq yolunda özünü nə qədər zəiflətdi. O 300 topu ki, Sultan Səlim Çaldıranda Səfəvilərə tuşlamışdı, onlar bütün Avropanı dağıda bilərdi. Türk gedib Vyanaya çıxmışdı və Səfəvilərlə Çaldırandan sonrakı döyüşlərdə Osmanlılar öz qoşunlarını Avropanın göbəyindən geri çək-məsəydi, indi tarix tamamilə başqa bir tarix idi, indi bütün Avropa türkün əlində idi, nə ingilis məkri var idi, nə də firəng hiyləsi. Ondan sonra rusların padşahı Yekaterina Krımı alıb özününkü edə bilərdi? Ya da Səlimdən Qara dənizin bütün Şimal sahilini alıb, Qafqaza gəlib çıxma bilərdi? Avropa krallarını onlar özləri yox, Səfəvilər xilas etdi. Bəs, Toxtamış xan türk deyildi? Moskvanı alıb yandırdı³⁴,

³²Qurani-Kərimin cƏAli-İmran? surəsindəki 107-ci ayə.

³³1514-cü il avqust ayının 23-də Maku şəhəri yaxınlığındakı Çaldıran düzündə Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasındakı döyüş nəzərdə tutulur.

³⁴Qızıil Orda hakimi Toxtamış xan 1382-ci ildə Moskvanı alaraq yandırdı, sonra Əmir Teymurla

sonra nə etdi? Rusları qırıb Yer Üzündən silmək əvəzinə, gedib öz türkü Əmir Teymurla müharibəyə başladı. Türk tarixinin qara səhifələri birdi, ikidi, üçdü bəyəm? - ona görə də vəziyyət indi gəlib belə bir məqama çatıb. Osmanlı məcbur olub enizami-cədidə? tətbiq etsin ki, heç olmasa qalan torpaqlar əlindən çıxmasın və o torpaqlar əldən çıxsas, oraldakı türklər dünənki qullarının nöqərlərinə çevriləcəklər. Qacarlar Avropadan silah-sürsat umur, çünki aqibətləri rusların ağalığı ilə qurtaracaq və Mahmud bəy bir daha fikrindən keçirdi ki, bütün bunların səbəbi türklərin bir-birindən ayrı düşməsi, bir-biri ilə yadlaşması və bir-biri ilə düşmənçilik etməsindədir.

Mahmud bəy üç il bundan əvvəl əqidə dostu hesab etdiyi üç-dörd nəfəri başına yığıb İstanbula getmişdi - vəziyyəti başa salmaq, Osmanlını türk birliyinə çağırmaq istəyirdi, istəyirdi ki, Osmanlı dövləti bu birliyin başında dursun, Azərbaycanı rusların əlindən xilas etmək üçün onlardan kömək umurdu, ancaq Sultan Səlim onu heç qəbul də etmədi. Bir Sultan ki, təmiz türk olmadı, bir Sultanın ki, anası Avropalı kafir qızıdır³⁵, ondan nə gözləmək olar? Türk gərək təmiz türk olsun, təmiz olmayan türk türkcə xidmət edə bilməz. Söhbət böyük xidmətdən gedir, söhbət nəhəng türk dövlətindən gedir, o dövlətdən ki, başqa millətlər - rusundan, ingilisindən, firəngdən tutmuş farsına, ərəbinə, həbəşinə kimi - türklərə nöqəçilik etsin.

Ancaq Əmir Teymur xalis türk deyildi? Bəyazitin başına o cürə oyun açdı, Sultanı dəmir qəfəsdə öz hüsuruna gətirdil. Bəs Bəyazit kim idi? Türk! Osmanlıların əleyhinə Venesiya ilə ittifaqa girən? Uzun Həsən necə, xalis türk deyildi? Osmanlıların əleyhinə Tohanla? birləşmişdi, sonra da onun qızı ilə evləndi. Bəs, türk Miranşahı da, onun oğlunu da öldürən Qara Yusif? “Elə həmin Qara Yusifə qarşı çar Konstantinlə ittifaqa girən İbrahimlə Seyid Əhməd kim idi, xalis türk deyildilər?” Nadir Azərbaycana hücum çəkib, Şəki kimi bir cənnətməkanı yandırdı, nə var ki, Hacı Çələbi ona tabe olmurdu.? Kim idi Nadir, kim idi Hacı Çələbi, bir başqası idi, yoxsa türk? i 1402-ci ildə Əmir Teymur Osmanlı imperiyası ilə müharibədə qələbə çaldı və Sultan Bəyazidi dəmir qəfəsdə onun hüsuruna gətirdilər. 2 1472-ci ildə Osmanlılarla müharibədə Ağqoyunlular Venesiya Respublikası ilə ittifaq yaratmışdılar. 3: Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən Osmanlı sultanı Fateh Mehmetə qarşı mübarizədə Trabzon yunan imperatorluğu ilə ittifaqa girmişdi. Uzun Həsən Trabzon imperatoru 4-cü İohann Homnenin qızı Feodora ilə evlənmişdi. Onun Feodoradan — Dəspinə xatundan olan qızı Aləmşah bəyim (Marta) Şah İsmayılın anası 1df. 1 1406-cı ildə Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Qara Yusif Əmir Teymurun Azərbaycana hakim təyin etdiyi Miranşahın oğlu Əbubəkr ilə müharibədə onu məğlub etdi, Əbubəkr özü də həlak oldu. 1408-ci

müharibəyə başlayaraq 1395-ci ildə Terek döyüşündə məğlubiyyətə uğradı və bununla da Qızıl Ordanın tənəzzülü başladı.

³⁵Sultan III Səlimin anası Validə-Sultan Mehrişahın vətəni Genuya Respublikası idi və əsil adı da Aqnes idi.

ildə isə Miranşahla müharibədə qələbə qazandı və Miranşah öldürüldü. 5 Şirvanşah 1-ci İbrahim və Şəki xanı Seyid Əhməd Qara Yusifə qarşı Kaxetiya çarı 2-ci Konstantinlə ittifaq yaratmışdılar. 6 1744-cü ildə Nadir şah dördüncü dəfə Azərbaycana və Dağğıstana yürüş etmiş və Şəki xanı Hacı Çələbi Gələsən-Görəsən qalasında ona müqavimət göstərmişdi. Bir müddət mühasirədə saxlasa da, qalanı ala bilməyən Nadir şah Şəkini viran etmişdi. Nə üçün?

Nə üçün türk bir-birinə qənim kəsilib?

Mahmud bəy yenə gözlərini o uzaq naməlum nöqtədən çəkib, Molla Müzəffər Ağaya baxdı və:

- Ağ, üzr istəyirəm sizdən.- dedi.- Bayaq türklərin bir-birini qırmağını yada saldınız. Allah türkü bir-birinə düşmən yaradıb?

Molla Müzəffər Ağ:

- Əlbəttə, yox.- dedi.- Allah adildir, o, əyri iş görənləri cəzalandırır. Allah istər ki, bəndəsi bir-birinə məhəbbət göstərsin, bir-birinə dayaq olsun.

Mahmud bəy diqqətlə Ağaya qulaq asdı, bir müddət susdu, sonra:

- Deməli, Allaha kömək etmək lazımdır!- dedi.

Mahmud bəyin bu sözləri Muğan düzündəki o soyuq səhər çağı Molla Müzəffər Ağaya əvvəlcə bir küfr kimi gəldi və Ağ Qurani-Kərimin buyurduğu bu sözləri xatırladı: «... Biz sizi (babanız Adəmi) torpaqdan, sonra mənədən (nütfədən), sonra laxtalanmış qandan, daha sonra müəyyən, tam bir şəkildə düşmüş (vaxtında doğulmuş) və düşməmiş (vaxtından əvvəl doğulmuş) bir parça ətdən yaratdıq ki, (qüdrətimizi) sizə göstərək.»³⁶ Bəndənin belə bir qüdrət sahibinə kömək göstərmək istəyi nə deməkdir - bəndəni Allah-Taala ilə bərabər tutmaq, hətta Ondan da yüksəyə qaldırmaq cəhdi deyil?

Və bu zaman Molla Müzəffər Ağanın fikrindən keçdi ki, Allah-Taala bütün bəndələrini haqqa, ədalətə, mərhəmətə çağırır və bir halda ki, bəndələrin hamısı bu çağırışa əməl etmir, bu bəndələri haqq yoluna gətirməyə çalışmaq elə Allah-Taalaya kömək etmək deyilmi?

Molla Müzəffər Ağ:

- Ancaq qan tökməklə yox!.- dedi və bir az susduqdan sonra əlavə etdi: - Allah sənə də imanını kamil etsin, oğluml..

Fikri-xəyalı yenə uzaqlara getmiş Mahmud bəy, deyəsən, Ağanın bu sözlərini də eşitmədi - onun gözləri uzaqlara dikilmişdi və Mahmud bəyin çatılmış qaşları, sifətinin ifadəsi onun o fikir-xəyal aləmində onu Üzən, onu sarsıdıb, az qala dəli edən çətinliklərdən, oradakı yüz cürə maneələrdən xəbər verirdi.

Və Mahmud bəy yenə İstanbul səfərini yadına saldı: onun o əqidə dostları İstanbula çatandan sonra məlum oldu ki, ərəb, həbəş, erməni, yunan qızlarının göbək rəqsi və ciblərində nə varsa o qızlara xərcləyib, o qızlarla birlikdə raki içə-içə kef məclisləri qurmaq, qəlyanxanalarda su qəlyanı çəkmək hərisliyi onlar üçün daha

³⁶Əl-Həcc surəsinin 5-ci ayəsindədir.

artıq imiş, nəinki onları İstanbula gətirən o mənasız və yalançı əqidələri. Sonra da Mahmud bəyi tək qoyub, hərəsi bir tərəfə qaçıb itdi və indi nə gündəydilər, Allah bilir - İstanbul onları o udandı, udub.

Molla Müzəffər Ağanın isə birdən-birə - niyə? Dilmanc Şərif bəy yadına düşdü - mollaların, axundların çoxundan fərqli olaraq, Molla Müzəffər Ağa Dilmanc Şərif bəyə hörmətlə yanaşır və onu savadlı bir insan hesab edirdi və bu zaman, qəribədir, yenə də birdən-birə, elə bil, o Muğan düzündə kilsə zəngi çalındı və

Ağa kilsə zənginin o səsini aydınca eşitdi. Ağanın əti ürpəşdi - bu nə idi belə? nəyə işarə idi?

Və Molla Müzəffər Ağa yenə qeyri-iradi Mahmud bəyin yəhərindən asılmış o torbaya baxaraq, hələ də təqibini hiss etdiyi o ünvansız nəzərlər altında gözlərini yumdu və o istək yenə də onun içində baş qaldırdı uzun ömrü boyu, bəlkə də, ilk dəfə idi ki, Ağa əzan sədalarına bu dərəcədə möhtac olurdu.

Ağa yenə ürəyində Allaha yalvarmağa başladı hər halda, Allah-Taala səmi³⁷ idi və Qurani-Kərim də buyurur ki, Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın, sən də ümitsiz olma, Ağa...

Dan yeri isə sökülmək bilmirdi.

* * *

... Yol gedən o atlar Bakı xanının - Hüseynqulunun atlılarıdır və O, artıq bilirdi ki, o torbadakı da ONUN Başıdır, ancaq bu ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına qətiyyətlə təsir etmirdi.

Yaddaşı irəlində gedən iki nəfəri - duz-çörəklə qəlib Bakının açarını təqdim etmək istəyən qoca mollanı və Qoşa Qala Qapısı ağzında xanla birlikdə ONU qarşılayan cavan bəyi xatırladı.

Və o cavan bəyin atının yəhərindən asılmış o torbadakı da Baş idi və o Başın - ONUN Başının - bədənindən ayrılmasına O, tamam biğənə 101.

Ancaq ONUN şəffaf və çəkisiz varlığında elə bir hissiyat yaranmağa və get-gedə artmağa başlamışdı ki, Baş ONU buraxmaq istəmir, Baş ONUN ONU özünə çəkən qüvvəyə sarı uçmaq ehtirasını və ehtiyacını boğur.

O axmaq qoca molla isə o dəm ulduzlara baxırdı və heyrət edirdi, hətta dəhşətə gəlirdi ki, ulduzlar nə qədər çoxdur, kainat necə nəhəngdir.

Bədbəxt və nadan insan, sən nə bilirsən ki, çox nədir, nəhəng nədir?

Görünən o məkanda bu çoxluğu ifadə edən rəqəm və söz mövcud deyil və heç zaman da mövcud olmayacaq.

ONUN şəffaf və çəkisiz varlığından hansı fikir keçirdisə, o fikirdə tam bir əminlik var idi.

³⁷Yəni Allah-Taala ürəkdə deyilən hər sözü də eşidəndir.

Bu çoxluğun müqabilində, axmaq qoca molla, görünən o məkan o Abşeron qumunun bir dənəciyinin sonsuz rəqəmlərə bölünmüş bir hissəciyindən də kiçik idi.

Ancaq O özü bu infomasiyanı haradan aldı?

Bu qədər böyüklük və bu qədər kiçiklik nədir?

Bu nə zaman aydın olacaq?

Ancaq... ancaq bu şəffaflıq və çəkisizlikdə ki, zaman yox idi...

«Bu yerlərdəki xalqlar üçün yeganə
siyasət - gücdür!»

KNYAZ P.D.SİSİANOVUN İMPERATOR
1-Cİ ALEKSANDRA MƏKTUBUNDAN

Hər tərəf qapqara qaranlıq idi və bu qaranlığa bir hənirti hissiyatı yayılmışdı, elə bil, gözə görünməz nəşə, kimsə o qapqara qaranlıq içində hərəkət edirdi bu nə idi? kim idi? - knyaz yuxuda bunu ayırd edə bilmirdi, başa düşürdü ki, bu qapqara qaranlıq və bu hənirti hissiyatı yuxudadır, o, yatıb, yuxu görür. Birdən-birə siyirilmiş xəncərin yuxudakı o qaranlıq içində işildaması ilə o xəncərin knyazın qarnına soxulması bir oldu və qarnına yeridilmiş o xəncərin buz soyuqluğunu knyaz elə yuxuda ikən hiss etdi, o saat da yu xudan oyandı - onun alnını soyuq tər basmışdı. Knyaz Sisianov adətən yuxu görmürdü, bəlkə də nəşə görürdü, ancaq ayılıanda heç nəyi xatırlamırdı, bir sözlə, onun yuxugörmə və indi dəbdə olan - bütün Peterburq şarlatanları yuxuyozma ilə məşğul idi - yuxuyozma kimi problemləri yox idi, ancaq həmin gecənin yarısı onun bütün bədənini üşüdən o yuxu knyaz Sisianova təsir etdi - Bakıya hərbi yürüş ərəfəsində bu nə yuxu idi? nə demək idi? onu bu uzaq və vəhşi diyara gətirib çıxaran taleyi ilə bağlı nəşə bir işarə idi, nədir? onu general Lazarev kimi, bu cür buz kimi soyuq bir aqibət gözləyir?

Knyazın özünün özünə hirs tutdu: bu, nə avam və axmaq fikirlərdi belə? - deyəsən Qafqaz onu qaraçı falçısına çevirib, heç özünün də xəbəri yoxdur, hə?

Knyaz Sisianovun içinə təlaş qarışıq bir nigarançılıq dolmuşdu - bu, elə bil, nəşə bir bədlək ərəfəsinin nigarançılığı idi və o, əlli bir illik ömründə heç vaxt belə bir hissiyyat keçirməmişdi. Onun həyatında - elə bu Cənubi Qafqazın özündə də - nigarançılıq məqamları az olmamışdı: döyüşə göndərdiyi ordu hissələrindən xəbər gözləyəndə, yaxud qan tökmədən təslim tələbi ilə hansısa yekəbaş bir hökmdarcığa göndərdiyi məktuba cavab gözləyəndə knyaz Sisianov açıq-aşkar bir nigarançılıq keçirirdi, ancaq o nigarançılıq çox zaman eləcə də açıq-aşkar bir əsəbiliklə, qəzəblə, kin-ədavətlə bir yerdə gəlib, bir yerdə də gedirdi, ancaq - təlaş... təlaş heç vaxt olmurdu.

Və elə həmin anlarda da knyaz Sisianova elə gəldi ki, elə bil, indicə yuxuda onun qarnına yeridilən o xəncər çarıça Mariyanın general Lazarevin qarnına soxduğu həmin o xəncər idi və knyaz birdən-birə bütün varlığını bürümüş bir tənhalıq içində fikirləşdi ki, Zaqafqaziya torpağı, ümumiyyətlə, Qafqaz torpağı insan qanına hərisdir, bu torpaq qanı sevir, bu torpaqda bir vampirlik var və burada günəş sistemi tərsinə fırlana bilər.

Bəli, Qafqazda Günəş geriye fırlana bilər.

Knyaz Sisianov keçən ilin - 1804-cü ilin mayında, o vaxt ki, bu qan sevən vampir torpaq gül-çiçəklə bəzənib-düzənmişdi və knyaz Sisianov 20 minlik orduyla İrəvan xanlığına hücum etməyə hazırlaşdı, qan tökülməsin deyə sonuncu dəfə İrəvan xanı Məhəmməd xana məktub yazaraq təslim olmasını tələb etmişdi: cYaradana and içirəm ki, günəş geri fırlana bilər, Xəzər dənizinin suyu buxarlanıb yox ola bilər, ancaq mənim hücumumun qarşısını heç nə ala bilməz.”

Və knyaz Sisianov həqiqətən hücum etdi, İrəvan qalasını mühasirəyə aldı və bu mühasirə üç ay davam etdi, ancaq bütün təslim tələblərini rədd edən Məhəmməd xan şəhər sakinləri ilə birlikdə bu mühasirənin məşəqqətinə dözdü - İrəvan qalasını fəth etmək mümkün olmadı. Məhəmməd xan knyazın təhqirlərlə dolu qəzəbli məktublarına təhqirlə yox, təmkinlə cavab verirdi, ancaq qalanı ala bilməyən Sisianov özünü məğlub yox, təhqir olunmuş hiss edirdi və İrəvan yürüşündə taleyi də, elə bil, knyazdan küsmüşdü - bir tərəfdən bu yerlərdə görünməmiş istilər başlayaraq, soldatlara əziyyət verirdi və ərzaq gətirən araba karvanları da gecikir, ərzaq xarab olurdu, o biri tərəfdən də bəd xəbərlər bir-birini əvəz edirdi: Abbas Mirzə İrəvanın yaxınlığında yeni hərbi qərargah qururdu və knyaz Sisianov buna imkan verməmək üçün, öz qoşunlarının bir hissəsini general-mayor Portnyaginın komandanlığı ilə yeni qurulan o qərargaha hücum etməyə göndərirdi, ancaq Abbas Mirzə onların qarşısına çıxıb, qələbə çaldı və Portnyagin geri çəkildi, Abbas Mirzə knyaz Sisianovun qoşunlarının tərkibində olan gürcü süvari dəstələrini gecə ikən mühasirəyə alıb, onların hamısını əsir götürdü və Tehrana göndərirdi, yenə Abbas Mirzənin qoşunları gözlənilmədən İrəvanın yüz verstliyindəki rus gözetçi postuna hücum etdi, post rəisi mayor Montrezoru da, onun bütün dəstəsini də qətlə yetirdi. Bütün bunlara layiqincə cavab verə bilmədiyi üçün, knyaz Sisianov təhqir hissini yükü altında, sentyabr ayında geri çəkilməyə məcbur oldu. Knyaz heç vaxt heç nəyi əlahəzrət imperatordan gizlətmirdi və bu dəfə də əlahəzrətə yazdığı məktubda heç nəyi gizlətmədi: cÖzümə baxanda ürəyim ağrıyır. Mən 30 illik xidmətim ərzində ilk dəfədir ki, mühasirəyə alınmış şəhəri zəbt etmədən qoşunları geri çəkdim.”

Knyaz qeyri-şüari əlini sinəsində, ürəyinin üstündə gəzdirdi - nə olsun? İndi bu gecə vaxtı bütün bunları xatırlamağın nə mənası var? Hər kiçik büdrəmədən sonra günəş geriye fırlanacaqdisa, onda dünya gərək çoxdan tarmar olaydı - günəş isə əvvəlki kimi səhər çıxır, axşam batır.

Bu nə uşaq fikirləridir belə? Güllələr, qəlpələr ona görə səndən yan keçib, qılınclar ona görə sənə aman verib, sən 50-ni ona görə keçmişən ki, indi səni soyuq tər bassın və bu cürə boş-boş fikirlərə qapılasan?

Ancaq yataq otağını bürümüş qaranlıq içində o, ürəyinin dərinində hiss edirdi ki, İrəvan uğursuzluğu bir bəhanədir, onu gecənin yarısı yuxudan oyadan, onu darıxdıran, ürəyini sıxan bu deyil... Bəs nədir?

Və bu dəfə knyaz Sisianov fikrində yox, pıçiltı ilə:

- Bəsdirl- dedi və elə o andaca özü özünə istehza etdi: gecənin yarısı özü özünə

- komandan soldata əmr edir. eTəklidəndi...” - qəflətən ağlına gələn bu fikir özü ilə soyuq bir tər gətirdi.

Knyaz Sisianov heç vaxt özünü tək hiss etməmişdi, tənhalıq hissi ona tamam yad idi və birdən-birə bu etəklidəndi...ə? əhval-ruhiyyəsi onu əməlli-başlı diksindirdi. Bu nə ovqatdır belə? Bu nə sentimentallıqdır? O, həmin anlarda hətta çox uzaqlarda qalmış eYuliya”nı xatırladı, 19 yaşında fransız dilindən tərcümə etdiyi “Yuliya, yaxud Xoşbəxt peşimançılıq? povestini və bu nə xatırlamalardır belə, indi özü - 51 yaşlı infanteriya generalı, əslində bütün Qafqazın hakimi Yuliya sentimentallığına qapılıb? Knyaz yeniyetmə, ilk gənclik çağlarında şeirlər yazırdı və birdən-birə o, həmin şeirləri xatırlamaq, yadına salmaq istədi, ancaq o şeifrlərdən heç biri, hətta bir misrası da onun yadına düşmədi. O, hiss etdi ki, bu fikirlər, bu əhval-ruhiyyə onu heç vəchlə görmək və düşünmək istəmədiyi bir uzaqlığa aparacaq və o qaranlıq içində knyazın saat kimi işləyən beyni həmin uzaqlığa getməmək üçün - batan saman çöpündən yapışan kimi - yenə İrəvan xanlığını onun yadına saldı.

İrəvan yürüşünün uğursuzluğu, əslində, kiçik bir dərs idi və knyaz Sisianov dərsləri gizlətmədiyi kimi, onlardan nəticə çıxarmağı da bacarırdı. İndi Bakı yürüşünə hazırlıq gedirdi və Bakını zəbt edəcəyinə knyazın heç bir şübhəsi yox idi. Lap yaxınlarda - Bakıdan sonra növbə İrəvan xanlığına da çatacaqdı və bu dəfə İrəvan da Deriavanın tərkibinə daxil ediləcəkdə - knyaz Sisianovun buna da şübhəsi yox idi. Cənubi Qafqaz da bütün Qafqaz kimi əbədi olaraq Deriavanın bir guşəsinə çevriləcəkdə və rus soldatının bu torpağa tökülən qanı əbəs axıdılmış olmayacaqdı.

Bəli, o, - knyaz Sisianov - Böyük Rusiyanı Zaqafqaziyaya qılıncla gətirirdi, ancaq vaxt gələcək, bu yerlər başqa bir Rusiyanı da tanıyacaq - maarifçi Rusiyanı. Rusiya Avropa mədəniyyətini və maarifini özü əxz edə-edə, özündən keçirib, bu yerlərə də gətirəcək və əlbəttə, o zaman xəncərlərini bellərindən açıb, boyunlarına bant bağlamış Cənubi Qafqaz aboregenlərinin heç ağlına da gəlməyəcək ki, şəstlə əyinlərində gəzdirdikləri o frakları Zaqafqaziyaya knyaz Sisianovun qılınıcı gətirib.

Knyaz Sisianov əlini çarpayının yanındakı dolabçanın üstündə gəzdirdi, kiçik zınqrovu tapıb silkələdi.

Dərhal qapı açıldı və növbətçi zabıt içeri girdi:

- Eşidirəm, alihəzrət

Arakəsmədə yanan kerosin lampasının zəif işığı açıq qapıdan yataq otağına düşdü və elə bil, kerosin lampasının bu zəif işığı knyazın içinə dolmuş o təlaş qarışıq nigarançılığı bir az əridib yumşaltmışdı.

- Mənə su gətirin.

Növbətçi zabıt su gətirdi və knyaz çarpayıda oturub suyu içərək, fincanı farağat dayanmış növbətçiyə qaytardı:

- Gedə bilərsiz.

Növbətçi zabıt yataq otağından çıxıb qapını bağladı və yataq otağına yenə də elə o yuxudakı kimi bir qaranlıq çökdü.

Və birdən-birə o qaranlıq içində çarıça Mariya knyaz Sisianova baxıb gülüm-sədi.

Knyaz təsəvvüfdən uzaq, mistikanı nəinki qəbul etməyən, bununla ümumiyyətlə, maraqlanmayan, xurafata tamamilə yad bir adam idi və Peterburq, Moskva kübar-larının, hətta bədbəxt Pavelin də mistikaya inamı onu qıcıqlandırır, daxilən əsə-biləşdirirdi, bu insanların ilk növbədə öz taleləri ilə bu qədər maraqlanmasını o, Rusiyanın taleyinə biganəlik kimi qiymətləndirirdi.

Həmin gecə yarısı knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında birdən-birə üç dənə 4 rəqəmi peyda oldu: 444 - Pavelin imperatorluğu düz 4 il, 4 ay, 4 gün çəkdi - bu 4-lər, elə bil, şifrələnmiş bir tale yazısı idi və Pavel bu tale yazısını düz 34 il gözlədi - o, 34 il əvvəl taxta çıxmalı idi. Deyilənə görə Ülyahəzrət Yekaterina vəsiyyətnamə yazıb, nəvəsi Aleksandri vəliəhd seçmişdi, ancaq imperatriçə ölüm ayağında olanda Pavel özü o vəsiyyətnaməni tapıb yandırmışdı.

Knyaz Sisianov:

- Lənət şeytanal- pıçıldadı, indi də saray dedi-qodularına uyur? Deyilənə görə... Deyilənə görə... Bu obrvatel əhval-ruhiyyəsi nə vaxtdan səni ələ alıb, alihəzrət Baş komandan?

Və elə özü-özünə lağ etdiyi həmin məqamda birdən-birə knyaz Sisianova elə gəldi ki, o 444-ü ona çarıça Mariya göstərir.

Bu dəfə knyaz içindən qalxan bir qəzəblə:

- Bu nədi belə? - pıçıldadı.

O - knyaz Pavel Dimitriyeviç Sisianov! - kimsəsiz qoca kaftara dönmüşdü, nədir?

Bu nə qarabasmalardı belə?

General Lazarev kimi bir soldatı xatırlayıb fəxr etməkdənsə, Mariya kimi bir ifritə onun gözlərinin qabağına gəlib, onu qorxutmaq istəyir?

Knyaz Sisianov bütün ehtirası ilə özü-özünə qəzəbləndi və o gecə yarısı birdən-birə onun içində dolmuş həmin tənhalıq hissiyatı da, şübhələr də, bir ərəfə təlaşına qarışmış nigrançılıq da, elə bil, onun qeyzindən qorxub, bircə anın içində yox olub getdi.

General-mayor Lazarev imperiyanın ləyaqətli bir soldatı idi və şərəfli bir soldat ömrü yaşayaraq Zaqafqaziya riyakarlığının qurbanı oldu.

İki il bundan əvvəl - 1803-cü il yenidən başlamışdı gürcü şahzadələrinin çox-unun Gürcüstandan uzaqlaşdırılmasında, Rusiyaya köçürülməsində xüsusi xid-mətləri olan general Lazarev - Tiflis polismeysteri general-mayor İvan Petroviç Lazarev - Tiflisdə yaratdığı məxfi kəşfiyyat şəbəkəsinin məlumatına əsasən Baş komandana məruzə etdi ki, bir dəstə gürcü zadəganı baqrasyonları taxtda oturtmaq üçün çevriliş hazırlayır və bu çevrilişi hazırlayanlar arasında knyaz Sisianova qo-humluqları çatan bir neçə Sisişvili knyazları da var. General Lazarev Baş koman-danın hüsurunda onların da adını bir-bir sadalamaqdan çəkinən zabıt deyildi və belə də etdi - Baş komandana qohumluqları çatan knyazların da adlarını bir-bir

sadaladı. Onun, yəni general Lazarevin belə bir qırmızılığı, sərtliyi və düzlüyü knyaz Sisianovun xoşuna gəlirdi və o, gene ral-mayorun bu cəhətlərini yüksək qiymətləndirir, ona aşkar bir hörmətlə yanaşırdı.

Knyaz hərtərəfli yoxlama apardırdıqdan sonra general Lazarevin məlumatı təsdiqini tapdı və gürcü zadəganlarının satqınlığından qeyzə gəlmiş Sisianov xüsusi bir amansızlıqla həmin sui-qəsdçi gürcü zədəganlarını Sisiaşvili knyazları ilə birlikdə darmadağın etdi. Qaçə bilənlər öz arzularını da özləri ilə apararaq, qaçıb canlarını qurtardı, qaça bilməyən özündən müştəbeh, əda ilə oturub, əda ilə duran gürcü knyazları isə Baş komandanın əmri ilə adi oğrular, fırıldaqçılar kimi Mixet həbsxanasına salındılar.

Bu hadisədən sonra knyaz Sisianov bir daha əmin oldu ki, gürcü çarlarının bütün qohum-əqrabası Qafqazdan sürgün olunmasa, Gürcüstanda əmin-amanlıq olmayacaq və Gürcüstanın bölgələrində çarlıq iddiasında olanların qarşısını almaq başqa cür mümkün deyil. Əlahəzrət imperator Aleksandri inandırmaq lazım idi ki, Gürcüstanda çar nəslinin bütün nümayəndələrini burada yaşamaq hüququndan məhrum etməyə icazə versin və knyaz Sisianov bütün qətiyyəti ilə əlahəzrətin özünə müraciət etdi və buna nail oldu.

Əlahəzrət imperator razılıq verdikdən sonra, knyaz Sisianovun əmri və bilavasitə nəzarəti ilə hələ də Gürcüstanda qalmış şahzadələrin, çar ailələrinə mənsub olanların hamısı köçürülməyə başladı. Köçmək istəməyən, ən çox müqavimət göstərən isə knyaz Sisianovun yaxın qohumu çariça Mariya idi və ifritə Mariyanın övladları ilə birlikdə Rusiyaya göndərilməsini knyaz şəxsən general Lazarevin özünə tapşırdı.

Hayıf Lazarevdən, ona yaraşmayan ucuz bir ölümə öldü, o cür soldat bir Baba-Yaqanın³⁸ qurbanı oldu.

Belə-belə işlər, Babua Arçil...

Və knyaz Sisianov birdən-birə Babua Arçili xatırladı.

* * *

“Görünən o məkanda, Kaspi dənizinin sahili ilə astaasta bir atlı gedirdn.

Və O, əlbəttə, Panteranı tanıdı.

Və Panteranın belində oturmuş gənc bir azərbaycanlı bəy atın boynunu tumarlayırdı, hərdən Panteranın yalını qaşıyırdı və Panteranın bütün daxilindən gələn zərif bir xoşbəxtlik dalğa-dalğa ətrafa yayılırdı.

O anlarda Pantera görünən o məkanda atların ən xoşbəxti idi...

³⁸Rus folklor ədəbiyyatında təxminən Kəpəgərən qarı tipli qəhrəman.

Tiflis polismeysteri, general-mayor Lazarev İvan Petroviçin babaları keçən əsrin əvvəllərində Kazan quberniyasına köçüb gəlmiş kasıb Polşa zadəganlarından idi və o, knyaz Sisianovdan üç il əvvəl - 1799cu ildə Kaxetiyaya göndərilmişdi.

Qocalıb əldən düşmüş Kaxetiya çarı XII Georgi Cənubdan Qacarların, Şimaldan isə Dağıstan hakimlərinin hücumlarının qarşısını almaq üçün, belə bir xahişlə imperator Pavelə müraciət etdi ki, Rusiya ona hərbi yardım göstərsin və o vaxt Mazdokda hərbi qulluqda olan, yenicə general-mayor rütbəsi almış Lazarev imperatorun göstərişilə öz alayı ilə birlikdə Zaqafqaziyaya yola düşdü, düz 36 gün müddətində qarlı-çovğunlu Qafqaz dağlarını aşağı-aşağı Tiflisə gəlib çıxdıqda isə məlum oldu ki, Kaxetiyadakı hərə-mərciliyin səbəbi Osmanlıların, Qacarların hərbi yürüşlərinin, ləzgilərin, avarların qəfil hücumlarının qorxusu ilə yanaşı, həm də çarın taxtına sahib olmaq istəyən gürcü şahzadələrinin hakimiyyət uğrunda bir-birləri ilə apardıqları mübarizə, bir-birlərinə qarşı qurduqları fitnəfəsəddir.

Arvadbaz Georginin müxtəlif arvadlardan böyük oğlanları var idi və o, yəni səhhəti kimi iradəsi də zəif olan XII Georgi heç vaxtlə oğlanlarının öhdəsindən gələ bilmirdi, onların qorxusundan heç birini vəliəhd də elan edə bilmirdi.

— "Bir neçə il bundan əvvəl general Lazarevin həyatında yarası heç vaxt sağalmayacaq bir faciə baş vermişdi - qısa bir zamanda tamamilə gözlənilmədən on altı yaşlı qızı Tatyana və bir il keçməmiş, bu faciə ilə heç cürə barışa bilməyən arvadı Zoxra vəfat etdi. Mənşəcə xaç suyuna çəkilməmiş Kazan tatarlarından olan Zoxranın vəfatından sonra tamam tək qalmış İvan Petroviç əvvəlkindən də artıq dərəcədə öz hərbi xidmətinə bağlandı və onun bütün arzu və istəkləri də, hüsn-rəğbəti də, düşüncələri də elə ordu ilə bağlı idi.

Alayını Tiflisdə yerləşdirən general Lazarev ilk növbədə gürcü şahzadələri zərərsizləşdirməklə, onları bir-bir ya zor gücünə, ya da şirin dillə Rusiyaya göndərməklə məşğul oldu və bu çətin işdə o, öz alayının gücündən, imperiyanın adından çox, şəxsi nüfuzundan istifadə edirdi - bu nüfuzu isə Lazarev artıq qazanmışdı - Qafqazda nüfuz qazanmaq isə, əlbəttə, zarafat iş deyildi.

Məsələ burasında idi ki, Lazarev Tiflisə gəldikdən bir müddət sonra - artıq yeni yüzillik: XIX əsr başlamışdı, 1800-cü il idi - Avarlı Ömər xan on beş minlik bir dəstə - əslində, ordu - ilə Gürcüstanın sərhədlərini aşdı və bu xəbər çar da, bir-birinə düşmən olan şahzadələr də başda olmaqla kənd camaatından tutmuş adlı-sanlı knyazlaracan Kaxetiyanı dəhşətə gətirmişdi. Ömər xan təkcə avarların arasında yox, bütün Dağıs tando böyük nüfuz sahibi idi və bu adlı-sanlı cəsur adam Cənubi Qafqazda da məşhur idi, onun cəsarəti və amansızlığı haqqında əfsanələr gəzirdi, aşuqların qoşduğu cAvarlı Ömər xanə dastanı bir tərəfdən bu hakimin igidliyinə heyranlıq hissi yaradırdı, o biri tərəfdən də insanları vahiməyə salırdı.

Ömər xanın və onun sağ əli olan İsgəndər bəyin nəhəng bir dəstə ilə Kaxetiyaya yürüşü həqiqətən böyük bir fəlakətdən xəbər verirdi və bu, general Lazarev üçün ağır bir sınaq, eyni zamanda şəxsi nüfuz qazanmaq, imperiyanın adını ucaltmaq üçün də bir fürsət idi. General bu sınaqdan çıxmaqdan çəkinmədi və şimaldan göndərilmiş yeni qüvvələrlə birlikdə artileriya ilə təchiz olunmuş yeddi batalyon idi - Tiflisdən çıxaraq İora çayının sahilində Ömər xanı qarşıladı. Həmin vuruşda gürcü şahzadələri Baqratın və İoannın atlıları da generala köməyə gəlmişdilər və qılıncdan, güllədən qorxmayan Lazarevin çevik, qətiyyətli komandanlığı ilə rus topları və rus qoşunları Ömər xanı məğlub etdi, xan özü yaralanıb Dağıstana qayıtdı, İsgəndər bəy isə əsir düşdü.

Би qələbəyə görə general-mayor Lazarev Müqəddəs İerusəlimli İoann ordeninin komandor xacı ilə təltif olundu, gürcülər isə ona xüsusi hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, İsgəndər bəyin başını kəsib torbaya qoydular və o torbanı Lazarevin yaşadığı evə gətirib, generalın qarşısında açaraq, İsgəndər bəyin başını onun ayaqlarının altına atdılar. Lazarev İsgəndər bəyin saçlarından yapışib, başı yuxarı qaldırdı və ikinci mərtəbədəki eyvana çıxıb, bu başı küçəyə yığılmış gürcü lərin sidq-ürəkdən gələn alqış sədaları altında onlara göstərdi.

General-mayor Lazarevin qazandığı nüfuz beləcə təsdiq olundu.

Və həmin vaxtdan sonra hətta çariça Mariya da bəzən öz iqamətgahında general Lazarevi qəbul edir, fikirlərini, təkliflərini biləvasitə özü ona çatdırırdı və XII Georginin arvadının - həm də bu, Mariya idil belə bir iltifatı bir tərəfdən Mariyanın düşmənlərinin Lazarevə bəslədikləri kin-küdurəti daha da artırırdı, o biri tərəfdən ona Mariyanın tərəfdarlarının daha artıq hörmətini qazandırır, bir tərəfdən də general Lazarevin çariça Mariya ilə görüşlərində xüsusi bir əhval-ruhiyyə yaratdı. General Lazarev Cənubi Qafqaza gəldiyi vaxtdan etibarən və ümumiyyətlə, - hər şeyi adı ilə demək lazımdır - çariça Mariya ilə görüşlər onun son illərdəki həyatında ən xoş anlar olurdu.

Sərt, tərs və gözəl çariça Mariyanın 40 yaşı hələ tamam olmamışdı, ancaq bu qadında elə bir təbii zəhm var idi ki, onun ən qatı düşmənləri - Georginin başqa arvadlarından olan şahzadələr belə, bəzən Mariyanın qarşısında özlərini itiridilər, onun qurduğu hörümçək toruna düşməkdən qorxurdular.

General Lazarev gecələr yuxuya getməzdən əvvəl Tatyananı da, Zoxranı da, demək olar ki, hər gün xatırlayırdı və o, tamamilə əmin idi ki, onların ikisi də haqq dünyasında mələklərlə bir yerdədirlər, çünki onların ikisi də mələklər kimi tərtəmiz, pak idi, ancaq çariça Mariyanı ilk dəfə görəndən sonrakı gecə general Lazarevin fikrindən keçdi ki, hərgah Zoxranın yerində çariça Mariya olsaydı, onu, yəni general Lazarevi tək qoyub getməzdi. Hətta o məqamda general Lazarevin ürəyindən az qala cismani bir hissiyat da keçdi ki, Zoxranın onu tək qoyub mələklərin yanına uçmasında bir eqoizm, hətta bir xəyanət çaları var və elə həmin anda da general Lazarev bu hissiyatın nə qədər ədalətsiz olduğunu düşündü, özü özünün o hissiyatından sarsıldı. Çariça Mariya Tatyananın ölümünə dözərdi və general

Lazarevi tək qoymazdı, Zoxra isə dözmədi və qızının ardınca göylərə uçdu - bu, onun vəfası, yoxsa tək qoyduğu general Lazarevə vəfasızlığı idi? - əlbəttə vəfası idi, ancaq çariça Mariya da elə ilk görüşdən general Lazarevin fikrində və hissiyatında elə bir qadın idi ki, o, Tatyananın ölümünə dözsəydi və general Lazarevi tək qoyub getməsəydi - bu da, vəfasızlığın yox, böyük və məğrur bir vəfanın göstəricisi olardı.

Çariça Mariya on doqquz yaşlı oğlu Cəbrayılın və on yeddi yaşlı qızı Tamaranın Rusiyaya göndərilməsinə heç vəchlə razılıq vermirdi və Cəbrayılı Kaxetiya taxtına oturtmaq istəyirdi. Lazarev Cəbrayılın da, Tamaranın da Sankt-Peterburqda şahzadə titulu saxlayacaqlarını, onların təhsil alacaqlarını, onlara təhkimli kəndlilərlə birlikdə torpaq bağışlanacağını nə qədər təkrar etsə də, bunun əhəmiyyəti yox idi, çariça Mariyanı yola gətirmək mümkün deyildi, çünki bir tərəfdən onun gürcü kübar cəmiyyətindəki mövqeyi elə idi ki, zor işlətmək bu cəmiyyətdə onsuz da zəif olan Rusiyaya meyli daha da zəiflədə bilərdi, o biri tərəfdən isə general Lazarev çariça Mariya ilə heç

123 vəchlə güc dilində danışmaq iqtidarında deyildi və çariça Mariya bunu bilirdi.

XII İrakli 1800-cü ilin dekabrında vəfat etdikdən sonra, o vaxt ki, şahzadələrin Kaxetiya tacı uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi başladı, o vaxt ki, bu şahzadələri dəstəkləyən müxtəlif qüvvələrin ədavəti bir-birinə qarışdı, bu hadisələri diqqətlə izləyən Osmanlı imperiyası və Qacarlar da Zaqafqaziyada öz mövqelərini gücləndirmək fürsətindən istifadə etməyə başladı, onda çariça Mariyanın istəyi - Kaxetiya tacı Cəbrayılın olmalıdır! - daha da şiddətləndi, qarşısı alınmaz bir alova çevrildi.

General Lazarev qoşunların gücündən, özünün nüfuzundan istifadə edərək, heç bir şahzadənin taxtı ələ keçirməsinə imkan vermədi və imperator Pavelin qərarını gözlədi. Ali qərar isə belə oldu ki, Gürcüstan Rusiyaya birləşdirilir və general Lazarev bu manifesti bütün gürcü kilsələrində, azərbaycanlı məscidlərində oxutdurdu. Gürcü şahzadələri bu manifesti aşkar bir kin-küdurətlə qarşıladılar və yenə də bir-birinə qarşı fitnə-fəsadlarını davam etdirdilər, çariça Mariya isə həmin inadla nə edirdisə - hansı vasitəyə əl atırdı, hansı intriqanı qururdu? - hətta gürcü cəmiyyətinin bütün təbəqələrində muzdlu və muzdsuz xəbərçiləri olan general Lazarev belə, bunun yarısından çoxunu bilmirdi.

İki il bu cür çaxnaşma içində keçdi, nəhayət keçən ilin - 1802-ci ilin avqustunda əlahəzrət imperator Aleksandr knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovu Baş komandan təyin etdi və elə ilk görüşdən general Lazarevlə knyaz arasında işgüzar bir münasibət yarandı - onların hər ikisi xidmət adamı idi. Baş komandan nəinki yalnız şahzadələri, ümumiyyətlə, çar nəsilərinə mənsub olanların hamısını Gürcüstandan təmizləməyə başladı və çariça Mariyanın inadını, tərsliyini görüb, 1803-cü il aprel ayının 17-də axşam general Lazarevi öz hüsuruna çağırırdı.

Həmin aprel axşamı yazın gəlişi Tiflisdə əməllibəşli hiss olunurdu, knyaz Sisianov kabinetinin pəncərələrini taybatay açmışdı və otaqda bir yaz qoxusu var idi. Gün

xeyli uzansa da, kabinetə yavaş-yavaş alaqaranlıq çökürdü, ancaq knyaz kerosin lampalarını hələ yandırmamışdı - yanan kerosin lampalarının iyi otağa dolmuş bu yaz qoxusuna tamam yad bir şey idi.

Üstü cürbəcür məlumatlarla, raportlarla, danoslarla dolu böyük yazı mizinin arxasında oturmuş knyaz Sisianov qarşısında fərağat dayanmış general Lazarevə baxaraq, ayağa qalxıb onunla üzbəüz dayandı: bu general-mayor imperiyaya və əlahəzrətə sadıq olan əsil rus soldatı idi və onların ikisində də bir-birinə qarşılıqlı hüsn-rəğbət var idi. General Lazarev o az saylı yüksək rütbəli hərbiçilərdən biri idi ki, daha da yüksək rütbəyə nail olmaq xətrinə yox, vətənin və imperiyanın mənafeyi naminə fəaliyyət göstərirdi, onda yalançı heç nə yox idi və knyaz Sisianov məhz bu eür rus generalları ilə fəxr edirdi. O, qarşısında fərağat dayanmış bu nisbətən cavan general-mayora baxa-baxa iyirmi il bundan əvvəli xatırladı - xəyal onu o vaxtlara apardı ki, polkovnik Sisianov Sankt-Peterburq qrenader alayının komandiri idi, bəzən Baş komandan feldmarşal qraf Saltıkovla³⁹ beləcə üzbəüz dayanırdılar və hər ikisinin də bir-birinə daxili bir hüsn-rəğbəti var idi. Sadəcə olaraq bu gün feldmarşal Saltıkov qismində o, özü, polkovnik Sisianov qismində isə Lazarev idi.

Knyaz Sisianov:

- General,- dedi.- Mənim heç kimin nazı ilə oynamaq fikrim yoxdur! O cümlədən də çariça Mariyanın. Sabah səhər tezdən Mariyanın özünü də, övladlarını da Tiflisdən çıxararaq, Peterburqa yola salmağı sizə tapşırıram.

Baş Komandanın əmri general Lazarev üçün gözlənilməz olmadı - o, əmin idi ki, Baş komandan təbiətli bir adam uzun müddət çariça Mariyanın hikkəsinə dözməyəcək, əvvəl-axır buna son qoyulacaq və Baş komandan nəinki Mariyanın övladlarını, əmin-amanlıq naminə Mariyanın özünü də Rusiyaya göndərəcək. General bunu da bilirdi ki, çariça Mariya, əslində, knyaz Sisianovun yaxın qohumudur və knyaz Sisianovun bu cür yaxın və uzaq qohumları, eləcə də, qohum olmayıb, özlərini onun qohumu kimi qələmə verən gürcü zadəganlarından tutmuş, Tiflis lotularınacan yalançı qohumları az deyildi, ancaq Baş komandan üçün bütün bunların nə bir mənası, nə də bir əhəmiyyəti var idi. Sisianov Deryavaya düşmən münasibəti bəsləyən Sisişvili knyazlarının başına elə bir oyun açdı ki, verilən cəzalar hətta bu əməliyyatın ən aktiv iştirakçısı olan general Lazarevə də həddən artıq sərt göründü və onun raport yazaraq, öz səlahiyyətləri daxilində bəzi yumşaldıcı təkliflərini Baş komandana təqdim etdikdən sonra da knyaz Sisianov bu təklifləri qəbul etmədi.

Və knyaz Sisianov Baş komandan gəldikdən sonra, general Lazarev daima çariça Mariya ilə bağlı belə bir əmr gözləyirdi və o, bu barədə fikirləşəndə əməlibaşlı həyəcanlanırdı, hətta hərdən gecələr onun təsəvvüründə belə qorxunc bir mənzərə yaranırdı ki, çariça Mariyanın saçlarından tutub sürüyə-sürüyə onu kon-

³⁹Saltıkov İvan Petroviç - qraf, rus hərbi xadimi, general-feldmarşal,

voylara təhvil verir - belə anlarda qorxununhürkünün nə olduğunu bilməyən bu rus generalının həyəcandan bütün bədəni titrəyirdi. Ancaq buna baxmayaraq, general Lazarev əldə etdiyi bütün məxfi məlumatlar kimi, çariça Mariyanın Rusiya əleyhinə fəaliyyəti ilə bağlı gizli məlumatları da Baş komandana məruzə edirdi - bu, İvan Petroviçin şəxsi istəyindən asılı olmayaraq, Tiflis polismeysteri general Lazarevin dövlət qarşısında borcu idi. Həmin günlərdə general Lazarevin qulağına çatmışdı ki, Mariya övladları ilə birlikdə İstanbula qaçmaq üçün gizli hazırlıq görür və Kaxetiyanı yenidən Rusiyanın tərkibindən çıxarıb, Cəbrayılı taxtda oturtmaq uğrunda mübarizəsini İstanbulda davam etdirmək istəyir, ancaq bu məlumatı hələ tam dəqiqləşdirmədiyi üçün, hələ Baş komandana məruzə etməmişdi. “ə

1603-cü ilin həmin 17 aprel axşamı knyaz Sisianov: - Əmri yerinə yetirin və sabah nahara qədər mənə məruzə edin! - dedi. General-mayor Lazarev: - Oldu, alihəzrət! - dedi və onun tələffüzündəki həmişəki qətiyyət əmrin yerinə yetiriləcəyinə zərrə qədər də şübhə yeri qoymadı.

Həmin anda knyaz Sisianovun fikrindən keçdi ki, kaş, onun bütün generalları hündür boylu, yerində durmayan uzun sarışın saçları tez-tez ağ bənizinə tökülən, göy gözlərinin baxışları həmişə aydın olan bu əsil hərbi adamı kimi cəsarətli, dəqiq və qətiyyətli olaydılar, ancaq knyaz Sisianov fikrindən keçən hər sözü deyən adam deyildi və yalnız:

- Gedə bilərsiz! - dedi.

General-mayor Lazarev xüsusən o vaxtdan ki, arvadından və qızından sonra tək qaldı, səhərlər elə yuxuda ikən təhtəl-şüur olaraq, quşların səsinə gözləyirdi və elə ki, eşikdəki ağaclardan - Tiflis isə yaşıl şəhər idi - quşların səsi eşidilirdi, o, gözlərini açırdı və gözlərini açan kimi də cəld ayağa qalxırdı. 1802-ci ilin o 18 aprel günündə də səhər tezdən quşların səsi yataq otağını bürüdü və bir-birinə qarışmış bu cürbəcür Tiflis quşlarının səsi gözəl bir yaz şəhərinin açılmasından, gözəl bir yaz gününün başlanmasından xəbər verirdi.

Ancaq o gözəl yaz günü general Lazarev çariça Mariyanı sürgünə göndərməli idi.

İki gündən sonra general Lazarevin 40 yaşı tamam olacaqdı və 40 yaş artıq yaşanmış ömür barədə özün-özünə hesabat vermək dövrü idi - general belə fikirləşirdi, ancaq özü-özünə hesabat verməyə onun nə vaxtı, nə həvəsi, nə də əhval-ruhiyyəsi var idi - o, Mariyanı sürgünə göndərməli idi.

Lazarev Baş Komandanın əmrini vaxtında yerinə yetirmək üçün, hələ gecə düşməmiş nəzarət üçün çariça Mariyanın iqamətgahına iki zabıt göndərmiş, iqamətgahı mühasirəyə aldirmiş, çariçanın özü, övladları və qulluqçuları üçün faytonlar hazırlamış, onları müşayiət edəcək zabıtləri müəyyənləşdirmiş, konvoyu şəxsən özü yoxlamışdı. Baş komandanın əmri var idi, Deriavanın maraqları nəminə verilmiş bu əmr nəyin bahasına olursa, olsun, nahara qədər yerinə yetirilməli idi və general Lazarev bilirdi ki, belə də olacaq və nahara qədər əmrin yerinə yetirildiyi barədə Baş komandana məruzə edəcək.

Bu əmr general Lazarevin bütün içində bir sıxıntı və pərişanlıq yaratmışdı, ancaq onun heç fikrindən də keçə bilməzdi ki, verilmiş əmr yerinə yetirilməsin və əlbəttə, o, bir bəhanə tapıb, özünü kənara çəkə bilərdi, misal üçün, özünü xəstəliyə vura bilərdi, Baş komandan da bu işi “Qəssab? podpolkovnik Serebryakov kimi birinə tapşırırdı, həmin adam da, misal üçün, elə həmin podpolkovnik Serebryakov məmnuniyyətlə bu işin öhdəsindən gələrdi, lap çariça Mariyanın saçlarından tutub sürüyə də bilərdi, ancaq general Lazarev bunu - özünü yalandan xəstəliyə vurmağı, öz soldat borcuna xəyanət etməyi - heç vaxt özünə bağışlaya bilməzdi. O, əmr almışdı və əmr yerinə yetirilməli idi və yerinə də yetiriləcəkdə, “qoy, general Lazarevin xəyalındakı Mariya daima ona nifrət etsin, qoy, general Lazarev daima əzab çəksin - əmr yerinə yetirilməli idi, Lazarev soldat idi - rus soldatı - və soldat əmri yerinə yetirməlidir.

Və həmin yaz səhəri general Lazarev özü çariça Mariyanın iqamətgahına getdi.

Çariça Mariya rəsmi əlbisəsi əynində taxtda uzanıb, üstünə yüngülcə şal salmışdı və general Lazarev içəri girib həmişəki kimi başı ilə təzim etdikdə, ani olaraq fikrindən keçirdi ki, bu zəhmli, zabitəli və gözəl qadını uzandığı o taxtdan qaldırıb Peterburqa yola salmaq indiyə kimi həyatında heç vaxt almadığı qəmli, kədərli bir əmrdir.

Sahzadə Cəbrayıl da, bacısı prinses lamara da otağın ortasındakı yumuşaq kürsülərdə oturmuşdular, iki zabıt isə onların yanında ayaq üstə durmuşdu.

Yerindən qalxmayan çariça Mariya general Lazarevə ağzını açmağa macal vermədi və gürcü ləhcəsi ilə təmiz bildiyi rus dilində:

- General, siz məni zorla Peterburqa aparmaq istəyirsiniz, hə?- soruşdu.

General:

- Ülyahəzrət...- dedi.

Ancaq çariça Mariya onun sözünü kəsdi:

- Gözümün içinə baxın, generall..

General Lazarev çariçanın gözlərinə baxdı və o anlarda çariçanın ala gözlərində hüdudsuz bir qəzəblə bərabər, elə bil, çox dərinlərdə, o qəzəbin ən alt qatında bir məhəbbət də gizlənmişdi. General Lazarev özünü ələ alıb:

- Ülyahəzrət,- dedi.- Baş komandanın əmri belədir.

Çariça Mariya başını mütəkkədən qaldırıb, qəzəb və nifrətdən titrəyən bir səslə:
- Onun babaları bizim təkcə qohumlarımız olmayıblar, - dedi.- Onlar həm də bizim nöqərlərimiz olublar, eşidirsiniz, general! Nöqərlərimiz olublar! İndi mən onun əmrinə tabe olmalıyam? Hə, general?

General Lazarev gözlərini çariçanın gözlərindən yayındıraraq:

- Siz əmrə tabe olmalısınız, ülyahəzrət!- dedi və onun bu sözləri çariça Mariyanın da, onun övladlarının da məhkumluğunu tamam gerçəkləşdirdi.

Çariça Mariyanın başı, elə bil, bir anlıq halsızlıqdan mütəkkənin üstünə düşdü.

Otağa sükut çökdü.

Sükutu Mariyanın özü pozdu:

- Sizin Baş Komandan öz millətini satmış bir xaindir” Siz Rusiyanı xainlərin qılıncı sayəsində saxlaya biləcəksiniz? - Yenə qısa bir sükutdan sonra: - Hə, general? Xahiş edirəm mənim sualıma cavab verəsiniz! dedi.- Mən sıradan bir nəfər yox, çariça Mariyayam!

General Lazarev:

- Ülyahəzrət,- dedi.- Mən sizin bu tipli sözlərinizi məqbul hesab etmirəm.

Çariça Mariya bu dəfə mülayim və həzin bir səslə:

- Ancaq mənim də övladlarımın da bütün gecəni iki rus zabitinin nəzarəti altında keçirməyimizi məqbul sayırsız, hə?- soruşdu.

General Lazarev cavab vermədi.

Çariça Mariya:

- Cənab Lazarev, lazım deyil,cavab verməyin.dedi.- Mən hər şeyi başa düşürəm. Ancaq sizə, mən rus generalına yox, rus dvoryanına müraciət edirəm. Siz övladları ilə birlikdə çariça Mariyanın da Rusiyaya sürgün edilməsi ilə bağlı nə fikirləşirsiniz”

- Mən əmri yerinə yetirməliyəm, ülyahəzrət...

- Axı mən dedim ki, rus generalına yox, rus dvoryanına müraciət edirəml.. - Və çariça Mariya, elə bil, ani bir şaşqınlıqdan sonra, xüsusi bir vurğu ilə: - Mən sizə, eşidirsiniz, sizə müraciət edirəml..- dedi. ”

Sükut çökdü və general Lazarev nəhayət o sükutu pozdu:

- Mən eyni adamam, ülyahəzrət...

Çariça Mariya çığırdı:

- Yox, siz eyni adam deyilsiniz!- və qəfil bir ehtirasla:- Bəs mən o əmrə tabe olmasam ?- soruşdu.

General Lazarev:

- Ülyahəzrət,- dedi.- İnanın mənə, sizin inadınızın və... - General bir an susdu.- Və... mübarizənin heç bir perspektivi yoxdur. Peterburqa getməyiniz sizin üçün də, övladlarınız üçün də ən xeyirli variantdır. Sizin də, övladlarınızın da titulları saxlanacaq. 512 əlahəzrət imperator Aleksandrın şəxsi himayəsi altında yaşayacaqsınız. Siz...

Mariya generalın sözlərini yarımçıq kəsdi:

- Siz məni tovlamağa çalışmayın, cənab Lazarev!

General Lazarev:

- Ülyahəzrət,- dedi.- Sizdən çox xahiş edirəm, artıq dərəcədə xahiş edirəm, məni məcbur etməyin ki...- O, sözlərini davam etdirmədi - bütün hikkəsinə, təkab-bürünə baxmayaraq, onun - rus generalının qarşısındakı, əslində, köməksiz, məhkum və... sevimli bir qadın idi - Lazarev sözünü davam etdirməyi özünə rəva bilmədi.

General Lazarevin sözlərini çariça Mariya özü davam etdirdi:

- Sizi məcbur etməyim ki, məni zorla küçəyə atasınız, hə, general?

Du dəfə general Lazarevin tələsik:

- Ülyahəzrət, xahiş edirəm yığışasınız! - dedi.Faytonlar sizi gözləyir. Mən özüm sizi ötürəcəyəm.

Və general Lazarev otaqdan çıxdı.

Onun üçün Avarlı Ömər xanla ölüm-dirim vuruşuna girişmək, bu məhkum qadının məsələsini həll etməkdən asan və qat-qat şərəfli bir iş idi, ancaq əmr verilsə, o əmr qeydsiz-şertsiz yerinə yetirilməlidir. Dünən axşam bu əmri aldıqdan sonra general Lazarevin tez-tez fikrindən keçən yeganə təsginlik bu idi ki, Peterburqa köçmək və orada yaşamaq həqiqətən cariçə Mariya üçün ən yaxşı seçim idi, çünki Mariya hətta övladları ilə birlikdə İstanbula qaça bilsəydi belə, heç nəyə nail ola bilməyəcəkdi və o ocaqda ki, onu özü alovlandıracaqdı, özü də həmin ocaqda yanacaqdı tarix boyu bu cür İstanbula qaçan böyüklü-kiçikli cürbəcür taxtdan salınmış, yaxud da taxta çıxmaq istəyən, taxt uğrunda mübarizə aparan şahlar, şahzadələr, hakimlər, sui-qəsdçilər çox olmuşdu. H

Çariçə Mariyanın iqamətgahı ikimərtəbəli bir bina idi və onun otağı da ikinci mərtəbədə idi. General Lazarev tamam pəcmürdə bir vəziyyətdə asta-asta taxta piləkanları enərkən, çariçanın otağında hay-küy düşdü və o, cəld geri dönüb, iti addımlarla yenidən yuxarı qalxdı.

General otağa girəndə şahzadə Cəbrayıl! bir tərəfdən, prinses Tamara o biri tərəfdən, hərəsinin də əlində bir xəncər zabitlərin üstünə hücum çəkmişdi və xəncərlərin zərbələrini saxlamaqdan əlləri kəsilmiş qana bulaşmış zabitlər bu gənc şahzadələrin ehtiraslı həmlələrinin qarşısını güclə alırdı.

General Lazarev:

- Qurtarın! - qışqırdı.- Qurtarın bu oyunu qurtarın!- və onun bu çılğın səsi bacı-qardaşa təsir etdi, onlar əl saxlayıb, hələ də taxtda uzanmış analarına baxdılar.

General Lazarev bu dəfə çariçə Mariyanın üstünə qışqıraraq təkrar etdi:

- Ülyahəzrət, qurtarın bu oyunul Bunun axırı sizin üçün yaxşı olmayacaql

Elə həmin anlarda da çariçə Mariya, elə bil, bütün bu müqavimətin tamam mənasız bir iş olduğunu başa düşərək, gülümsədi:

- Aydınır, generall.. Aydınırl.- Və gözlərini Lazarevin gözlərinə zilləyib, bir neçə anlıq sükutdan sonra sağ əlini şalın altından çıxararaq ona tərəf uzatdı:- Əlvida, general...

Çariçə Mariyadan bu sözləri eşidən general Lazarev dərindən köks ötürdü, sonra taxta yaxınlaşıb başını aşağı əydi ki, çariçanın əlindən öpsün və bu vaxt Mariya ani bir cəldliklə sol əli ilə şalın altında tutduğu xəncəri çıxarıb düz generalın sinəsinə soxdu.

General Lazarev belini dikəldib bir addım geri çəkilərək, əlini köksündəki xəncərə tərəf apardı, ancaq xəncərin dəstəyindən tuta bilmədi, dizləri üstə yerə çökərək:

- Mariya...- pıçıldadı və ani olaraq, general Lazarevin fikrindən keçdi ki, Mariya onu Zoxra ilə Tatyananın yanına göndərir, sonra qana bulaşmış əlini köksündən çəkib baxdı və bunu da fikrindən keçirməyə macal tapdı ki, mələklər onu yaxına buraxmayacaqlar, çünki onun əli qanlıdır.

Generalın sinəsindən fişqıran qan yerə salınmış məşhur cHacı Muxtar xalçası”nın üstünə axırdı.

Və general-mayor İvan Petroviç Lazarev artıq haqq dünyasına köçmüşdü...

ə Bir göz qırpımında bütün Tiflisə yayılan bu xəbər knyaz Sisianovu qeyzə gətirdi və o əmr etdi ki, çariça Mariya da, onun övladları da həbs edilərək, Mixet həbsxanasına salınsınlar, orada Tiflis oğruları, caniləri ilə onlar arasında da heç bir fərq qoyulmasın. Bir müddətdən sonra çariça Mariya övladları ilə birlikdə Rusiyaya göndərildi və bu dəhşətli hadisədən sonra hələ də sakitləşə bilməyən knyaz Sisianov şəxsən özü müşayiətçilərə tapşırırdı ki, Mariya ilə də, onun övladları ilə də adi cinayətkarlar kimi rəftar etsinlər. Hələ də hiddəti keçməyən knyaz Sisianov hadisə barədə Sankt-Peterburqa ixlaskar raport yazdı və çariça Mariyanı cəzalandırmağı tələb etdi. Knyazın təklifi ilə çariçə Mariya Rusiyaya gələn kimi, Voronejdəki Belqorod qadın monastırına göndərildi.

General Lazarev isə Baş komandanın əmri və iştirakı ilə böyük əsgəri ehtiramla Tiflisin Sion kilsəsində dəfn olundu.

* * *

... ONUN yaddaşında elə bir oyanış baş vermişdi ki, görünən həmin məkanla bağlı xatirələr, elə bil, bir-birini qovurdu və bütün bu qovhaqovu saxlamaq ONUN şəffaf və çəkisiz varlığından asılı deyildi.

ONU çəkən, ONU aparmaq istəyən qüvvəyə sarı uçmaq ehtirası ONUN bütün hissələrinə hakim idi, ancaq o xatirələr imkan vermirdi və görünən o məkanda bir-birini əvəz edən epizodlar heç bir sərhəd tanımırdı, keçmiş ilə gələcək, yaxın ilə uzaq, doğma ilə yad - hamısı bir-birinə qarışmışdı.

Və sürətlə bir-birini əvəz edən o epizodlar eyni sürətlə də informasiyalar yayırdı və o informasiyalar dalğa-dalğa ONUN şəffaf və çəkisiz varlığını bürüyürdü.

Bax, bu - Sankt-Peterburqdakı doğma Mükəddəs Anna İkonalı Vladimir Kilsəsi idi və dən düşmüş qıvrım saçları yana daranmış, Avropa libası geyib, boynundan xaç asmış o yaşlı kişi kilsədə şam yandırır, dua edir və xaç çevirirdi.

Və O, görünən həmin məkanda Bakı xanlığının dilmancı Şərif bəyi dərhal tanıdı.

Görünən o məkanda nə qədər zaman keçmişdi?

Bunu O, bilmirdi və bu ONU maraqlandırmırdı, çünki bunun heç bir mənası yox idi və O, artıq dəqiq bilirdi ki, pravoslavlığı qəbul edib, Mixail adını almış Mixail Şərif bəy Peterburq universitetinin şərqşünaslıq kafedrasının müdiri, professorudur.

Və O, şam yandırır, xaç çəkə-çəkə dua edən professor Mixail Şərif bəyin Yaradandan nə istədiyinin fərqlində deyildi, çünki bu ONU qətiyyənlə maraqlandırmırdı.

Həmin dəm ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı qapqara qıvrım saçlı dilmanc Şərif bəyin Qoşa Qala Qapısı ağzında atdan sürüşərək yerə sərilən knyaz Sisianova - ONA - müraciətlə, dəhşət dolu bir həyəcanla: “= Knyazl.. Knyazl..”deyə, elə bil, uzaqlardan gələn çıxırtısını eşidirdi və dilmancın o dəhşət dolu həyəcanı ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına qətiyyətlə təsir etməirdi.

Görünən o məkandakı həyəcanlar ONUN üçün artıq tamam mənasızlaşmışdı və Dilmanc Şərif bəyin o çıxırtısındakı dəhşətli həyəcan əridi və get-gedə, elə bil, bu, artıq Babua Arçilin səsi idi...

Babua həmişəki mehriban səsi ilə ONU səsləyirdi, ancaq Babuanın səsindəki o mehribanlıqın da artıq ONUN üçün heç bir mənası və əhəmiyyəti yox idi...

9

Milad tarixi ilə 1806-cı il fevral ayının 8-də, hicri ilə 1220-ci il şubat ayının 2-sində Sərdar Sisianovun qətlə ilə bağlı keçirdiyi məşvərətdən dərhal sonra Hüseynqulu xanı ruhlandıran, birdən-birə ona vəhy gətirən və onun dalbadal - elə bil, Balaxanı torpağında quyudan neft fışqırırdı - nəzirələr yazmağa başladığı şeirlər bunlar idi:

Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanın vəziri, Vaqif təxəllüslü Molla Pənahın şeiri:

Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biotü iqrarü imanü dəyanət görmədim,

Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.
Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmə dərdü fəraq,
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyaci iştiyaq,

Munca kim, etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Kizbü böhtandan səvayı bir hekayət görmədim.
Hər sədavü səs ki, dünyaya dolub əksər əqəl,
Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngi cədəl,

Dirhəmə dinar üçündür hər şeyə yapışsa əl,
Müqtədilərdə itaət, müqtədalərdə əməl,
Bəndələrdə simü bəylərdə ədalət görmədim.
Xəlqi-ələm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,

Hansı qəmli könlü kim, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbəttə ki, bədguluq eylər, bigüman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.

Alimi cahil, müridü mürşidi şagirdü pır,
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənir cürmi-kəbir,
Şeyxlər şeyyad, abidlər abusən qəmtərir,

Hiç kəsdə həqqə layiq bir ibadət görmədim.

Hər kişi hər şey ki, sevdi, onu behtər istədi,
Kimü təxti, kimi taci, kimi əfsər istədi.
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişgvr istədi,

Eşqə həm çox kimsə düşdü vəslə - dilbər istədi,
Heç birində aqibət, bir zövqü rahat görmədim.
Mən özüm çox kuzəkəri kimyagər eylədim,
Sikkələndirdim qübari-tirəni zər eylədim,

Qara daşı döndərüb yaquti-əhmər eylədim,
Daneyi xərmöhrəni dürrə bərabər eylədim,
Qədrü qiymət istəyib, qeyr əz xəsarət görmədim.
Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,

Yola salmış, bil ki, bəzmi-işrətin çəndənini,
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməvidir qanını,
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini,
Onda mən bərəkslikdən özgə adət görmədim.

Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən səd həzar,
Zərrəcə etməz ədayi-şükri-nemət aşikar,
Qalmayıbdır qeyrəti şərmü həya, namusu ar,
Dedilər ki, etibarü etiqad aləmdə var,

Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.
Müxtəsər kim, belə dünyadən gərək etmək həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər,

Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə ehkəmi ləyaqət görmədim.
Dövlətü iqbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşmətү cahü cəlalın axırın gördüm tamam,

Zülfü ruyü xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başədək bir hüsnü-surət, qəddü qamət görmədim.
Ya imam-əl-insü vəlcinnü şahənşahi-ümur,

Getdi din əldən, bu gündən böylə sən eylə zühur,
Qoyma kim, şeytani-məlun eyləyə imanə zur,

Şöleyi-hüsnünlə bəxş et tazədən dünyayə nur
Kim, şəriət məşəlində istiqamət görmədim.

Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi rüxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.

Səfəvi hökmdarı 2-ci Şah Abbasın sarayında məlik-üş-şüəra mənsəbinə yüksəlmiş Saib Təbrizi təxəllüslü Mirzə Məhəmməd Əlinin şefri:

Tutulmuş könlümü cam ilə şadan eyləmək olmaz,
Əl ilən püstənin ağzını xəndan eyləmək olmaz.
Nə sözdür bu ki, olsun sahibnəzər zühad,
Qara toprağı hərgiz abi-heyvan eyləmək olmaz.
Bulut qılan kimi cövlan urar da ildırım tiği,
Könül pərdələrində eşqi pünhan eyləmək olmaz.
Qılıç gər içsə aləm qanını, sirabılıq bilməz,
Səni üşşaq qətlindən peşiman eyləmək olmaz.
Mənim göz yaşımı çıxgil, fələklərdən təmaşa qul,
Hübabi qəsrilər içində tufan eyləmək olmaz.
Məni-Məcnuni aqıl eyləmək mümkün degil, naseh,
Söz ilən müşğf-nabi, qan ki, bir qan eyləmək olmaz.
Xətadan keçdi, ceyran qanını müşk eylədi Saib,
Demə, üsyani taət, küfri iman eyləmək olmaz.

Səfəvilər dövlətini yaratmış və Səfəvillər sülaləsinin əsasını qoymuş, Xətai təxəllüslü Şah İsmayılın şeiri:

Ərənlərin ərkanına, yoluna,
Ta əzəldən talib oldum, ərənlər.
Can ilə könüldən durdum, düşündüm,
Bu gün mürşüdümü buldum, ərənlər.

Can ilə könüldən gəzdim, aradım,
Həqqin didarını görmək muradım,
Didar ilə məhəbbətdir tələbim,
Ya bu gün, ya yarın öldüm, ərənlər.

Keçmişəm sərimdən, qorxmam ölumdən,

Münkir bilməz övliyanın halindən,
Yəzid oğlu bir xarici əlindən
Çox dəmdir didardan qaldım, ərənlər.

Sən haqqı yabanda arama, sağın,
Ulyduysan qəlbinə, həq sana yaxın,
Adəmə xor baxma, kəndini saqın,
Cümləsin adəmdə buldum, ərənlər.

Şah Xətəyiyəm, ərz edəyim halimi,
Xərc edəyim əldə olan varimi,
Sürə-sürə şaha gedəm yüzimi,
Mürvət qəbul eylə, gəldim, ərənlər.

Şah İsmayılın müasiri, yalnız anadan olduğu Qarabağda deyil, hətta yalnız Azərbaycanca da deyil, Arazın o tayından tutmuş, Anadoluyacan bütün bu diyarlarda məşhur olan Aşıq Qurbaninin şeiri:

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indil
İçən ölməz dərdə dərman suyundan,
Axar sular, tər bulaqlar, qal indil

Bivəfasan, mən görmədim vəfanı,
Çox çəkmişəm sənin cövrü cəfanı,
Məndən sonra rəqib sürər səfannı,
Fərş döşəli ağ otaqlar, qal indil

İlqarsızsan, vəfan yoxdu dünyada,
Dostunun sirrini verirsən yada,
Şamamanı dədirirsən xoryada,
Səbzə bostan, sart tağlar, qal indil

Qurbaniyəm, yəqin oldu sözlərim,
Eşq əlindən kabab istər gözlərim,
Qan tökürsən qürbət eldə, gözlərim,
Ağla, canan deyib ağla, qal indi.

...Görünən o məkanda köhnə, təzə - minlərlə qəbirstanlıqlar bir-birini əvəz

edirdi, elə bil, o məqamda görünən o məkan ancaq qəbirstanlıqlardan ibarət idt.

Və o qəbirstanlıqların hansındasa keşiş xaç çevtrirdi, o birində molla eYas-inə, bir başqasında da галди “ЫI male rahamimə oxuyurdu və bütün bunlar ONA tamən mənasız görünürdü.

ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında elə bir hissiyat yaranırdı ki, insan görünən o məkanda ana bətnindən çıxdıqdan sonra, özü də bilmədən, dərk etmədən təhtəlsüür olaraq, əslində, yalnız ölümə can atır, çünki insanı görünən o məkandakı mənasızlıqdan - birbirini əvəz edən o xatirələrdəki, epizodlardakı mənasız mübarizələrdən, mənasız arzu və istəklərdən, mənasız xoşbəxtlik və mənasız bədbəxtlikdən, mənasız sevinc və mənasız izzirablardan yalnız ölüm xilas edəcək.

Ancaq görünən o məkan bu dərəcədə mənasızlıqdan ibarətdirsə, onda O, nə üçün orada 141 və nə üçün indi də burada - harada? - belə bir şəffaflıq və çəkisizlik idilliyası içində idi?

Nə üçün O, yox idi, ancaq eyni zamanda var idi?.

... Və ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı qətiyyən tərəddüd etmədən tamən əmün iddi ki, bir-birini əvəz edən o xatirələrdəki, epizodlardakı insanları da vaxtı yetişəndə belə bir şəffaflıq və çəkisizlik gözləyir.

.. Ancaq bunun mənası nə idi?

Nə üçün əvvəl ora idi, sonra da buradır (haradır?)?..

10

Və 1806-cı ilin həmin fevral səhəri səhər tezdən Hacı Muxtar bəy həyətdəki itlərin hürüşməsinə ayılıb, dərhal da Hürü Bəyim xanım ayılmasın deyərək, səssiz ayağa qalxdı: pis zamanə idi - bir tərəfdən rus soldatları, o biri tərəfdən sərbazlar, bir tərəfdən də öz düşmənlərinin girəvə axtarması - və zamanənin xofu hətta Hacı Muxtar bəy kimi bir kişinin də içini nigarançılıqla doldurmuşdu. Onsuz da həmişə sərhəsab olan Hacı yataq otağında da saxladığı dolu tüfənglərdən birini əlinə alıb, elə tuman-köynəklə ikinci mərtəbədəki şüşəbəndə çıxmaq istəyəndə Hürü Bəyim xanım yuxulu-yuxulu deyindi:

- Ay Allah!... Yenə nə olub?.

Hacı Muxtar:

- Yat...- dedi və o, şüşəbəndə çıxanda silahlı nökr-naiblər artıq darvazanın qabağına yığışmış, gələnlərin kim olduğunu və nə istədiyini soruşurdü.

- Hacı evdədir?

Hacı Muxtar bəy səsindən o saat Mahmud bəyi tanıdı və tələsik şüşəbəndin pəncərəsini açıb həyətdə səsləndi:

- Açın! Ay uşaq, darvazanı açın!

Həyətdəki itlər Hacı Muxtar bəyin səsinə eşidən kimi, hürüşlərini kəsib mırıldağa başladılar və eşikağası Həmdulla da səhər tezdən gələn qonaqların Hacıya məhrəm adamlar olduğunu başa düşüb tələsik nökrələrə qışqırdı:

- Tez olun! Tez! Tez açın)

Nökrələr darvazanın yoğun dəmir cəftəsini çəkdilər və Hacı Muxtar bəyin mülkünün darvaza qapıları taybatay açıldı.

Mahmud bəy atdan sıçrayıb yerə atıldı və cəld geyinib, onları qarşılamağa çıxan Hacı Muxtar bəyin əlindən öpdü, sonra onlar sidq-ürəkdən qucaqlaşdılar və Mahmud bəy açıq-aşkar bir ehtiramla, eyni zamanda ərkiyanə:

- Əmi,- dedi, Hacı Muxtar bəyə belə müraciət edirdi.- Səhərin gözü açılmamış səni yuxudan etdikl..

Hacı Muxtar bəy:

- Bu nə sözdü, oğlum?- dedi və atdan enən Molla Müzəffər Ağanı görəndə, cəld ona yaxınlaşdı:- Xoş gəlmisən, Ağal Bizə şərəf vermisən!- deyərək özü Ağanın atdan enməyinə kömək etdi, sonra onları müşayət edən atlılara səsləndi:- Hamınız xoş gəlmisiniz! Enin aşağı, enin!- Sonra da nökrələrə:- Ay uşaq, qonaqlarla məşğul olun!- dedi, bu isə o deyən söz idi ki, atları tövləyə aparıb rahatlayın, su, sabun, məhrəbə hazırlayıb, qonaqların əl-üzlərini yumasına kömək edin, ocaqları qalayın, qoyunların arasından tez bir erkək seçib kəsin, manqalları yandırın, təndirə od salın...

Və elə bu vaxt uzaqlardan əzan sədaları gəldi və Molla Müzəffər Ağaya elə gəldi ki, elə bil, o əzan səsi onun bütün içinə doldu və özüylə bir paklıq gətirdi,

Ağa başını səs gələn tərəfə çevirib, dodaqaltı dua oxudu.

Günün hansı saati olursa, olsun, vaxtlı-vaxtsız, Hacı Muxtar bəyin qonaqları gələndə dərhal bişirdüşür edəcəklərini yaxşı bilən qulluqçu qızlar, qadınlar həyətdəki səs-küyə oyanıb, birinci mərtəbədəki otaqlarında Bakıdan gətirilmiş nöyüt çıraqlarını yandırdılar və o soyuq qış alatoranında nöyüt çıraqlarının pəncərələrdən düşən işığı mırıltılarını da kəsərək, həyətdə sakitcə dayanmış itlərin birdən-birə peyda olmuş bu məhrəm qonaqlara zillənmiş gözlərinin ışıltısını daha da artırdı.

Mahmud bəy:

- Səfərimiz Arazın o tayınadı, əmi... Xanın tapşırığıdır... - dedi.- Axşam qaranlıq düşəndə yenə yola çıxmalıyıq.

Hacı Muxtar bəy:

- Axşama hələ çox qalıb...- dedi.- Keçin içəri.

Hacı Muxtar Molla Müzəffər Ağanı, atlıların da arasında Bakıda, Hüseynqulu xanın sarayında bir neçə dəfə görüb, yaddaşında saxladığı Lal Qafaroğlunu görəndə başa düşmüşdü ki, qonaqlarının səfəri adi səfər deyil və orası da Hacınin iti gözlərindən yayınmadı ki, Mahmud bəy atdan enəndən bəri yüyəni əlindən buraxmırdı, nökərlərdən biri yaxınlaşıb atı aparmaq üçün yüyəni almaq istəyəndə Mahmud bəy:

- Dur.- dedi və atın yəhərinə bağladığı torbanın ipini özü açıb, torbanı da özü götürdü.

Nökər o torbanı yəhərdən bəyin özünün açıb götürməsinə, özünün əlində tutub saxlamasına təəccüb etdi və Hacı Muxtar bəyin hüsurunda artıq söz-danışmağın düşər-düşməz olduğunu yaxşı bildiyi üçün, heç nə demədi, Mahmud bəyin atını da başqa atlar kimi, həyətin aşağı başındakı tövləyə apardı.

Mahmud bəy, Molla Müzəffər Ağa və Lal Qafaroğlu Hacınin müşayiəti ilə malikanənin ikinci mərtəbəsindəki qonaq otağına qalxdılar və döşəməyə sərilmiş xalçaların üzərinə düzülmüş üzvə zərxcara döşəkcələrdə bardaş qurub əyləşdilər.

Mahmud bəy Hacı Muxtarın Muğan xalçalarını harda görsə, aydın məsələdir ki, tanıyırdı və hər dəfə də bu xalçaların naxışları, o rənglər onun ürəyində bir coşğunluq dalğası yaradırdı və bu coşğunluq onu başa düşməyən bu nadan və cahil dünyaya, elə bil, bir ümid işartısı gətirirdi. Hacı Muxtar bəyin on mindən artıq cins qoyun sürüləri Muğan düzlərində otlayırdı və bu qoyunların yunundan onun emalatxanalarında toxunan xalçalar yalnız Azərbaycanda, Gürcüstanda, hətta yalnız İranda-Turanda yox, dünyanın bir çox məmləkətlərində eHacı Muxtar xalçası? kimi məşhur idi. Bu xalçalar xanların, şahların saraylarını bəzəyirdi və əliaçıqlığı ilə məşhur olan Flacının Mahmud bəyə bəxşiş göndərdiyi xalçalar onun da Bakıdakı mülkünün, Şüvələndəki bağının yaraşığı idi.

Qonaq otağına girəndə də Mahmud bəyin o torbanı əlində saxlaması, bardaş qurub oturanda da o torbanı öz yanına qoyması, görünür, şən-şərafət sahibi, dövlətmənd bir şəxs olan Hacı Muxtarı bir az pərt etmişdi: o torba ləl-cəvahirat ilə dolu

olsa da, Hacı Muxtarın evində onu əlindən buraxmamaq açıq-aşkar bir hör mətsizlik idi.

Hacı Muxtar bəy Mahmud bəyin atası rəhmətlik şamil bəylə uzun illərin dostu, Mahmudun özünün isə kirvəsi idi və onların dostluğu bu qorxulu və namərd zamanənin sınağından çıxmış bir dostluq idi. Hacı Hüseynqulu xanla da mehriban münasibəti var idi və Hüseynqulu xanın Şirvanda güvəndiyi, pənah apara biləcəyi iki-üç nəfər vardısı, onlardan biri də Hacı Muxtar bəy idi.

Sünnət vaxtı üç-dörd yaşlı Mahmudun Hacı Muxtarın qucağında, Dağıstandan dəvət olunmuş məşhur Dəllək Usta Osmanın ülgücünü görəndə çıxırıq qoparıb ağlamağı, o vaxtdan iyirmi yeddi-iyirmi səkkiz il keçsə də həmişə Hacı Hüseynqulu xanın yadında idi və ən gərgin vaxtlarında belə, birdən-birə yadına düşəndə - həmişə də gözlənilmədən yadına düşürdü - heç cürə özünü saxlaya bilmirdi ki, öz-özünə gülməsin və o zaman ətrafında olanlar isə Hacı Hüseynqulu xanın bu qəfil gülüşünü yüz yerə yozub, yüz cürə nəticə çıxarırdı.

Mahmud bəyin atlıları üçün birinci mərtəbədə salınmış süfrəyə də, ikinci mərtəbədəki süfrəyə də əvvəlcə zəfəranlı, limonlu şərbət gəldi, sonra göy-göyərtili, yağ, pendir, isti yuxa gəldi, bir az keçməmiş nöqərlər indicə kəsilməmiş erkəyin ətindən kabab, təndirə salınıb qızardılmış toyuq, nanə qurusu səpilmiş ayran gətirdilər və Mahmud bəy hələ şərbət gələndə onu qurtum-qurtum içə-içə:

- Baba xanın hüsuruna gedirik, əmi...- dedi və bu dəfə bu xəbər Hacı Muxtar bəyi əməlli-başlı pərt etdi: Mahmudun öz yanından buraxmadığı o torba şübhəsiz ki, Hüseynqulu xanın Fətəli şahla göndərdiyi hədiyyə idi və belə çıxırdı ki, Mahmud onun - Hacı Muxtarın evində o hədiyyənin oğurlanacağından ehtiyat edir?

Ağlına gələn bu fikir həmişə tamahını cilovlamağı bacaran, bütün Şirvan xanlığının yetim-yesirinə kömək əli uzadan Hacı Muxtar bəyin daxilində xoşa gəlməyən bir ovqat yaratdı, ancaq bu ovqat çox çəkmədi: Mahmud bəy kimsəyə deyilməyəcək məlumatı Hacı Muxtara söylədi, çünki Hacı Muxtar bəy ekimsəs deyildi və torbanın sirri də məlum oldu.

Mahmud bəy:

- Əmi,- dedi.- Səlahəddin Təbib çağırmağını rica edəcəyik ki, Baş səfərə hazırlasın. Hələ Tehrana nə zaman yetişəcəyimiz məlum deyil. Arada, xanın tapşırığıyla, Abbas Mirzə ilə də görüşümüz olmalıdır. Düzdür, hava soyuqdur, ancaq bərayi-ehtiyat, Səlahəddin Təbib Baş mumluş yaxşıdır. Səfər uzansa, iylənə bilər...

Hacı Muxtar bəy Sərdarın öldürüldüyündən artıq gecə ikən xəbər tutmuşdu, ancaq onun başının kəsilib Fətəli şahla ərməğan göndərilməsi onun üçün gözlənilməz oldu və artıq neçə müddət idi - Qubalı Fətəli xanın Şirvan xanlığına dəfələrlə hücumundan, Şəkili Hüseyn xanın ona dəstək verməsindən, Qarabağlı İbrahim Xəlil xanın Lənkəran xanı ilə ittifaq qurub Şirvan xanlığına basqın etməsindən, Ağ Məhəmməd şahın Qarabağa hücum çəkərək birinci dəfə Şuşa qalasını ala bilməyib, qoşunu Gürcüstana yeritmə - sındən, Tiflisi viran qoyub, Şirvana basqının-

dan, yenidən Qarabağa hücum çəkərək Şuşa qalasını ələ keçirməsindən və orada da qətlə yetirilməsindən, rus gəvurların əvvəlcə Yekaterina padşahın zamanında, indi də Böyük Sərdar Sisianovun başçılığı ilə Gəncəni almasından, Qarabağı, Şəkini rəqabət etməsindən, Şirvanı girməsindən və son on ilin yüz cürə bu kimi hadisələrindən sonra bu yerlərdə o qədər qan tökülmüşdü ki, insanın öldürülməsi adi gündəlik hala çevrilmişdi, ancaq buna baxmayaraq, Mahmud bəyin böyründəki o torbaya baxanda Hacı Muxtar bəyin əti ürpəşdi: çılğın, atıb-vuran gənclik çağları Nadirin öldürülməsindən sonra qazan kimi qaynayan dövrə düşmüş Hacı Muxtar bəyin özünün əli az qana bulaşmamışdı və artıq yaşı altmışı haqlasa da atın belinə özü qalxan, özü də atılıb yerə düşən, gülləsi sərrast, xəncəri iti olan bu adama birdən-birə ələ gəldi ki, o Baş torbanın içindən düz ona baxır.

Çox gərgin müzakirələrin, çıxarılan qəddar qərarların şahidi olmuş, qızıl, lələ-cəvahirat torbalarını az görməmiş, həmişə də qonaqlı-qaralı bu böyük malikanədə ilk dəfə idi ki, torbada Baş - insan başı peyda olurdu və o torbaya baxanda qadın kimi əti ürpəşməyi Hacı Muxtar bəyin özünün xoşuna gəlmədi, gözlənilmədən:

- Onu aç.- dedi. r

Və Mahmud bəy kirvəsinin bu istəyini onun Sərdara nifrəti ilə yozdu və bir söz demədən torbanın ağzını açıb aşağı saldı: knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovun girdə gümüş sinninin üstündəki başı, qərribə idi, bu dəfə həqiqətən düz Hacı Muxtar bəyə baxırdı.

| Başın boğazını xirtdəkdən aşağı kəsmişdilər və boğazın laxtalamış qanı quruyub sinniyə yapışmışdı. Boğaz hələ əyilməmişdi, dik durmuşdu və Baş da boğazın üstündən açıq gözləri ilə dik baxırdı. Onun sağ gözü bərəlib, az qala hədəqəsidən çıxacaqdı, sol gözü isə büzüşüb alacalanmışdı, ağzı azacıq açılmış, dodaqları yüngülcə sol tərəfə əyilmişdi və o anlarda Hacı Muxtar bəyə ələ gəldi ki, Baş kəsilməmişdən əvvəl nəsə demək istəyib, ancaq macal tapmayıb, deyəcəyi o sözlər də təpilib onun içində qalıb. Yəqin hər dəfə Başı saçından tutub qaldırırdıqları üçün, knyaz Sisianovun adda-budda ağarmış qara və qıvrım saçları pırpızlaşmış, uzun bakenbardlarının tükləri ölüşkəyib solmuşdu və ələ bil, o saçlar da, bakenbardlar da Başın özününkü deyildi, onları sonradan Başa yapışdırılmışdılar.

Araya uzun bir sükut çökdü və Hacı Muxtar gözlərini Başdan çəkib Molla Müzəffər Ağaya baxdı:

- Ağ, deyirsiniz Baba xana apardığınız bu ərməğanın bir faydası olacaq?

Molla Müzəffər Ağ kəsildəndən sonra Başı görməmişdi, torba açılanda və Baş görünəndə ömrü boyu dua oxuya-oxuya çox ölünü Allaha və torpağa tapşırılmış Ağ dıksındı, ürəyi sürətlə döyünməyə başladı və Ağ gözlərini qapayıb, eya Allah, keç mənim günahımdan! Keç mənim günahımdan! Keç mənim günahımdan! - deyərək, ələ bil, onu qovurdular, tələsə-tələsə öz-özünə yalvarmağa başladı.

Hacı Muxtarın sualı Molla Müzəffər Ağanı silkələyib ayıltıdı və o. açıq-aşkar bir hüznə:

| - Hacı,- dedi.- Min təəssüf ki, başqa bir əlac tapmadıq...

Və bu dəm Molla Müzəffər Ağaya elə gəldi ki, yenə ona tuşlanmış hansısa nəzərlərin altındadır və Ağa daxilən hürkərək otağın o tərəf-bu tərəfinə baxdı, hətta qeyri-şüuri tavana da nəzər saldı.

Hacı Muxtar bəy hələ də Baba xana aparılan bu töfhənin təsiri altında idi və Molla Müzəffər Ağanın vurnuxmasına fikir vermədən gözlərini yenə bir müddət Başdan çəkmədi, sonra Mahmud bəyə:

- Bağla.- dedi.

Bütün gecəni yol gəlib yorulmuş qonaqlar yeməklərini yeyib, süfrənin arxasından ayağa qalxdılar, hərə, o cümlədən də o torbanı əlində tutmuş Mahmud bəy, onlar üçün ayrılmış yataq otaqlarına keçdi və Hacı Muxtar da öz yataq otağına qayıtdı.

Hürü Bəyim xanım hələ yataqdan qalxmamışdı neçə müddət idi ki, belinin ağrısı bu qadına aman vermirdi və sınıqçıdan, falçıdan tutmuş Təbib Səlahəddinəcən adam qalmamışdı ki, Hacı Muxtar bəyin zövcəsinə əlac üçün əlindən gələni etməsin, molla qalmamışdı ki, dua yazmasın, qonşu xanlıqlarda da məşhur həkimlər - hərçənd onlar Təbib Səlahəddinin yanında özlərini şeyird hesab edirdilər - qalmamışdı ki, ona baxmasın, ancaq Hürü Bəyim xanımın belinin ağrısı azalmaq əvəzinə get-gedə daha da artırdı, xüsusən səhərlər onu ayağa qalxmağa da qoymurdu, günortayacan yorğan-döşəkdə olurdu.

Hürü Bəyim xanım:

- Mahmud bəy necədi?- soruşdu.

Hacı Muxtar: - Yaxşıdı.- dedi.

- Gəlişi xeyirdi?

- Xeyir olmamış, nəd/i?..

- Nə işdi belə?

- Sənlik deyil, yat.

Bu qarışıq dünyada ərinin işlərinə qarışmağa həvəsi və təqəti olmayan Hürü Bəyim xanım deyindi:

- Yata bilirəm ki...- Və soruşdu:- Hələ burdadılar?

- Axşam gedəcəklər.

- Hə? Bir hovur gərək gedib, xoşgəldin eləyim... Qalxa bilirəm ki... Allah məni öldürsün ki, birdəfəlik canım qurtarsın!.. Təbib Səlahəddinin də elə ancaq adı çıxıb...

- Yum, yum gözlərini, yatarsan...

- Yata bilmirəm dəl.. Yata bilsəm nə vardı ki...

Hacı Muxtar səsinə bir az qaldırıb:

- Hürü,- dedi - Yatl..

Qəribədir, Hacı səsinə bir az qaldırıb, beləcə amiranə tərzdə söz deyəndə, elə bil o söz birbaşa Hürü Bəyim xanımın beyninə daxil olub, onun bütün rahatsızlığını zərərsizləşdirirdi və bu dəfə də belə oldu - Hürü Bəyim həqiqətən yüngül bir yuxuya getdi.

Hacı Muxtar bəy səhər namazını qılıb, paltarını soyunmadan yatağa uzandı, əllərini başının altında çarpazladı və gözlərini yumdu.

Deyəsən yaşının bu çağında onun içinə Şeytan girmək istəyirdi.

Başın, biri bərəlib az qala hədəqəsindən çıxan və o biri də büzüşüb alacalanmış gözləri Hacı Muxtarın gözlərinin qabağından getmirdi və o, təhtəlsüur olaraq hiss edirdi ki, bu görüntü mütləq çıxıb getməlidir, çünki bu görüntü onu bir dəhşətli əmələ çəkirdi ki, bu əməlin nədən ibarət olduğunu Hacı Muxtar bəy hiss edirdi, ona görə də həmin hissi yaxına buraxmaq, tamam aşkar etmək istəmirdi, elə bil, özü özündən qorxurdu, beyninə hücum edən o fikri qovmaq istəyirdi.

Və o qış səhəri Hacıdan əl çəkməyən o fikir həmin qorxu hissini yavaş-yavaş əməlli-başlı bir nifrətə çevirirdi və Hacı Muxtar get-gedə sinəsini dağıdan bir duyğu ilə özünə nifrət edirdi.

Yaş ötürdü və Hacı Muxtardan sonra bu qızlı, oğullu, nəvəli, hətta nəticəli, gəlinli, kürəkənli böyük ailənin axırı necə olacaqdı, onu bu qarışıq zamanədə Hacı Muxtar bəyin düşmənlərindən kim qoruyacaqdı? Rusların daha Şirvanı da tamam-kamal ələ keçirdiklərinə şək-k-şübhə yox idi - Mustafa xan Rusiya təbəəliyini qəbul edərək, saziş imzaladı - və ruslar elə həmişə Hacı Muxtara və ailəsinə hörmətlə yanaşıcaqdılar, onun qoyun sürülərinə, mal-qarasına, at ilxısına bütün Cənubi Qafqazda və ümumiyyətlə, Qafqazda misli olmayan xalça toxuculuğunun və ticarətinin geniş miqyasına tamah salmayacaqdılar? Mustafa xan Rusiya təbəəliyini qəbul edib və ruslar da artıq hesablayıblar ki, Hacı'nın 90 desyatın torpağı, əkin-biçin yeri var - bütün bunlar rusların təzə üsul-idarəsi başlayanda - bu təzə üsul-idarənin isə başlayacağına Hacı Muxtarın qətiyyəti şübhəsi yox idi - nə olacaqdı, necə olacaqdı? - bu suallar son vaxtlar tez-tez Hacı Muxtarın ağlına gəlirdi, ancaq bu suallar heç vaxt bu cür ağırlıvacılı olmamışdı və burası tamam məlum məsələ idi ki, bu ağrı-acının səbəbi Hacı'nı dəhşətli əmələ sürükləyən o Baş idi.

Hacı:

- Kaş onu bura gətirməyəydilər...- pıçıldadı.

Hürü Bəyim xanım indicə getdiyi o yüngül yuxudan ani olaraq ayılıb, gözlərini yavaşca açdı və:

- Nə deyirsən?- soruşdu.

- Heç nə— dedi Hacı.- Yat...

O Başın sahibi Sərdar Sisianov böyük ordu ilə Bakı yürüşünə hazırlaşanda, Şirvan yol üstündə idi və Sərdar fürsətdən istifadə edib, məktub yazaraq Mustafa xanı itaətə çağırırdı, xan isə bu itaəti qəbul etmədi. Buna əhəmiyyət verməyən Sərdar Sisianov özü böyük qoşunla Şirvana tərəf hərəkət etdi və Mustafa xan Lahıcın yaxınlığındakı Fit dağına çəkilib, bir müddət orada gözlədi ki, nə olacaq və elə ki, Sərdar Sirvana daxil oldu, Mustafa xan ələcsiz qalıb rus təbəəliyini qəbul etdi, müqavilələr bağlandı.

Sərdar Sisianov heç nədən ehtiyat etməyərək, özü ilə cəmi beş-altı atlı - onların hamısını qırmaq beş dəqiqəlik bir iş idi - götürüb, Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş

Mustafa xanın Fit dağındakı iqamətgahına gedəndə, bu görüşdə Hacı Muxtar bəy də, həmişəki kimi, xanı müşayiət edən əyan-əşrəf arasında idi və o zaman Sərdar Sisianov onunla da tanış olanda:

- Sizin haqqınızda çox eşitmişəm.- dedi.- Azərbaycanda əmin-amanlıq yaratmaqda sizin kimi nüfuzlu bəyə bizim ehtiyacımız var. Ümid edirəm ki, sizinlə bu ilk tanışlığımız gələcəyin dostluğuna çevriləcək.

Tərcüməçiyə diqqətlə qulaq asan Hacı Muxtar bəy:

- Təşəkkür edirəm, cənab Sərdar.- dedi.- Sizin haqqınızda isə biz daima eşidirik...- və bu mükəlimə ikibaşlı səsləndi, hətta Mustafa xan aşkar bir nigarançılıqla Sərdara, sonra da Hacıya baxdı.

Sərdar isə gözlərini zənnlə Hacı Muxtar bəyə zilləyib, tərcüməçiyə qulaq asdı və yüngül - ancaq o da ikibaşlı - bir təbəssümlə gülümsəyərək:

- Yenə görüşərik...- dedi.

Gözünü onlara zilləmiş Mustafa xan söhbəti dəyişmək üçün Sərdara müraciət edərək:

- Cənabınız ki, özüylə yalnız dörd-beş atlı götürüb bu dağlara qalxır, qiymətli həyatınıza xələl toxuna bilər.- dedi və əlini uzadıb qarşıdakı uca sıldırım qayalığın təpəsinə qonmuş iki qartal göstərdi:- O qartalları görürsünüz? Bu dağlar qartalların məsgənidir. Ancaq bu dağlarda qaçaq-quldurlar da o qartallardan az deyil.

Sərdar Sisianov - bu gün Mahmudun gözündən kənar qoymadığı torbadakı Başın sahibi - nəzərlərini Hacı Muxtar bəydən çəkib, sıldırım qayaların təpəsinə qonmuş və oradan gözlərini onlara dikmiş o qartallara, sonra da Mustafa xana nəzər salıb, gülümsədi və:

- Xan,- dedi.- Əlahəzrət imperator Aleksandrın mənim kimi yüzlərlə soldatı var. Mən həyatımı bitirsəm, əlahəzrətin bir soldatı azalacaq. Bundan ötrü narahatlığa dəyməzl..

Və o zaman Hacı Muxtar bəyə elə gəldi ki, Sərdarın bu gülümsəməsində və bu sözlərində də, elə bil, nəşə gizli bir məna, bir eyham var - zəmanə elə idi ki, adam istər-istəməz, hər deyilən sözdə gizli bir məna axtarırdı. Sərdarla Hacı Muxtarın o mükəliməsində də, nə desən tapmaq olardı və bütün bunlar o qış səhəri paltarlı-paltarlı yataqda uzanmış Flacının gözlərinin qabağında idi. Bir müddət keçəndən sonra rus polkovniki Koryagin Sərdarın tapşırığı ilə Hacı Muxtar bəyi məxfi görüşə dəvət etdi və bu məxfi görüşün polkovnik Koryaginə həvalə olunmasında da aşkar bir məna vardı: bir müddət bundan əvvəl Arazdakı Xudafərin körpüsü yaxınlığında Abbas Mirzə böyük qoşunla polkovnik Koryaginın kiçik bir dəstəsinin öhdəsindən gələ bilməmişdi və Koryaginın şücaətinin sorağı elə yayılmışdı ki, Şirvan xanlığına da gəlib çıxmışdı. Sərdar Sisianov Hacı Muxtar bəylə gizli görüşü belə bir adama tapşırırmışdı, ancaq Hacı bu görüşə getmədi: Mustafa xan görüşdən xəbər tuta bilərdi - Koryaginlə Hacıның söhbətləri alınmasaydı elə rusların özləri xanı xəbərdar edə bilərdilər - və o zaman onların - Xançobanlı Mustafa xanla Xançobanlı Hacı Muxtar bəy arasındakı gizli çəkişmə

aşkar bir düşmənçiliyə çevrilərdi - buna isə zamanə icazə vermirdi, Hacı Muxtar indiki zamanədə, Şirvan camaatının indiki pis günündə Xançoban mahalına da ikitirəlik salmaq istəmirdi. Hacı Sərdar Sisianova iki böyük xalçanı hədiyyə göndərməklə kifayətləndi və bu xalçalar, əslində, elə çox söz deyən məktub kimi bir şey idi. Bu da Sərdarla yeni görüş. Hüseynqulu xan Baş Fətəli şahə göndərirdi ki, mən sənəin adamınam və bu da o deyən söz idi ki, sənəin qəyyumçuluğunu qəbul edirəm, sən də mənəi ruslardan qoru - bu, aydın məsələ idi. Ancaq Hüseynqulu Sərdar qətlə yetirməyə heç vəclə qərar verməzdi: həm cəsəreti çatmazdı, həm də ağılı qoymazdı və Hacı Muxtar bəyin şübhəsi yox idi ki, bu qətl - Mahmud bəyin işidir. Və Hacı burasına da taməmin idi ki, Fətəli şah Başə görə Hüseynqulu xana heç bir kömək əli uzatmayacaq, sadəcə olaraq, əgər Abbas Mirzə ruslara lap qalib gəlsə də, Fətəli Arazın o tayındakı Azərbaycan xanlıqları kimi, bu taydakı xanlıqları da, Bakı xanlığı qarışıq, öz səltənətinin bir əyalətinə çevirəcəkdir.

Ancaq... ancaq Baş rusların özünə böyük qiymətə qaytarmaq olardı... bu fikir Baş gördüyü andan bəri əvvəlcə gizli bir həmlə ilə Hacı Muxtarın içini deşirdi və sonra isə bu fikir birdən-birə bu cür çılpaq şəkildə zühur etdi, elə bil, fikir yox, yenicə doğulmuş şeytan balası idi. Bu fikir Hacı Muxtar bəyin bütün varlığını sarsıdırdı və o, bütün varlığı ilə də çalışırdı ki, bu fikri özündən uzaqlaşdırsın, ancaq heç cürə mümkün olmurdu, indicə doğulmuş bu şeytan balası ondan əl çək-mirdi.

Daşı böyük qiymətə vermək o demək deyildi ki, Baş götürün, mənəim də pulumu verin, yox, böyük qiymətə vermək o demək idi ki, mən Hacı Muxtar bəy rus padşahı Aleksandri Başın Fətəli şahə ərmağan edilməsi əzabından və utanclığından xilas edirəm hələ məlum deyildi ki, Tehrandə bu Başla nə edəcəkdilər, rusları alçaldan, təhqir edən nə oyunlardan çı xacaqdılar. Və mən Hacı Muxtar bəy Fətəli şahla və bütün Qacarlarla əbədi düşmən oluram, mənəim onlara sığınmaq cəhdim olmayacaq, çünki bu mənəim də, ailəmin də məhvə deməkdir və bunun müqabilində mən nə üçün sizin qəyyumçuluğunuzu qəbul edərək, Qarabağlı İbrahim Xəlil xan kimi, sizin nəhəng dövlətinizin daxilində Şirvanın xanı olmayım? Bütün Şirvan camaatı arasında bundan ancaq mənəim on-on beş qan düşmənim narazı ola bilər, onları da ovcunun içində əzib Kürə tullamaq Şirvan xanı Hacı Muxtar üçün çətin məsələ deyil.

Nə üçün belə olmasın?

Dərbənd xanı Şir Əli xan Hacı Muxtar bəyi Şirvan xanı görmək istəyirdi və hələ dörd-beş il bundan əvvəl bu istəyini öz əyan-əşrəfinə də demişdi, çünki Şirvan Dərbənd xanlığının qapısı idi və orada Hacı Muxtar bəy kimi möhkəm və adlı-sanlı bir adam olmalıydı ki, Şirvanı qonşu xanlıqların, ilk növbədə də Qarabağ xanlığının hücumundan qoruya bilsin, heç kim Hacı Muxtarın xanlığından keçib Dərbəndin üstünə gəlməsin. Şir Əli xanın bu istəyi Mustafa xanın da qulağına çatmışdı - Qafqaz dağları əzəmətlidir, ancaq qətiyyənn sirr saxlamır - və bu əhvalatı elə Mustafa xanın özü də gözlərini Hacı Muxtarın gözlərinin içinə zilliyərək

söyləmişdi.

Şirvan xanlığı onsuz da əvvəl-axır rus padşahlığının qəyyumçuluğunu qəbul edəcəkdi, çünki, belə görünür ki, tarixin gedişatı artıq Qərbin irəliləməsi, Şərfin geridə qalması ilə hərəkət edir. Cavad bəy kimi igid bir adam nəyə nail ola bildi? Gəncə xanlığı kimi bir xanlıq yer üzündən silindi, Gəncənin adı da dəyişdirildi, yüz ildən sonra kim xatırlayacaq bu adı? Ancaq üləmalar yazacaq ki, bu şəhərin belə bir adı olub, halbuki Cavad xan da İbrahim Xəlil xan kimi öz xanlığını rusların təbəçiliyində qoruyub saxlaya bilərdi və camaatı da bundan faydalanardı. Ona görə faydalanardı ki, artıq elm, təhsil Qərbə meyl etmişdi - bu daha gün işığı kimi aydın bir şey idi və bunu görməmək nadanlıq idi. Səlahəddin kimi bir təbib neçə müddət idi ki, Hürü Bəyim xanıma bir əlac tapa bilmirdi, çünki elmi çatmırdı və bunu heç kim başa düşməsə də Hacı Muxtar bəy başa düşürdü. Bu gün türkə-çarə ilə, ya da ki, yalnız ilahiyyəti yaxşı bilməklə irəli getmək olmazdı - bax, Sultan Səlim ağıllı adamdır, üzünü Avropaya tutub, nadanlar imkan versə onun Nizam-i Cədidə şəxsiz ki, Osmanlılara böyük fayda gətirəcək. Millət ürfan olmalıdır və millət ürfan olmasa, onun aqibəti də fəna olacaqdı - Hacı bəy buna şək-şübhəsi yox idi və rus ordusundakı nizam-intizamı, qaydaqanunu gördükcə Hacı Muxtar bəyin belə bir ürfan arzusu get-gedə artırdı.

Mustafa xan nə edəcəkdi? Baba xanın da, rusların da etibarını itirmişdi və Hacı Muxtar bəy tamam əmin idi ki, iki divin arasında qalmış Mustafa xanın dolama yollarla getməsi, cürbəcür hiylələrə uyması axıra qədər davam edə bilməz. Bəyəm Fətəli şah yadından çıxaracaq ki, Mustafa xan Ağa Məhəmməd şah qarşı bir tərəfdən Rusiyadan, o biri tərəfdən də Osmanlılardan kömək istəmişdi? Ruslar necə, onu bağışlayacaqlar ki, bir tərəfdən onlarla müqavilə imzalayır, o biri tərəfdən də rusların düşməni Osmanlılardan kömək istəyir? Hər şeyin zamanı var və ağzını açmış o iki devdən - ruslardan və Qacarlardan - birinin seçib elə etməlisən ki, nə qədər mümkündürsə, faydası da bir o qədər olsun - Hacı bəy buna heç bir şübhəsi yox idi.

Bu divlərdən birinin istisində qızınmağı bacarmalısan - başqa cür mümkün deyil və Şirvan taxtına təzə adam gəlib, verilən muxtariyyəti kağız üzərində yox, sidq-ürəkdən qəbul edərək, qollarını çırmalayıb daxili işləri qaydasına qoymalı idi. Hacı Muxtarda o təzə adamın gücü, təpəri, qətiyyəti və nüfuzu var idi və belə olan təqdirdə Hacı Muxtar nə üçün Şirvan xanlığının taxtını ələ keçirib, camaatın rifahı, elm və təhsili ilə məşqul olmasın? Bəyəm Salyan, Muğan mahallarından tutmuş Hövz, Elat, Qarasubasar mahallarınacan Şirvanda Hacı Muxtar bəyin hörmət-izzəti Mustafa xandan az idi? - yox, az deyildi və böyükdən-kiçiyə, camaaat yaxşı bilirdi ki, Hacı Muxtarın babası Murtuza bəy hələ Nadir şahın bu yörəyə vəkili təyin etdiyi, sonra isə xanlıq ləğvi qazanmış Hacı Məmmədəli xan Zərnəvaini öldürməsəydi, Əsgər bəyin nəslə Şirvan xanlığının taxtına çıxma bilməzdi.

Hacı Muxtar bəy xalçaları İstanbula göndərir, İstanbuldan da o xalçalar İngiltərənin, Firəngistanın bazarlarına aparılırdı və bu zaman o xalçaların bir qismi

yollarda itib-batırdı və nə üçün bu xalçalar Peterburqun, Moskvanın bazarlarına getməsin və Avropaya da elə oradan daşınmasın?

Hacı yerində qurcalandı. Hacı Muxtar bəy də, Mustafa xan da Xançoban mahalından idilər və Mustafa xanın babası Əsgər bəy Nadir şahın Şirvana hakim təyin etdiyi yadelli Hacı Məmmədli xan Zərnəvayiə qarşı mübarizəyə qalxanda ona kömək əlini uzadan Murtuza bəy olmuşdu və indi gedək elə həmin Xançoban mahalına, görək camaat Mustafanın yanındadır, yoxsa Hacı Muxtar bəyin? Hacı Muxtarın heç bir şübhəsi yox idi ki, düz yetmiş il bundan əvvəl Muğanda Nadirin çağırdığı qurultay kimi bir qurultay çağırılsaydı, o qurultayda Mustafa yox, Hacı Muxtar Şirvan xanı seçilərdi. Nadirin o qurultayına zamanənin sayılıb-seçilən nüfuzlu hakimləri, bəyləri, ruhaniləri toplanmışdı və onlar üçün on mindən çox qamış hücrələr hazırlanmışdı. Bax, o qurultay zamanı o hücrələrdən birində Mustafanın babası Əsgər bəy yox, onun - Hacı Muxtarın babası Murtuza bəy qalırdı və Əsgər bəyi heç o həndəvərə yaxın da buraxmamışdılar. ləle deyilən bir şey varsa, elə o özü Baş Hacı Muxtarın evinə gətirib çıxarmışdı və belə bir fürsəti əldən buraxmaq olardı?

Baş aparıb ruslara vermək nə çətin bir məsələ idi? :

On il bundan əvvəl - 1796-cı ilin yayında elə Ağa Məhəmməd şah da İrəvan xanlığını alandan sonra özünün tacqoyma mərasimini Muğan düzündə keçirtirdi - Muğan torpağı güclülərin hakim olmağını sevirdi və düzdür, Şirvan xanı nə Nadir şah idi, nə də Ağa Məhəmməd şah Qacar idi, ancaq nə olsun? - ən adi ” 1736-cı ildə Nadir Muğan düzündə qurultay çağırmış və o qurultayda özünü şah seçdirmişdi. bir bəndə kimi, hökmdar da gərək ayağını yorğanına görə uzatsın - Hacı Muxtar isə bunu bacaracaqdı, bu ağır, bu mürəkkəb dünyada ayağını yorğanına qədər uzatmağı bacaracaqdı.

Bütün gecəni at belində Mahmudu müşayiət edən atlılar indi fil yuxusuna getmişdilər və Hacı Muxtarın tapşırığı ilə eşikağası Həmdullagilin əlində onları elə yuxuda ikən qətlə yetirmək üç dəqiqəlik bir iş idi. Bəs, o birilər, Molla Müzəffər Ağa? Yaxşı, o birilər heç, o cümlədən Molla Müzəffər Ağa da heç, bəs, Mahmud?

Mahmudu da qətlə yetirmək?

Bəyəm hakimiyyət uğrunda az ata oğlunu, az qardaş-qardaşı qətlə yetirib, Hacı Muxtar, sən dünya görmüş adamsan, bu nə tərəddüdlərdir belə, bu nə şeytan axtarışıdır?

Və bu zaman Hacı Muxtar bütün daxilindən gələn bir iniltiylə:

- Lənət şeytanal..- dedi.

Hürü Bəyim xanım mürgü içində ufuldayaraq:

- Nə olub?- soruşdu.

Hacı:

- İçimə şeytan girib!- dedi.

Hürü Bəyim xanım eləcə mürgülü:

- Nə?- soruşdu.

Hacı Muxtar pıçıldadı:

- Həmd olsun Allaha ki, içimə şeytan giribl.- və elə bil, bu sözləri xanımına yox, elə özünə dedi.

Bütün Şirvan camaatının çox ciddi və zəhmli bir adam kimi tanıdığı Hacı Muxtar bəyin hərdən:bir ancaq arvadı ilə zarafatı olurdu və bu dəfə də ərinin sözlərini zarafat bilən Hürü Bəyim xanım:

- Qov, qov onu getsin...- dedi. eQova bilmirəml.. Qova bilmirəml..ə- bu sözləri də Hacı Muxtar ürəyində dedi, onun çənəsi, əlləri titrəyirdi: xəncəri həmişə belindən sallanan eşikağası FHəmdullanı indicə çağırıb Mahmud yatan otağa göndərmək olardı və hər şey bitəcəkdi, bütün əzab-əziyyət, sarsıntı keçmişdə qalacaqdı, olanı qaytarmaq mümkün deyildi, zaman da Hacı'nın başqa yaraları kimi, bu yarasını da sağaldacaqdı.

Və bu an Hacı Muxtar bəyə elə gəldi ki, kimsə ona baxır və o, istər-istəməz qapıya tərəf boylandı ancaq orda kim ola bilərdi, kim cürət edərdi ki, onların yataq otağının qapısını açsın?

Ancaq Hacı kiminsə o baxışlarını bütün vücudu ilə hiss edirdi - yox, bu, bayaq torbadan çıxarılmış başın həmişəlik Hacı Muxtarın hafizəsinə hopmuş baxışları deyildi, bu, tamam başqa idi, nəse anlaşılmaz, elə bil, şəffaf, gözəgörünməz baxışlar idi.

Onun kürəyinin ortasından bir gizilti keçdi - bu, nə idi belə, qorxu idi? O, nədən qorxurdu? Beynində yaranmış hansısa naməlum baxışlardan qorxurdu, yoxsa öz fikirlərindən?

Hacı Muxtar bəyin bütün bədəni uçunurdu və o, elə bil, tamam başqa bir aləmə girmişdi, bu, yuxu deyildi, amma həmişəki gerçəklik də deyildi, bu aləmdə şirəliklə zəqqutun acısı bir-birinə qarışmışdı. Hacı'nı soyuq tər basmışdı və o, gözlərini yumub əli ilə alınının tərini siləndə birdən-birə - elə bil, bu xatirəni Mahmud bəy özü yatağından qalxıb gətirdi - qucağında oturtduğu üç yaşlı Mahmudu xatırladı və Mahmud Dəllək Usta Osmanın ülgücünü görüb çığırmağa başladı, vurnuxub Hacı Muxtarın qucağından buraxılıb qaçmaq istədi, ancaq Hacı onu qucağına daha da bərk sıxıb buraxmadı, Dəllək Usta Osman da bir saniyənin içində vəzifəsini yerinə yetirdi.

İndi də bir saniyənin içində hər şey həll oluna bilərdi.

Və Hacı Muxtar az qalırdı əli ilə ağzını qapasın ki, elə yerindən qışqırıb eşikağası Həmdullanı çağırmasın və o, heç özü də gözləmədən yerindən sıçrayaraq öz-özünə:

- Getdiyini o Həcc sənə haram olsun!- dedi və qapıya tərəf addımladı.

Hürü Bəyim xanım eləcə mürgü içində:

- Hara gedirsən?- soruşdu.

Hacı Muxtar:

- Cəhənnəmə!- dedi, sonra bütün içindən gələn yaralı və yanıqlı bir səmimiyyətlə pıçıldadı:- Allah oranı mənə tez qismət eləsin!- və cəld addımlarla həyətdə düşdü.

Eşikağası Həmdulla həyətdəki nöklərə cürbəcür tapşırıqlar verirdi və qəflətən Hacı Muxtar bəyi görəndə, Hacı'nın sifətinə baxanda, başa düşdü ki, nəşə əlahiddə bir hadisə baş verib, ancaq bir söz soruşmağa cürət etmədi.

Hacı Muxtar:

- Atı gətirin! Yapıncıl Papaql- qışqıranda, nöklər bir-birinə dəydi və eşikağası Həmdulla özü bütün eirvanda məşhur olan Qarabağ cinsli Qaragöz atı gətirəndə Hacı Muxtar əynində yapıncı, başında xəz papaq Qaragözün belinə qalxdı.

Həmdulla darvazanı açanda:

- Bəy, biz də atlanacaq?- soruşdu.

Hacı Muxtar bəy:

- Çəkil qabağımdan, it oğlul- deyib birinci qamçını ona, yəni eşikağası Həmdullaya, ikinci qamçını da ata vurub, yerindən götürülən Qaragözün belində çapaq getdi, ancaq bir az uzaqlaşmışdı ki, yenidən atın ağzını çevirdi və eləcə çapa-çapa darvazaya yaxınlaşıb, yüyəni çəkdi.

Qaragöz şahə qalxdı və Hacı Muxtar bəy belinə ilişdirilmiş qamçının ağrısı bütün bədənini yandıran eşikağası Həmdullaya bağırdı:

- Səlahəddin Təbib tap, mənim adımdan çağır, gəlib Mahmud bəylə görüşsün!

Nöklərin cAğə deyə çağırıqları və indi onların gözü qabağında qamçılanmasından - ilk dəfə idi ki, Hacı Muxtarın qamçısına tuş gəlirdi - pərt olmuş eşikağası Həmdulla bir söz deməyə macal tapmamış, Hacı yenə yerindən götürülən Qaragözün belində uzaqlaşdıb gözdən itdi.

Gün çıxmışdı, ancaq o cürə aydın gecədən sonra göyün üzü tutulmağa başlamışdı.

Havadan qar iyi gəlirdi.

Qaragöz, elə bil, Hacı Muxtar bəyin nəyin bahasına olursa, olsun, buralardan uzaqlaşmaq ehtirasını hiss etmişdi - eləcə bir ehtirasla da çapırdı.

Hacı Muxtar o şaxtalı qış səhəri hara getdiyini özü də bilmirdi. - Onu açıq-aşkar Şeytan qovurdu, o, isə Qaragözün belində çapa-çapa Şeytandan uzaqlaşmaq istəyirdi...

... Və günorta yuxudan oyanan Mahmud bəy də, Molla Müzəffər Ağə, Lal Qafaroglu da naharı Hacı Muxtar bəyin oğlanları, kürəkənləri ilə birlikdə etdi.

Heç kim Hacı Muxtarın qəflətən, özü də tək, hara getdiyini bilmirdi.

Eşikağası Həmdulla:

- Bəy çox hirsli idi.- dedi.- Bir söz soruşa bilmədim.

Mahmud bəy:

- Yəqin nəşə bir xəbər gəlib, nəşə çox vacib bir səbəb olub ki, əmim tələsik gedib.- dedi.- Bizi də yuxudan durquzmağı rəva bilməyib. Təki xeyir olsun!

Molla Müzəffər Ağə əlini ağappaq saqqallı sifətinə aparıb salavat çevirdi:

- İllahamin!

Hürü Bəyim xanım bir təhər gücünü toplayıb, özünü məcbur etdi ki, ayağa qalxsın və gəlib, qonaqlarla görüşüb, exoş gəlmisiniz? desin.

O sakit gecədən sonra bərk qar yağmağa başlamışdı və Hacı Muxtar sarıdan çox narahat olan Mahmud bəy qaş qaralanda daha gözləyə bilmədi və Molla Müzəffər Ağa, Lal Qafaroğlu ilə birlikdə, atlılarının müşayiəti ilə Hacı Muxtar ailəsi ilə xudahafizləşib, torbası ilə bərabər yolunu davam etdi.

| Nigarançılıqdan özünə yer tapa bilməyən, hətta ağrıları yadından çıxmış Hürü Bəyim xanım başda olmaqla, malikanədə olanların hamısı Hacı Muxtardan bir xəbər gözləyirdi və həyətdə də, Hacı'nın o boyda mülkünə də açıq-aşkar bir nigarançılıq çökmüşdü. Hacı'nın oğlanları, kürəkənləri hər tərəfə çaparlar göndərmişdi, özləri də gümanları gələn yerləri gəzirdilər, ancaq o dayanmaq bilməyən qarlı qış gecəsi Hacı Muxtar bəydən bir soraq yox idi...

.. Bir qar topasına dönmüş Hacı Muxtar bəy Qaragözün belində gecə yarından ötəndən sonra malikanəsinə qayıtdı və heç kimə heç nə demədən yataq otağına qalxdı.

Yataq otağında oturub Hacı'nın yolunu gözləyən Hürü Bəyim xanım qırx il ərzində ərinin xasiyyətinə yaxşı bələd olduğu üçün kişidən heç nə soruşmadı, yenə də belinin ağrısından ufuldaya-ufuldaya güclə yerindən qalxıb, yatağa uzandı və Hacı Muxtar bəy də heç nə deməyib, nöyüt lampasının işığını söndürərək, soyunub yerinə girdi.

Və həmin yuxusuz gecə yataq otağının qaranlığı içində çarpayısında uzanmış knyaz Sisianov birdən-birə Babua Arçili xatırladı, Babuanın sifəti - yorğunluq içində gülümsəyən göy gözləri, qırıq basmış arıq çöhrəsi, ucları burulmuş və dodaqlarının üstündə tənəkədən saralmış ağappaq uzun bıığı - gözlərinin qabağına gəldi və onun bütün bədənindən bir heyrat dalğası keçdi ki, gör, neçə illərdir Babua Arçil onun yadına düşmür - knyaz Sisianovun Babua Arçilin söylədiyi o nağıllar aləminə gəldiyi gündən sonra, bəlkə də, ilk dəfə idi ki, Babua onun yadına düşürdü.

Ancaq bura nağıllar aləmi deyildi.

Babua Arçil Moskvadakı evində pəncərənin qarşısında oturub əlli il görmədiyi Gürcüstanın dağlarına baxa-baxa haqq dünyasına köçdü və canını tapşıraraq Babuanı eləcə pəncərə qarşısındakı kreslodə gözlərinin qabağına gətirən knyaz Sisianovda elə bir hissiyat yarandı ki, elə bil, nədəsə Babuaya xəyanət edib.

Knyaz özündən asılı olmayaraq yuxarı - tavana tərəf baxdı və:

- Salam, Babual... dedi.- Məni görürsən?

Gecənin o sakitliyi içində ona elə gəldi ki, səsi gur çıxdı və bu dəfə narahat halda qapıya tərəf baxdı növbətçi zabıt onun səsinə eşitdi? - ilk dəfə idi ki, knyaz Sisianov orduda kiminsə onun səsinə eşidəcəyindən ehtiyat edirdi. O, yenə - bu yuxusuz gecədə neçənci dəfə özü-özünə qəzəbləndi: bu nə sentimentallıqdır belə? Bu nə uşaqlıqdır?

Və bu vaxt - uzun-uzun illərdən sonra ilk dəfə spirtlə dolu kolbanın içində bir-birinə baxan o iki baş knyazın gözlərinin qabağına gəldi və elə bil, o başlar pıçıltı ilə bir-birinə: eMemento moris! - deyir.

Knyaz: “Bu gecənin, deyəsən, mənimlə ədavəti var!..5- fikirləşdi və yerindən qalxıb çarpayının kənarında oturdu. Birdən-birə onun bütün varlığında bir istək baş qaldırdı: yeddi-səkkiz yaşlarında olduğu kimi, dayə madam Cenonun yataq otağına qaçsın, madam Cenona qısılib, hər şeyi yadından çıxarsın, heç nədən qorxmasın.

Sən nədən qorxursan, knyaz?

Bu yuxusuz gecənin bir səbəbi də, yəqin, onda idi ki, - hər halda, elə ki, knyaz Sisianov yerindən qalxıb, əynindəki gecə köynəyi ilə çarpayının kənarında oturdu, neçə müddətdən bəri onu çox narahat edən bir məsələ, bəlkə də təhtəlsüz olaraq, onun yadına düşdü: Bonapart Rusiyaya hücum edəcək və knyaz Sisianovun beynini incidən bu narahatlıq son vaxtlar tez-tez - xüsusən gecə yuxuya getməzdən əvvəl baş qaldırırdı, Bonapartın üçbucaq papağı qaranlıq içində onun gözlərinin qabağına gəlirdi və elə bil, bu üçbucaq papaq bir quzğun kimi Rusiya imperiyasının xəritəsinə 1 Latinca eÖlümü unutma, eÖlümü daima xatırla, eÖlümü yaddan çıxarma” deməkdir. soxulmaq istəyirdi.

Bonapart gec-tez Rusiyaya hücum edəcəkdi, knyaz Sisianovun buna qətiyyəni

şübhəsi yox idi çünki Bonapart İngiltərəni zərərsizləşdirsəydi də, Avstriyanın, Prussiyanın, İspaniyanın, İtaliyanın tamam axırına çıxsaydı, Osmanlıları Şərqi Avropadan qovsaydı belə, Fransa arxada Rusiya ola-ola dünyanın hegemon dövləti, Napoleon isə dünyanın hakimi-mütləqi ola bilməzdi, Rusiya gözü doymayan və dinc oturmağı da bacarmayan Napoleon iddiaları qarşısında əngəl idi.

Napoleon nə qədər öhdəliklər versə də, sazişlər imzalasa da gec-tez Rusiyaya hücum edəcəkdə.

Ancaq Rusiya buna hazır idi mi?

Kim Rusiyaya kömək edəcəkdə? Heç kim.

Rusiya tək olub və həmişə də tək olacaq, çünki Rusiya öz xarakteri, daxili təbiəti ilə Avropaya yad idi və şaxtalar, çovğunlar məmləkəti Rusiyanın daxilində, əslində, elə bir hərarət, elə bir sadəlik və mərhəmət var idi ki, o hərarət də, o sadəlik və mərhəmət də heç vaxt Avropada olmayıb və knyaz Sisianov buna tam əmin idi ki, heç vaxt da olmayacaqdı. O hərarət, o sadəlik və mərhəmət bəzən sadələşməyə çevrilirdi, özünə qiymət verməməyə, xaricilərə kor-koranə səcdə etməyə, onları özünkündən üstün tutmağa gətirib çıxarırdı və bu cəhət knyaz Sisianovu həmişə hiddətləndirirdi.

Əlbəttə, Rusiya soldatı Prusiya, yaxud Avstriya əsgəri deyildi, rus soldatı müharibədə heç vaxt canının hayında olmamışdı, ancaq Bonapart da adi general deyildi - Sisianov hiss etdi ki, o qaranlıq otaqda onun sifətindən bir təbəssüm sürüşüb keçdi və o, fikirləşdi ki, onlar, yəni knyaz Sisianov daxil, rus generalları Bonapartla kolleqa ola bilərdi. Məsələn burasında idi ki, II Yekaterina türkləri məğlub etdikdən sonra, gənc Bonapart Rusiyaya gəlib, burada hərbi xidmət etmək istəyirmiş - bu xəbəri ona bütün xəbərləri hamıdan tez eşidən Kolya - knyaz Sisianovun yeniyetməlik və ilk gənclik dostu qraf Timofeyev-Boqoyavlenski söyləmişdi. Rusiyanın ən istedadlı generallarından biri olan qraf Timofeyev-Boqoyavlenski feldmarşal Suvorovun komandanlığı altında Alp dağlarını aşan qəhrəman rus generallarından biri idi və təəssüf, çox təəssüf ki, general Bonaparta qarşı döyüşdə onurğasından yaralandı, neçə illərdir ki, yataqdan qalxa bilmir. Bu, o vaxtlar idi ki, bədbəxt Pavel Fransa əleyhinə İngiltərə, Türkiyə, Avstriya və hər iki Siciliya krallığı ilə ittifaqa girmişdi.

Knyaz Sisianovun buna da şübhəsi yox idi ki, əlahəzrət imperator Aleksandr gənc olmasına baxmayaraq, bu gün yaranmış vəziyyəti yaxşı başa düşür, ancaq onun o qədər kütübeyin çinovnikləri var idi ki, onlar yaranmış vəziyyətin fərqi deyildilər. İmperatordan bir orden qoparmaq, onun təbəssümünü qazanmaq, ona yaltaqlanıb mənsəb sahibi olmaq - bax, tarakan sürüsü kimi sarayı əhatə etmiş o çinovniklərin amacı ancaq bu idi.

Ona görə də, rus soldatına layiq olmayan generalların sayı, layiq olanların sayından, bəlkə də, artıq idi ki, əskik deyildi və Qafqaz ordusunda da o tipli generallar az deyildi. Knyaz Sisianov onların nüfuzlu və vəzifəli qəyyumlarının cidd-cəhdinə baxmayaraq, bura gələndən sonra o generalların hamısını bir-bir istefaya

göndərdi. Qəyyumçuluqla rütbə alan o cür generallar Myuratın, Neyin, Lannın, Davunun⁴⁰ qarşısında nə edəcəkdilər?

Və həmin yuxusuz gecə knyaz qərara aldı ki, sabah mütləq bu barədə əlahəzrət imperatora şəxsi məktub yazacaq və bu barədə daha bəsdir, yatmaq lazımdır.

Ancaq yatmaq üçün gərək yuxun gəlsin - knyaz Sisianov qaranlıq içində gülüm-sədi - yuxu təəssüf ki, hərbi xidmətdə deyil və ona əmr etmək də mümkün deyil.

Ordenləri, medalları Rusiyaya göstərdikləri xidmətdən, Rusiyaya verdikləri xeyirdən qat-qat artıq olan və o orden, medalları şəstlə döşlərinə taxıb birbirinin gözüne soxan o generallara knyaz Sisianov bütün daxilindən gələn bir protestlə nifrət edirdi və bunu gizlətmirdi də, elə buna görə də genaralitetdə onu sevməyənlər az deyildi. O özü, ordenləri taxılmış - bu ordenlərin, medalların hər biri onun üçün əziz idi, hər biri döyüş meydanındakı bir qələbədən xəbər verirdi və o, bu ordenlərlə fəxr edirdi - mundirini yalnız xüsusi günlərdə geyirdi və bir o qədər ordenlərin arasında ancaq Gəncənin alınması şərəfinə əlahəzrət imperator I Aleksandrın təsis etdiyi və xalis gümüşdən tökdürdüyü medalı gündəlik mundirinin döşündə gəzdirmək istəyirdi. O 3700 medalın hamısı artıq Baş komandana göndərilmişdi, ancaq o medalların arxasında eGəncənin alınmasında əməyin və igidliyin şərəfinə sözləri yazılmışdı və knyaz Sisianovun təqdimatı ilə bu medalın təsis olunması onu nə qədər sevindirmişdisə, orada yazılmış cəməkə sözü onu bir o qədər də qəzəbləndirmişdi - bu, aydın məsələ idi ki, Peterburqda oturub olmayan cəməklərinə görə döşlərini bəzəyən malbaşların işi idi. Knyaz o medalları məxfi bir əmr ilə elə həmin günün gecəsi geri - Sankt-Peterburqa yola saldı və əlahəzrət imperator I Aleksandra məktub yazaraq xahiş etdi ki, medallar əridilərək yalnız Gəncə hücumunda iştirak etmiş və qəhrəmanlıq göstərmiş hərbiçiləri təltif etmək üçün yenidən 1560 ədəd zərb olunsun, yazıdakı cəməkə? sözü götürülsün, yerdə qalan gümüşü əridib, onun vəsaiti hesabına Tiflis kilsəsinin zəng qülləsi tikilsin. Əlbəttə, təsdiq və qəbul edilmiş medalları geri qaytarmaq - görünməmiş bir hərəkət idi və bunun ağır nəticəsi ola bilərdi - Peterburqda belə bir ağır nəticə üçün çalışanlar az olmayacaqdı - ancaq son söz əlahəzrətin idi və əlahəzrət knyaz Sisianovun təklifini qəbul etmişdi.

O yuxusuz gecədə knyaz Sisianovun fikri yenə bonaparta qayıtdı: əgər Bonapart Rusiyanı sıxışdırarsa - knyaz Sisianov cBonapart Rusiyanı məğlub etsə sözlərini fikrinə belə gətirmək istəmərdi - Cənubi Qafqazı nə gözləyir? Bu qədər əzab-əziyyət, bu qədər tökülən qan, bu qədər çəkilən xəre, bu qədər əsəb gərginliyi - bunlar hamısı heçə gedəcək?

Knyaz öz missiyasını Deryiava üçün məhəlli yox, dünya miqyaslı bir vəzifəni - Cənubi Qafqazı tam şə kildə, qeydsiz-şərtsiz Rusiyanın tərkibinə qatmaq vəzifəsinə yerinə yetirməkdə görürdü və Peterburqda oturmuş hansısa yekəbaş çinovnik bunu anlayırdı anlamırdı, ona qarşı şəxsi münasibəti yaxşı idi, pis idi, onun

⁴⁰Napoleon ordusunun marşallar.

fəaliyyətini qiymətləndirirdi-qiymətləndirmirdi - bunun knyaz Sisianov üçün fərqi və mənası yox idi, əsas o idi ki, Böyük Rusiya imperiyası qadir olsun, yüz ildən, iki yüz ildən sonra tarixdə knyaz, infanteriya generalı Pavel Dmitriyeviç Sisianovun adı qalacaq-qalmayacaq - bu da, əslində, mənasız bir şey idi, çünki insan özü yox-dursa, onun adının qalmasının da şəxsən o insana heç bir dəxliyəti yox idi, buna görə də əsas - vətən idi.

Hansı vətən?

Knyaz Sisianov özü də bu sualdan diksindi.

Bu nə axmaq sual idi?

Ancaq knyaz Sisianov belə axmaq sualların özündən də qaçıb gizlənən adam deyildi, bu axmaq suallara da cavab vermək lazım idi, hər şey aydın və təmiz olmalıydı.

Ülyahəzrət Yekaterina alman idi, bədbəxt Pavelin atası kim idi - bu, Yaradanın sirri idi, Aleksandrda rus qanı var idi, yox idi? - bu da bir sirri-xuda idi və o, knyaz Sisianov - hamının bildiyi bu həqiqətləri də özü-özündən gizlətməməli idi, ancaq əsas o idi ki, böyük Rusiya var idi və bu böyük Rusiya - Vətən idi.

Knyaz Sisianov ürəkdən gələn bir sevgi ilə Aleksandırı - bu gənc, ağıllı, yaraşıqlı, yüksək mədəniyyətli imperatoru sevirdi və sərəncam vermişdi ki, Gürcüstandakı, Gəncədəki və ümumiyyətlə, ram etdiyi bütün ərazilərdəki məscidlərdə namaz zamanı əlahəzrət imperator Aleksandr Pavloviçin və ailəsinin şərəfinə dualar oxunmalıdır. Aleksandrın ona göndərdiyi reskriptlər) Baş komandanın əmri ilə həmin vaxt hansı qoşun dəstəsinin harada yerləşməsindən asılı olmayaraq bütün qoşuna oxutdurulurdu və knyaz Sisianov bu reskriptlərlə fəxr edirdi.

Ancaq o, - infanteriya generalı, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov şəxsən Aleksandra xidmət etmirdi, necə ki, şəxsən unudulmaz ülyahəzrət Yekaterinaya da - ülyahəzrət ona cənəm generalım? deyirdi, bədbəxt Pavelə də xidmət etməmişdi: o, bütün ömrü boyu Rusiyaya xidmət edib və bunu fikirləşəndə həmişə daxili bir qürur duyub, o, əlindəki qılıncla Rusiya İmperiyası naminə nə edibse, ürəkdən edib, sevgi ilə edib, daxilindən gələn borcu - rus zabitinin borcunu - yerinə yetirib. O, evlənməyə, ailə qurmağa belə macal tapmayıb və onun bütün hüsn-məhəbbəti əlində uca tutduğu həmin Deriava qılıncında olub. bax, elə ona görə də, knyaz, ömrünün bu çağında tək qalmısan! Ömrün çox yaşanıb, sonanə qalıb?

«Memento mori...»

Dir halda ki, ölüm labüddür, nə fərqi var, təksən, cütsən, nəsen, nə deyilsən? Bunun mənasını kim bilir? Heç kim! Heç kim də heç vaxt bilməyəcəkdi, ilahi sirrləri bağlamış qapı insan üçün açılmazdır.

Bəsdir, knyaz! İndi də ilahiyyat filosofu olmusan?

Bəsdirl

Knyaz Sisianov rus zabiti idi və rus zabitinin ” Reskript — imperatorun öz təəbbəsinə təşəkkür məktubu. şərəfi müqabilində şəxsi həyatının da, milli köklərinin də onun üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Belə idi... ancaq bəzən... bəzən - xüsusən son vaxtlar onun içində çox uzaqlardan, çox dərinlərdən zəif, gücsüz bir haray qalxırdı, hay gəlirdi və o uzaqlıq, o dərinlik, elə bil, əsrlərin uzaqlığı idi, o zəifləmiş, o gücsüz haray da elə əsrlərin o uzaqlığından qopub gəlirdi.

Və belə bir haray, hay knyaz Sisianovun xoşuna gəlmirdi.

İsus-Xristosun nəslə kim idi, milliyyəti nə idi ona səcdə edən milyonlardan bir nəfər üçün belə bunun əhəmiyyəti var? Yox!

Sən nə bilirsən ki, Babua Arçıl Moskvadakı evində pəncərənin qarşısında oturub, bu dünyadan köçdüyü vaxt Gürcüstan dağlarına baxıb? Bu nə uydurmadır belə? Bu nə əbləh və ucuz romantikadır? Bəlkə o anlarda Babua keçmiş məşuqələrini - Moskva gözəllərini xatırlayırdı, hə?

Və bu vaxt knyaz Sisianov yataq otağının o qaranlığı içində təhtəlsüz olaraq tavana baxdı və elə bil, Babua oradan - yuxarıdan həmişəki təbəssümü ilə gülüm-səyib, kobud gürcü ləhcəsi ilə: c- İsus Yaradanın oğlu idi, sənə atan isə mənim dostum Paatanın oğlu idi.?dedi.

Bəsdirl

Kifayətdir, knyaz, özünü ələ al.

Bu hardan gəlib çıxdı? Bu titrəyən xırıltılı səs qeybdən gəldi? Quldur Yemelkanın səsi idi: e- Mənim günahlarımı bağışla, ey pravoslav xalqı!..ə

| 178 Knyazın bütün varlığını bir hiddət bürüdü: indi də şeytanın iti Yemelka ona vicdan dərsi keçirdi? Bəli, knyaz Sisianov Böyük Rusiyanı Qafqaza qılıncla gətirirdi, ancaq vaxt gələcək, Qafqaz başqa bir Rusiya da görəcək və o Rusiya bu yerlərə sülh və əmin-amanlıq gətirəcək, burada məktəblər açacaq, teatrlar yaradacaq, qəzetlər, furnallar nəşr edəcək, çünki o Rusiya qılınclı Rusiyası yox, qələm Rusiyası olacaq.

Ancaq... ancaq qələm Rusiyası Qafqazda nə edə bilər? Qafqaz Rusiyanı içəridən partlada bilər, bir əlində qələm, bir əlində də xəncər tutmuş qafqazlılar Rusiyanın başına bir oyun açar bilər ki, maratlar, robespyerlər, dantonlar yalan olar, gəlib Rusiyanın başında otururlar və o zaman Deriavanın taleyi necə olacaq? Onlar da bir-birini qıracaq və Rusiyada da onların bir Napoleonu peyda olacaq? bu vaxt gioltinada minlərlə insanın, o cümlədən də Dantonun başını bədənindən ayıran cəllad Sanson və onun memuarları knyazın yadına düşdü - bir neçə il bundan əvvəl Parisdə çap olunmuş bu kitabı hələ Peterburqda ikən oxumuşdu?. Sanson öz peşəsindən qətiyyətli əziyyət çəkmirdi, əvvəllər balta ilə, gioltina ilə icad ediləndən sonra isə gioltinada insanların başını bədənindən ayıran bu məşhur cəllad öz kitabında " Fransız inqilabçıları, Birinci fransız respublikasının rəhbərləri Can-Pol Marat, Maksimilian Robespyer, Corc Cak Danton nəzərdə tutulur " Ulumilikdə 2918 insan edam etmiş Şar! Anri Sanson nəsillicə cəllad idi. Onun xatirələri nəşr edilmişdi, ancaq sonralar məlum olmuşdu ki, bu xatirələri Sanson yox, Balzak yazıb. qurbanlarının edam qabağı özlərini necə apardıqlarını təsvir edirdi, nə dediklərini yazırdı və o yuxusuz gecədə knyaz Sisianov Dantonun son anlarda dediyi sö-

zləri xatırladı. Sanson yazırdı ki, edam anında Danton ona deyib: «Mənim başımı qaldırıb camaata göstərməyi unutma, belə başları tez-tez görmək mümkün olmur.»

Knyaz Sisianov sərt bir hərəkətlə başını silkələdi, elə bil, yataq otağını бүürmüş o qaranlıq kimi qapqara fikirləri beynindən çıxarıb atmaq istəyirdi və bu vaxt qəflətən onun yadına düşdü ki, Babua Arçil hansısa bir sözü də ona əzbərlədirdi... Necə idi o söz? Nə idi o sözün mənası?

Və həmin an Babua Arçil yenə knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında peyda oldu: «-Paata, təkrar etl..»

Nəyi? Nə idi o söz?

«- Təkrar etl..»

«- Bir də del..»

«- Bərkdən del..»

«- Ürəklə del..»

O söz uzun illərdən bəri knyaz Sisianovun yadından çıxıb getmişdi və bu qədər illərdən sonra, gecənin bu vədəsində o, yaddaşını zorlaya bilmirdi.

Knyaz yenə əlini dolabçanın üstündə gəzdirib . kiçik zıncırovu tapdı və çaldı.

Növbətçisi zabıt, elə bil, qapının arxasında dayanmışdı, o dəqiqə içəri girdi:

- Eşidirəm, alihəzrət!

Növbətçi zabitin beləcə dərhal otağa daxil olması, nədənsə, knyaz Sisianovun xoşuna gəlmədi və o acıqlı bir səslə:

- Mənə su gətirin.- dedi.

Elə bil, heç bir saniyə keçmədi ki, növbətçi yenidən içəri girib su dolu fincanı ona uzatdı.

Kerosin lampasının açıq qapıdan gələn işığı növbətçiyə arxa tərəfdən düşdüyü üçün, knyaz onun sifətini görmürdü, ancaq bu zabitin otaqda dayanıb fincanı gözləməsi də Baş Komandanı qıcıqlandırdı və nə üçünsə, birdən-birə mayor Lisaneviç onun yadına düşdü: Şuşa qarnizonunun komandiri təyin etdiyi bu istedadlı zabitin xırda boz gözləri, elə bil, səksəkə içində oynayırdı, elə bil, o, daima pusquda idi, nəyisə, kimisə pusurdu, daima öz şikarını axtarırdı.

Knyaz Sisianov:

- Gedə bilərsizl- dedi.

Növbətçi zabıt otaqdan çıxdı.

Nə idi o söz?

Knyaz bir-iki qurtum su içdi və fincanı dolabçanın üstünə qoydu.

Görünür, tək olmaq, ailəsizlik, Övladsızlıq həqiqətən təbiətin qanunlarına ziddir və insan yaşlaşdıqca bu ziddiyyətin bütün fəsadları üzə çıxmağa başlayır bu, daha səndən asılı deyil. 1

Və knyaz Sisianov qaranlıqda dodaqlarına qonan o acı istehzal təbəssümü, elə bil, güzgüdə aydınca gördü və bu onu daha da qıcıqlandırdı.

Əgər sən təbiətin qanunlarından dəm vurursansa, onda Yaradan səni unutmayıb, bu dünyada sənə nəvələrin, nəticələrin, kötücələrin yaşayacaqlar, düzdür,

onların səndən xəbəri olmayacaq, ancaq nə olsun?, təbiətin qanunlarını egoizm yaratmayıb və sən də, knyaz, təbiətin o qanunlarını öz eqonla ölçmə - sənə nəsəlin sənə tanımayacaq, ancaq onların damarlarında sənə qanın qaynayacaq və onlar da əsl babaları kimi vətənə xidmət edəcəklər.

Dayan, general! Bu nədi belə, özün-özünə bu qədər misgin bir təsəvvir verirsən? Bəli, söhbət sənə yox, markiz Cerar de-Lafonsenin törəmələrindən gedir! Onlar hansı vətəndə yaşayacaqlar və hansı vətənə xidmət edəcəklər, knyaz?

Mişəl...

Bir müddət bundan əvvəl, elə bil ki, əl çatmaz, ün yetməz bir keçmişdə - əbədi bir keçmişdə qalmış markiza Natalya Arkadiyevna de-Lafonsenin qəfil məktubu knyaz Sisianovun daxilində bir mərmə kimi partlamışdı.

Knyaz Sisianovun həyatında az qadın olmamışdı və bu qadınların ən təmizi, ən incə qəlblisi şübhəsiz ki, Natalya idi - markiza de Lafonsen. Tiflis və ümumiyyətlə, Qafqaz, əlbəttə, qətiyyətlə Peterburq, ya Moskva, ya da ki, Varşava deyildi, buna baxmayaraq burada da knyaz Sisianovun qadınlarla gizli romanları olurdu, ancaq bu romanların heç biri onun həyatında hansısa bir iz qoymurdu, bu romanlar - əslində bunlara roman demək də düzgün deyildi - gündəlik həyatın yemək yemək, su içmək kimi adi və şübhəsiz bir hissəsi idi. Peterburqdakı aristokrat salonlarının qəhrəmanları daima sevgi macəraları yaşayırdılar, öz arvadları da bir tərəfdən onların başına buynuz düzürdü, ancaq Natalya... Natalya tamamilə başqa idi. Knyaz Natalya barədə fikirləşəndə - xüsusən son vaxtlar, məktubdan sonra Natalya tez-tez onun yadına düşürdü - uşaq vaxtı yayda Moskva ətrafı bağlarında torla tutduğu ağappaq və zərif kəpənəkləri xatırlayırdı, çünki Natalyanın da varlığı o kəpənəyin ağappaq qanadları kimi ləkəsiz və zərif idi. Natalya Peterburq kübar cəmiyyətin o gözəl və bədbəxt qızlarından biri idi ki, sevgi ilə ailə qurmamışdı, onu hesabla ərə vermişdilər: Cerar de Lafonsen Fransanın qədim və zəngin markizlər ailəsindən idi və bu qohumluq sarayın da gözündə, cəmiyyətin də gözündə qraf Arkadi Razumovskinin Natalyanın atasının hörmətini və çəkisini artırır. Ancaq Yaradan ki, bu qadını bu qədər təmiz və gözəl yaratmışdı onun ömründə heç olmasa bir dəfə sevmək hüququ var idi, ya yox? və Yaradan elə bir sevgini Natalyaya bəxş etmişdi: Natalya onu - otuz dörd yaşlı polkovnik, Sankt-Peterburq qrenader polkunun komandiri, knyaz Pavel Sisianovu bütün varlığı ilə sevir. Natalya üçün bu sevgi - günahkar bir sevgi idi, bu sevgi Natalyaya mənəvi əzab verirdi və Natalya bu əzaba dözməyi bilmədi və onlar ayrıldılar.

Knyaz o məktubu, əlbəttə, yandırmışdı, ancaq həmin yandırılmış məktubu əzbər bilirdi.

* * *

... O, heç nə hiss etmədi: nə ağrı, nə aclıq, nə susuzluq, nə iztirab, nə qayğı. Və bu, elə bil, ONUN o şəffaflığını, çəkisizliyini daha rahat və azad edirdi.

Yalnız get-gedə heyrotə çevrilən bir maraq və bu heyrotlə bərabər get-gedə də artan bir təəssüf bu rahatlıq və azadlıqla heç vaxtlə uyuşmurdu və ONUN artıq tamam oyanmış yaddaşından nə keçirdisə, O, görünən o məkanda nəyi görürdüsə, həmin heyrot və təəssüf də bir mənasızlıq duyğusuna çevrilirdi və bitməyən enə üçün?ə məchulluğuna aparırdı...

* * *

... Çay daşı - qənbər - döşənmiş dar və kimsəsiz bir küçə idi.

Və bu darısqal, kimsəsiz küçənin üzərində bir Qafqaz aurası var idi, Tiflisin Şeytan-Bazarındakı bir məhəlləyə oxşayırdı, ancaq bu küçənin ensiz səkisinə qır basılmışdı, qır isə neft idi və əlbəttə, bu, Bakı qaləsindəki küçələrdən biri idi.

O küçəyə döşənmiş qənbər daşlar, elə bil, o sübh çağы – addım həsrəti çəkirdi.

Uzaqdan küçənin tən ortası ilə addımlaya-addımlaya gələn bir it göründü və veyillənə-veyillənə yaxınlaşan O itin görkəmi onun da bu küçə kimi kimsəsizliyindən xəbər verirdi, yurdsuzluğundan-yuvasızlığından xəbər verirdi.

Və birdən-birə ONA elə gəldi ki, sümsük nəzərlərlə O tərəf-bu tərəfə baxa-baxa qənbər döşənmiş darısqal küçənin ortası ilə yavaş-yavaş addımlayan o kimsəsiz it, əslində, O, özüdür... .. Eləcə veyillənə-veyillənə gəlib keçən it yox, ODUR... .., Ancaq qəfil yaranmış bu hissiyyat ONUN varlığının həmin şəffaflığı və çəkisizliyi içində əriyib yox oldu...

MARKİZA NATALYA de LAFONCENİN
MƏKTUBU

«Tiflis.

Zar-aliləri, knyaz P.D.Sisianova.

Knyaz, Sizə bu ikinci - yəqin ki, sonuncu - məktubumu yazarkən bütün varlığımı titrədən həyəcan on yeddi il bundan əvvəl Sizə sevgi etirafımı yazdığım gecə keçirdiyim həyəcandan az deyil, bəlkə də artıqdır.

Knyaz!

Dünən Sizin oğlunuz markiz Mixail Ceraroviç deLafoncenin 16 yaşı tamam oldu.

Mən yanlış yazmıram, knyaz.

Mixail Ceraroviç de-Lafonce Sizin oğlunuzdur.

İndiyə qədər bunu dünyada yalnız bizi Yaradan və mən günahkar qadın bilirdik.

İndi Siz də bunu bildiniz.

On altı ildir ki, mən hər dəfə Mişeli sinəmə sıxdıqca, ərim markiz Cerar de Lafonceyə xəyanətimdən mənəvi əzab çəkirəm.

Bəli, mən Sizi sevirdim, knyaz və bu sevgi bir fırtına idi, bir ayın içində başladı da, bitdi də.

Mən bu sevginin və bu ayrılığın təfərrüatına varıb, özümlə birlikdə Sizi də yenidən incitmək istəmirəm.

Siz bu gün də mənə yeganə oğlumun həqiqi atası kimi əzizsiniz, ancaq bu, mənim uzun illər boyu çəkdiyim mənəvi əzabları azaltmır.

Bu əzablar azmış kimi, Mişel böyüdükcə, onun uğurları artdıqca, mən Sizin qarşınızda daha artıq mənəvi əzab çəkirəm: nə üçün Siz belə bir oğlunuz olduğunu bilməməlisiz? Axı günahkar mənəm, Sizin nə təqsiriniz? O fırtınanı mən başladım və ağrısını da mən çəkməliyəm.

Markiz Cerar de Lafonce öz oğlu Mişeli dəlicəsinə sevir və Mişel də öz atası Cerar Lafoncenin eləcə bir məhəbbətlə sevir, onunla fəxr edir və hər şeydə ona oxşamaq istəyir.

Siz, əlbəttə, məni başa düşürsünüz.

Biz bu günlərdə Fransaya köçürük.

Bilmirəm, Yaradan məni bağışlaycaq, ya yox, mənim əlimdən yalnız gecəgündüz Ona yalvarmaq gəlir, ancaq Sizin ürəyinizə bələd olduğum üçün, knyaz, Sizin məni bəlkə də bağışlayacağınıza ağacıq da olsa, ümidim var.

Elə bu ümid mənə cəsarət verdi və mən həqiqəti Sizə yazdım.

Sizin bu məktubdan sonra hansı hissləri keçirəcəyinizi fikirləşəndə, dəhşət məni basır, ancaq mənim başqa əlacım yox idi.

Knyaz, Sizin ləyaqətiniz mənə məlumdur və bilirəm ki, bu məktubu da 512 mənim on yeddi il bundan əvvəlki o ilk məktubum kimi oda atıb yandıracaqsınız.

Bizdən - Sizdən və məndən - sonra bu sirri yalnız Yaradan biləcək.

Əlvida.

Sizi daima xatırlayan və ömrünün sonuna qədər də xatırlayacaq.

Markiza Natalya Arkadiyevna de-İLafonce.

16 mart 1805- ci il.

Sankt-Peterburq.”

Bakı xanlığına doğru yürüşə başladığı o son payız günlərində - 1805-ci ilin noyabrı idi - knyaz Sisianov növbəti hərbi düşərgə üçün Kürlə Arazın qovuşağında bu düzənliyi özü seçmişdi və neçə gün idi ondan əl çəkməyən titrəmənin, qızdırmanın yaratdığı taqətsizliyə, qanqaralığına və əsəbiliyinə baxmayaraq, gecənin sakitliyində xüsusən Kür tərəfdən eşidilən şırıltı səsi onun xoşuna gəlirdi, hətta, elə bil, Kürün o şırıltısı ona bir toxtaqlıq verirdi.

Kür knyaz Sisianova doğma Nevanı xatırladırdı və Tiflisə daxil olduğu o ilk gün də Kür ona Nevanı xatırlatmışdı. O zaman knyaz qərribə bir hiss də keçirmişdi: elə bil, Kürün ona Nevanı xatırlatmasında anlaşılmaz və xoşagəlməz bir çalar var idi və bu hissiyat onu acıqlandırmışdı. y

Knyaz Sisianov yavəri polkovnik fon Qrenfaldın az qala yalvarışlarına - c- Olmaz, alihəzrət! Bu vəziyyətdə çölə çıxmaq olmaz! Xahiş edirəm!.. 5 - məhəl qoymadan, özü düşərgədəki vəziyyəti yoxlamaq üçün o sazaqlı səhər çağı düşərgəni nəzərdən keçirməyə çıxdı və çox böyük əhəmiyyət verdiyi Bakı yürüşü zamanı bu xain qızdırmanın gəlib onu tapması səhər çağı yuxudan - əslində, bu, xəstə olduğu üçün, yuxu ilə gerçəklik arasında növbəti əzablı bir gecə idi oyandığı dəqiqədən onun bütün ovqatını pozmuşdu.

Titrəmə başlayırdı, polkovnik fon Qrenfald, yaxud digər yavər podpolkovnik knyaz Eristov azərbaycanlıların hazırladığı içi qalın yun yorğanla onun üstünü basdırırdı, sonra qızdırma gəlirdi, qızdırmadan da sonra o qədər tərləyirdi ki, təpə alt paltarından döşəyə, yorğana keçirdi və qısa bir müddətdən sonra təzədən titrəmə, qızdırma gəlirdi və knyaz Sisianov titrəmə ilə qızdırma arasındakı həmin qısa müddətdə düşərgəni gəzib bitirmək istəyirdi.

O, orduda xidmət edən bir çox zabitləri, hətta bəzi soldatları da şəxsən tanıyırdı və bu dəfə də veteran rus soldatını - kapitan Suxaryovu uzaqdan tanıdı: irəlində Suxaryov yanındakı poruçik ilə birlikdə əlləri arxadan bağlanmış bir Qafqazlıni itələyə-itələyə aparırdılar.

Knyaz titrəmədən açıq-aşkar zəifləmiş səsi ilə çağırırdı:

- Suxaryov!

Suxaryov da, poruçik də ayaq saxlayıb, arxaya çevrildilər və səhər çağının aləqəranlığı içində Baş komandanı görən kimi, kapitan da, poruçik də özlərini tarım çəkib fərağat dayandılar.

Knyaz Sisianov polkovnik fon Qrenfaldın müşayiəti ilə onlara yaxınlaşdı və görünür, Qafqazlı da onlara yaxınlaşan bu adamın yüksək məqamlı birisi olduğunu başa düşdü, qorxu-hürkü qarışıq bir maraqla gözlərini knyaza zillədi. Knyaz Sisianov Qafqazlıni ani olaraq gözdən keçirib, kapitana baxdı və:

- Nə olub?- soruşdu.

Suxaryov:

- Bu tuzem poruçikin atını qaçıрмаq istəyirmiş, zati-alilər il
Poruçik bədənini daha da tarım çəkərək, özünü təqdim etdi:

- Poruçik Qluşkov!

Knyaz Sisianovun məşəqqətli gecədən sonra təqətdən düşüb heysizləmiş gözləri bir anın içində qəzəblə işıldadı və eləcə maraqla ona baxan Qafqazlıya işarə edərək:

- Düşərgənin içindən at oğurlamaq istəyib?- soruşdu və Qafqazlının düz gözlərinin içinə baxdı:- Bu, hardan peyda olub belə?

Qafqazlı o baxışların altında, elə bil, gözgörəti əriyib kiçildi və açıq-aşkar başa düşdü ki, onun işləri çox pisdir.

Suxaryov:

- Görünür, yaxınlıqdakı Sumaxlı kəndindəndir, zati-aliləri. Poruçik onun hənirtisini eşidib, yaxalayıb.

Knyaz Sisianov hiddətlə: ız

- Bəs, o düşərgəyə necə daxil olub?- soruşdu.

Suxaryov eləcə tarım vəziyyətdə bir söz demədi.

Sisianov üzünü polkovnik fon Qrendfaldə tutdu:

- Öyrənil, mənə məruzə edərsiniz!

Fon Qrendfaldə da bədənini tarım çəkib, fərağat dayanaraq:

- Oldu, zati-alilər il - dedi və bir alman dəqiqliyi və qətiyyəti ilə əlavə etdi: - Yerinə yetiriləcəki

Knyaz Sisianov nifrətlə - elə bil, nəşə iyrənc bir şeyə baxırdı Qafqazlıya baxa-baxa:

- Onu hara aparırsız?- soruşdu.

Suxaryov:

- Sizin icazənizlə, onu düşərgənin qarşısında asmaq istəyirik, zati-alilər il. Başqa tuzəmlərə də görk olsun..

Avara bir Qafqazlının onun düşərgəsinə necə soxula bilməsindən hiddəti get-gedə artan və qızdırmanın da gəldiyini hiss edən Baş komandan:

- Yox!- dedi.- Onun şalvarını, alt paltarını, qurşaqdan aşağı əynində nə zibili varsa çıxarın, özünü də eşşəyin belinə bağlayıb, buraxın! At aparmaq istədiyini evinə, qoy, onu eşşək aparsın!

Araya sükut çökdü və rus dilini bilmədiyi üçün gələcək təleyindən xəbərsiz olan Qafqazlı bu sükut içində bu dəfə yalnız açıq-aydın bir qorxu-hürkü ilə gah Sisianova, fon Qrendfaldə, gah da Suxaryovla poruçikə baxırdı və bu vaxt kapitan Suxaryov gözlənilmədən:

- Qafqazlılarla belə hərəkət etmək olmaz, zati-alilər il- dedi.- Onları asmaq olar, güllələmək olar, ancaq bu cür təhqir etmək olmaz)

Sisianov gizlədə bilmədiyi bir təəccüblə kapitana – baxdı: adi bir kapitan ona, Baş komandana, knyaz Sisianova bu tərzdə irad tutmağa cürət edir və... və qafqazlılarla necə rəftar etməyi öyrədir?)

Və bu zaman yenə də tamam gözlənilmədən knyaz Sisianovun gözlərinin qabağında dostu - yox, dostu yox, onun bu dünyada dost deyə biləcəyi bir adam vardısı, o da yalnız Kolya Timofeyev-Boqoyavlenski idi və əslinə baxsan, dost da insanların uydurduğu şərti bir məfhum idi - sadəcə, yaxşı bir tanış baron Fyodr Uoltfildin siması canlandı.

Daron Uoltfild - bir zamanlar Peterburq zadəgan salonlarının qəhrəmanı - artıq iyirmi il idi ki, sətəlcəmdən ölmüşdü və bu iyirmi ildə baron Uoltfild nə vaxt beləcə qəflətən xatırlamağı knyaz Sisianovun xatirinə gəlmirdi, ancaq indi birdən-birə həmişə deyibgülən, gözəl məclislərin yaraşığı olan baron Fyodr Genrixoviç Uoltfildin kədərli siması knyazın gözlərinin qabağında idi. Bu, həmin gün idi ki, hamı baronu təbrik etmək üçün onun Peterburqda, Nevanın sahilindəki malikanəsinə yığılmışdı: həmin gün səhər Fyodr Uoltfildin bir neçə illik sonsuzluqdan sonra ilk övladı dünyaya gəlmişdi və onda baron Uoltfild bir əlində şampanla doldurulmuş fuser, o biri əli ilə Sisianovun - nə üçün bir başqasının yox, məhz Sisianovun? - qoluna girib, onu bir kənara çəkmiş və hər vəchlə başqalarından gizlətməyə çalışdığı kədərli bir səslə:

- Biz bilmirik ki, o, oğlandır, ya qızıdır?..- dedi.

Knyaz Sisianov təəccüblə ona baxdı:

- Mən sizi başa düşmədim, baron...

Baron Uoltfild pıçıldadı:

- Elə başa düşməsəniz yaxşıdır, knyaz... Quberman deyir ki... - Uoltfild dərindən köks ötürüb, bir neçə an susdu, sonra yenə təkrar etdi.- Quberman deyir ki, uşaq gemofroditdir...

Geydelberq universitetində təhsil almış və II Ye katerina zamanı Rusiyaya dəvət edilmiş doktor Natan Solomonoviç Quberman Peterburqun ən tanınmış və nüfuzlu ginekoloqu idi və onun diaqnozunu şübhə altına alaraq nəsə bir söz demək çox yalançı bir təsginlik olardı, buna görə də Sisianov heç nə demədi və eləcə ağır bir sükut içində əlində tutduğu şampan fuferini astadan baronun fuferinə toxundurub içdi.

Baron Uoltfild vəfat edəndən sonra xanımı yenidən öz vətəninə - Prusiyaya köçdü, o gemofridit uşağın da taleyi necə oldu, necə olmadı - Yaradan bilirdi, hərçənd Yaradan, görünür, elə lap bünövrədən o uşağın taleyini başqa cürə yazmışdı, ancaq bu, Yaradanın işi idi və bu məqamda Yaradanın işinə qarışmaq lazım deyildi.

Və knyaz Sisianov haçansa yaddaşında ilişib qalmış bu hadisəni nə üçün xatırladığını ani olaraq düşünəndə, onun xəstəlikdən rəngi qaçmış ağappaq sifəti gözgörəti qızardı - bu, nə idi, mənsəbsiz bir kapitanın sözlərindən sonra knyaz Sisianov özünü milli gemofridit hiss etdi, nədir? - bu nə mənasız fikirlərdir belə, onun ağlına gəlir?

Bu lazımsız və mənasız xatirə və fikirlər ilə öz yaddaşı özünü pərt edib, zabitlərin yanında qızartmış knyaz Sisianov, artıq bədəninə soxulmağa başlamış o qızdırma içində sərt bir nəzərlə kapitan Suxaryova baxaraq - elə bil, bu pərtliyin səbəbkarı

onun öz yaddaşı yox, veteran kapitan idi - bəlkə heç özü də gözləmədən:

- Donuzl- qışqırdı.- Sənin məsləhətinə mənim ehtiyacım yoxdur)

Baş komandanın hərdən belə çılğın qışqırıqlarına yaxşı bələd olan polkovnik fon Qrendfaldın sifətindən yüngül bir təbəssüm ötüb keçdi, çünki kapitan Suxaryov həqiqətən sifətdən donuza oxşayırdı və ümumiyyətlə, həmin gün öz hisslərini alman soyuqqanlılığı ilə heç vaxt bürüzə verməyən polkovnik fon Qrendfaldın kefi kök idi: onun səkkiz yaşlı sevimli qızı İzolda həyatında ilk dəfə Sankt-Peterburqdan atasına məktub yazmışdı və bu gecə İzoldanın məktubunu alan polkovnik fon Qrendfald o məktubu böyük bir qürur və fəxarət hissi ilə oxumuşdu - İzoldanın alman dilində yazılmış o ilk məktubunda bir dənə də olsun hərf səhvi yox idi.

Polkovnik fon Qrendfaldın rişxənd dolu bu ani təbəssümü də kapitan Suxaryovun gözündən qaçmadı: əsl tuzem olan bir nəfər bir efonəla birlikdə rus soldatını beləcə təhqir edirdi. baş komandan eyni qəzəblə əmri bu dəfə kapitan Suxaryova yox, poruçikə verdi:

- Poruçikl- dedi- Əmri yerinə yetirin və şəxsən mənə məruzə edin!

Bayaqdan fərağat duraraq cıncırığını da çəkməyən poruçik Qluşkov, görünür, bu gərginlikdən tez yaxa qurtarmaq üçün, tələsik:

- Oldu, zati-aliləril- dedi.

Knyaz Sisianov:

- Gedə bilərsizl- dedi.

Bütün içini dağıdan, püskürüb eşiyə çıxmaq istəyən nifrətini güclə boğan kapitan Suxaryov da, poruçik Qluşkov da, aqibətinin qorxusundan ürəyi uçunan

Qafqazlı da iti addımlarla uzaqlaşdılar.

Onların ardınca baxan polkovnik fon Qrendfald yaxşı bilirdi ki, knyaz qızdırmanın içində də olsa, bir azdan poruçiki çağırırdı, əmrin yerinə yetirildiyini şəxsən özü soruşacaq, ancaq buna baxmayaraq, fikirləşdi ki, hər ehtimala qarşı əmrin yerinə yetirilməsinə Qafqazlının qurşaqdan aşağı lüt soyundurulub eşşəyin belinə bağlanılmasına özü nəzarət etsə yaxşıdır.

* * *

... Görünən o məkanda balaca Nataşa: c- Papa gəldil.. Papa gəldil..ə- qışqırdı.

Və O, heç vaxt Natalyanı - markiza Natalya Arkadyevna de Lafonceni uşaqkən görməmişdi, ancaq bu Natalya idi və beş yaşlı Nataşa o gözəl bağçada qıpqırmızı açmış iri qızılgül kollarının arası ilə: c- Papa gəldilə - deyə, elə o təzə-tər qızılgüllər kimi gözəl bir sevinclə qaça-qaça atasının qucağına atıldı...

.. Qraf Arkadi Yevdokimoviç Razumovski qızını sirtəsinə sıxaraq: «- Mənim Nataşkaml.- deyirdi.- Bilirsən, sənin üçün necə darıxmışdım!»...

* * *

... Fransanın Rusiyadakı hərbi attaşesi, gənc markiz Cerar de Lafonce gəlinin barmağına üzük taxırdı.

O gəlin isə on doqquz yaşlı Natalya idi.

Sonra onlar - Cerar de Lafonce və arlıq Natalya de Lafonce dodaq-dodağa öpüşdülər.

Onların o öpüşlərindən doğan xoşbəxtlik, səadət dalğaları görünən o məkanda bütün ətrafa yayıldı və bütün ətrafa yayılan o xoşbəxtlik, səadət dalğasını Cerar və Natalya de Lafoncenlərin toy mərasiminə yığılmış o insanlar hiss etmədi.

Ancaq O, həmin xoşbəxtlik və səadət dalğalarını aydın görürdü və Natalyanın ürəkdən gələn isti bir pıçıltı ilə markiz Cerar de Lafoncenin qulağına pıçıldadığı sözləri də €- Mənim sevimlim!.. Bizi yalnız ölüm ayıra bilər!..ə yalnız O, eşitdi...

* * *

Həmin xoşbəxtlik, səadət dalğaları əriyərək yox oldu.

Və görünən o məkani bürümüş gecə qaranlığı içində Natalya de Lafonce yaxası açılmış gecə köynəyində mizin arxasında oturub, şam işığında həyəcanla məktub yazırdı və məktub yaza-yaza həyəcanla nəfəs aldıqca, şam işığında ağappaq ağaran dolu döşləri, elə bil, yaxası açıq o gecə Kõy nəyinə sığışmırdı, atılıb köynəkdən çıxmaq itəyirdi.. O, Natalya de Lafoncenin gözəl xətti ilə ONA yazılmış həmin məktubu yenidən oxudu:

... «Mən Sizi sevirəm, knyaz. Mən öz hisslərimlə heç nə edə bilmirəm, onlar mənim iradəmdən güclüdür, mən onlarla bacarmıram. Mən gözlərimi yumanda yalnız və yalnız Sizin, knyaz, alışıb yanan baxışlarınızı görürəm. Bilmirəm, bəlkə Yaradan məni sınağa çəkir, bilmirəm... Qoy, olsun) Mən bilirəm, hətta əminəm ki, bu sınağın qorxunc nəticələri ola bilər, mənim sevgim məni günaha sürükləyir, ancaq, knyaz, bu məni qorxutmur və belə bir cəsarətə görə müdhiş bir heyran mənim bütün varlığımı bürüyür. Yalnız Sizə, knyaz, Sizə sevgim sayəsində mən bu çıxılmaz sarsıntıya dözə bilirəm. Yuxuya gedə bilmədiyim bütün bu əzablı gecələr ərzində fikirləşirəm ki, mən bu hissləri Sizə bildirməyi bacaracağam mı? Yox, bu mümkün deyil, fikirləşirəm, mənim qürurum, heysiyyətim və şərəfim buna imkan verməyəcək. Ancaq bu sevgi mənim varlığıma o qədər hakimdir ki, bu hissləri Sizə bildirməyə yox, bildirməməyə gücüm çatmır. Və mən fikirləşirəm: məgər sevmək bu dərəcədə bir qəbahətdir ki, bu qədər əzab çəkəsən? Bu sevgini sevir| diyin insandan gizlədəsən? Knyaz, mən Sizi sevirəm və mən bu sevgini bütün ətrafımdan gizlədə bilsəm də, Sizdən gizlədə bilmirəm. Əgər Yaradan bu sevginin mənim qəlbimə girməyinə izn veribsə, onu nə üçün Sizdən gizlətməliyəm? Və mən bütün içimdən axıb gələn bir ehtirasla deyirəm: mən Sizi sevirəm, knyaz!..»

... Və Natalya o məktubu cmarkiza de Lafonce” yox, sadəcə xNatalyaə kimi imzalamışdı...

* * *

... Əynündəki tül gecə köynəyinin altından ağappaq çiyni, döşləri görünən Na falya - markiza de Lafonce - çılpaq knyaz Sisianovun tükli sinəsini öpə-öpə: c- Mənim 221ziml.- deyirdi.- Mənim sevgiliml.. Mənim həyatıml..ə

Və markiza de Lafonce ONUN tükli sinəsini öpə-öpə bu sözləri deyərkən, görünən o məkanda bütün ətrafa bir xoşbəxtlik, səadət dalşaları yayılırdı və geniş çarpayıda ehtirasla sevişən o sevgililərin ikisi də görünən o məkanda həqiqət zənn etdikləri o xoşbəxtliyin, o səadətin içində idilər.

Ehtirasdan inildəyən Natalya de Lafonce və elə həmin anlarda da markizanın o iniltisindən ruhlanan knyaz Sisianov bu gözəl qadıncadan daha da güclü bir inilti eşitmək hərisliyi ilə markizanın ağappaq və hərərətdən buğlanan döşlərini, boy-nunu öpürdü...

* * *

... Dörd-beş yaşlı Mişel: c- Papa gəldil.. Papa gəldil..5- deyə imarətin qarşısındakı meydançada qaça-qaçı özünü markiz Cerar de Lafoncenin qucağına atdı.

Markiz bütün daxilindən gələn bir məhəbbət və fərəhlə: e- Sevimli oğlum məniml..ə- deyərək, Mişeli sinəsinə sıxdı

Və O, hiss etdi ki, ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yenə də yad, bu şəffaflıq və çəkisizliklə heç vaxtlə uyuşmayan bir qayğı yüngülcə toxundu: görünən o məkana nə üçün – bu qədər xəyanət, riyə və qəlpilik göndərilmişdi?

Bu xəyanət, riyə və qəlpilik görünən o məkanda nə üçün bu qədər həqiqət donuna bürünmüşdü, nə üçün həqiqəti bu qədər əvəz edirdi?

. Sonra o qayğı ONUN şəffaf və çəkisiz varlığını yüngülcə toxunduğu kimi, eləcə bir yüngüllüklə də ayrıldı, yox oldu...

* * *

... ONUN oyanmış yaddaşı heç bir sərhəd tanımırdı və epizodlar eləcə birbirini əvəz edirdi...

— ONUN oyanmış yaddaşı, elə bil, kimdənsə, nədənsə kiminsə, nəyinsə in-tiqamını alırdı...

* * *

... Keçən müddət Natalya de Lafonceni daha sevimli etmişdi, onun çılpaq bədəni, elə bil, görünən o məkandakı bütün şuxluğu, sevdanı və şəfqəti öz içinə yığmışdı...

Və çılpaq Natalya de Lafonce o geniş çarpayıda uzanmış Kolyanın tüksüz sinəsini ehtirasla öpə-öpə: «- Mən heç vaxt heç kimi səni sevdiyim qədər sevməmişəm, Kolya, mənim sevgilim, mənim əziziml.. - deyirdi.- Mən bütün həyatım boyu yalnız səni gözləmişəm, Kolyal.. Sən hardan gəldin? Mən bilirəm, səni mənim qızlıq xəyallarım göndərib, Kolya!..»

O, görünən o məkanda Kolyaya - hələ yaralanmamış, sağlam qraf Nikolay İvanoviç Timofeyev-Boqoyavlenskiyə tamamilə bir biganəlik içində baxırdı.

Natalya de Lafonce isə eləcə bir şəhətlə Kolyanı öpə-öpə: «- Mən qorxuram, Kolya, mənim əzizim, mənim həyaiml.. Sən Bonapartla müharibəyə gedirsən, deyirlər o, veytan törəməsidir... Yaradanın yox, Şeytanın övlədidir...

Mən qorxuram, Kolya, çox qorxuram... Mən gecə də, gündüz də sənə üçün dua oxuyacağam... Yaradan məni eşidəcək... Ancaq mən qorxuram... Çox qorxuram...»

* * *

... Qoca qraf Arkadi Yevdokimoviç Razumovski həyəcədən titrəyən əlini yelləyə-yelləyə malikanənin darvazasından çıxan karetanı yola salırdı və o kareta markiza Natalya de Lafoncenin oğlu və əri ilə birlikdə uzaq Fransaya aparırdı. On altı yaşlı Mişel isə karetanın açıq qapısından arxaya boylanaraq: c- Hələlik, bəbə.. Hələlik!..o- deyirdi. Qoca qraf isə eləcə titrəyən əlini yelləyə-yelləyə: «- Əlvida!..- pıçıldayırdı- Əlvida!..»

KNYAZ P. D.SİSİANOVUN QRAF
N.İ.TİMOFEYEV- BOQOYAVLENSKİYƏ
MƏKTUBU c5ankt-Peterburq.

Zati-aliləri

Qraf N.İ.Timofeyev-Boqoyavlenskiyə.

Kolya, mənim əziz uşaqlıq və gənclik dostum!

Nə yaxşı ki, sən varsan!

Nə yaxşı ki, mən öz fikirlərimi sənə - bu həyatda mənim yeganə həqiqi dostumla bölüşə bilirəm.

Bu, yeni - artıq dördüncü ayı başa çatdı 1804-cü ildə sənə yazdığım ilk məktubdur və Zaqafqaziyadakı bu dörd ayın hadisələri heç dörd ilə də sığışmaz.

Gecədir. Bütün Tiflis yatıb. Nə top partlayır, nə güllə atılır, nə də yaralı insanların ah-vayı eşidilir. Eşidilən yalnız yaxınlıqda axan Kür çayının şırıltısıdır. Mənim pəncərəmdən görünən isə yalnız Tiflis küçələrində yanan tək-tük kerosin fanarlardır.

Mən, deyəsən, lirikaya varmağa başladım, ancaq, əziz dostum, bu, yalnız mənim içimdə yığılıb qalmış sakitlik ehtiyacının - o sakitliyin ki, heç vaxt bizə mü yəssər olmayacaq - nəticəsi deyil.

Bu gün mənim həyatımın o az günlərindən biridir ki, sevinclə nəfəs alıram, Kolya və bu böyük sevinci, əlbəttə, əlahəzrət imperatorla bölüşməyə tələsərək, ona təbrik məktubu yazdım və ikinci məktubu da sənə yazıram, səni də təbrik edirəm, çünki yaxşı bilirəm ki, sən bizim doğma vətənimizin - Böyük Rusiyanın maraqları ilə yaşayırsan və həmişə də belə olacaq.

Bu gün nəhayət ki, ikiüzlü və satqın İmeretiya çarı 2-ci Solomon Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu, təntənəli surətdə and içdi və sazişi imzaladı ki, özünü də, gələcək nəslini də Rusiya Dərfavasının əbədi və sadıq qulu hesab edir! İstəyi də bu oldu ki, muxtariyyət daxilində özünün, özündən sonra isə oğlu şahzadə Konstantinin və onun nəslinin çarlığı saxlanılsın və mən buna razılıq verdim. Əlbəttə, sən başa düşürsən, bu, müvəqqəti bir razılıqdır, bir-iki ildən sonra onu da, şahzadələrin də hamısını İmeretiyadan qovmaq lazımdır və mən bunu edəcəyəm. Quriya knyazı Vaxtanq Qurieli də Rusiya təbəəliyini qəbul etdi və beləliklə, əziz Kolya, biz Kaxetiyadan tutmuş, Mingreliyaya qədər bütün Gürcüstanı, ətrafındakı azərbaycanlı Qazax, Borçalı, Şəmşəddin və Pəmbək sultanlıqlarını Rusiya tərkibinə daxil etməyə nail olduqlar.

Mənim, bilirsən ki, yalançı təvazökarlıqdan zəhləm gedir, odur ki, yalançı təvazökarlıq etmədən deyirəm, bu, heç vəchlə mənim yox, Böyük Rusiya İmperiyasının, əlahəzrət imperator Aleksandrın tarixi qələbəsidir. Hər hansı bir qələbə kimi, bu qələbə də asan əldə edilmədi. Saysız-hesabsız gürcü şahzadələri, məşhur

knyazlar, dadianlar” - hamısı bir-biri ilə qohumdur, yadda saxlamaq mümkün deyil ki, kim kimin kuzenidir, kim kimin qızını alıb, kimə qız verib, kim kimin nənəsidir, babasıdır, ancaq onları əslində bir cəhət birləşdirir: hamısı bir-biri ilə düşməndir, bu ona hiylə gəlir, o, bunun oğlunu girov saxlayır, bir-birləri ilə açıq, ya da gizli müharibə aparırlar və təsəvvür et ki, Kolya, hətta Osmanlılarla, Qacarlarla da bir-birinə qarşı əlbir olmaqdan belə iyrənmirlər.

İstanbul Şimali Qafqazı hələ də Krım xanlığının qəyyumçuluğu altında olan torpaqlar, Cənubi Qafqazı isə öz torpaqları hesab edir. Onlar hələ də Krımı itirməkləri ilə bərişə bilmirlər. Hər fürsətdən istifadə edib çərkəzləri, çeçenləri, ləzgiləri, avarları, osetinləri, kabardinləri, kumıqları, balkarları - Şimali Qafqaz xalqlarını saymaqla qurtaran deyil - bizə qarşı qaldırmağa çalışırlar. Bu xalqların isə yalnız dilləri birbirindən ayırır, onların hamısının oğlanları 14-15 yaşlarından bellərinə xəncər bağlayır və bu xəncərlər isə, Kolya, qətiyyənlər butaforiya əşyaları, dekorasiya deyil.

İmeretiya ilə Mingreliya arasında müharibələrin ardı-arası kəsilmirdi və indi onların ikisi də, nəhayət, bizim əyalətlərə çevrildikdən sonra, əlbəttə, bu müharibələrə son qoyulacaq, insanlar da dinc yaşayacaq. İmeretiya çarları ilə Mingreliya dadianlarının düşmənçiliyi yalnız onların tarixində qalacaq, ancaq mən, ” Mingreliya hakimləri. ülyahəzrət Yekaterinanın - Yaradan onun qəbrini nurla doldursun - 75-ci ildəki manifestini xatırlayıram: yadına gəlir, Kolya, məlun Yemelka üsyanını Rusiya tarixindən silib atmaq üçün, ülyahəzrət Yaitsk qəsəbəsinin də, Yaik çayının da adlarını dəyişdirdi. Bu gün bizim iyirmi beş yaşlı vətəndaşımızdan soruşsan ki, Ural çayının adı nə idi, təəccüb edəcək: Ural çayı bəyəm həmişə Ural çayı olmayıb? Biz də görək Gürcüstan çarlıqlarının, Azərbaycan xanlıqlarının tarixini onların özlərinin yaddaşından çıxaraq. Qoy, Zaqafqaziyada və bütün Qafqazda insanlar dinc yaşasın, ancaq bu məsələyə biz son dərəcə diqqət və ehtiyatla yanaşmalıyıq, çünki onların mehriban yaşaması, gələcək birlikləri deməkdir, bu isə bizim xeyrimizə deyil. Biz Deriavamızın maraqlarına uyğun olaraq, lazım gəldikdə onların bir-biri ilə ədavətindən, düşmənçiliyindən istifadə etməyi bacarmalıyıq və artıq Qafqazı yaxşı tanıdığım üçün, bunu gələcək nəminə çox mühüm cəhət hesab edirəm. Biz Qafqaz çarlarının, xanlarının, knyazlarının, sultanlarının daxili idarəçilik səlahiyyətlərini hələ ki, saxlamağa söz veririk, ancaq bu - kağız üzərindədir və vaxtı çatan kimi - güman edirəm ki, ən yaxın gələcəkdə - həmin səlahiyyətlərə də, həmin məhəlli titullara da son qoyulacaq. Başa düşürəm ki, mənim bu mülahizələrim humanizm dediyimiz dəyərlərdən çox uzaqdır, ancaq burada, bu Cənubi Qafqazda və ümumiyyətlə, Qafqazda humanizm dəyərləri ilə nəşə əldə etmək fikri bəsit utopiyadan başqa bir şey deyil. Bu ilin ilk böyük qələbəsi yanvarın 2-dən 3-ün keçən gecə Gəncənin alınması oldu və bunu sən, əlbəttə, doğma Peterburqumuzun qəzetlərindən oxumusan. Həmin gün də mənim həyatımın ən xoşbəxt günlərindən biri idi və cəmi dörd ay ərzində iki dəfə bu cür xoşbəxtlik yaşamaq mənim özümü də heyrətə salır: bu nədir belə, Yaradan məni xoşbəxt insan etmək fikrinə düşüb?

Mən heç bir ölkədə Azərbaycanda olan qədər şairə rast gəlməmişəm. Hansı məşhur bəyi, mülkədarı, zadəganı, savadlı birisini soruşursan, məlum olur ki, bu adam eyni zamanda şairdir. Bunların keçmiş məşhur hökmdarları, sərkərdələri həm də şair olublar. Bir sözlə, Kolya, qələm bunlar üçün doğma və əzizdir, ancaq bu Azərbaycan xanlarının məharətli hiyləgər olmaqlarına, qucaqlaşib öpüşərək bir-birlərinə xəyanət etmələrinə mane olmur. Bu kiçik satraplar xanlıqlarını təbəələrinin yox, öz kiçik hökmdar taxtlarının, şəxsi var-dövlətlərinin marağı ilə idarə edirlər.

Gəncə xanı Cavad xan bu tipli xanlardan seçilirdi. O, Qacarlar nəslindən idi, ancaq Gəncə xanlığının müstəqilliyini saxlamağa çalışırdı. Mən ona dəfələrlə məktub yazıb, bizim təbəəliyimizə keçməyi, Gəncə qalasının qapısını açıb təslim olmasını təklif etdim, titlunu, daxili idarəçiliyini saxlayacağımıza onu əmin etməyə çalışdım, ancaq hər dəfə də mənə təhqiramiz cavablar yazdı. Bax, mənə nə yazırdı: «Görünür bədbəxt qədriniz sizi Peterburqdan dartıb, bura gətirib və siz burada o əcəlin zərbəsindən qurtulmayacaqsınız»

Ancaq əcəl zərbəsini onun özünə vurdu. -. Gəncə yalnız Azərbaycanın yox, bütün Zaqafqazda ziyanın mühüm və nüfuzlu xanlıqlarından biri idi və onun ram edilməsi bir tərəfdən bizim üçün stratefi – baxımdan çox mühüm idi, o biri tərəfdən də böyüklü-kiçikli bütün Zaqafqaziya hakimlərinə dərs olacaqdı, onlar başa düşəcəkdilər ki, Rusiya İmperiyası ilə zarafat etmək olmaz, yalan ilə, hiylə ilə, manevrlərlə heç nə əldə edə bilməyəcəklər. Yaradanın hökmü belədir ki, onların hamısı sözsüz-şərtsiz Rusiyanın tərkibinə daxil olmalıdır və Yaradanın bu hökmü əbədidir. Cavad xan isə Yaradanın bu hökmünün əleyhinə çıxdı və mən Gəncəyə hücum etməyə məcbur oldum. Cavad xan Don Kixot kimi, əlinə qılınc alıb, şanlı rus ordusuna qarşı vuruşdu və özü də, oğlu da bu vuruşda həlak oldu. Mən onu dilə tutmaqdan yorulmuşdum və son məktubumda ona yazmışdım ki, eqartal milçəklə nə qədər danışmaq aparmalıdır? Ancaq sənə deməliyəm ki, Kolya, Cavad xan sübut etdi ki, o, milçək deyildi, şəxsiyyət idi. Düzdür, bu yerlərdə bu cür qartallar nə qədər az olsa, bizim üçün bir o qədər sərfəlidir, ancaq o, layiqli rəqib idi və mən onun oğlu ilə birlikdə həlak olmasına təəssüf edirəm. Mən əmr etdim ki, onu hörmətlə Yelizavetpol müsəlmanlarının Cümə məscidinin həyətinə dəfn etsinlər və bu, Rusiya mərhəmətini və alicənablığını, elə bilirəm ki, yaxşı nümayiş etdirdi, aborigenlərə çox təsir etdi. Cavadın xanımı 10 yaşlı qızı ilə əsir düşmüşdü. Bu xanım Şəki xanı Məhəmməd Həsən xanın bacısı idi və məndən xahiş etdi ki, onu əsirlikdən azad edib, qızı ilə birlikdə qardaşının yanına getməyinə izn verim. Mən buna da razılıq verdim və onun xanımını qızı ilə birlikdə Şəkiyə yola saldılar. Kolya, mən hədsiz dərəcədə fəxr edirəm ki, yalnız Azərbaycan deyil, bütün Şərqi ən qədim şəhərlərindən biri, ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzi bu gün artıq ülyahəzrətin adını daşıyır, indi dünya xəritəsində Gəncə adlı şəhər yoxdur, Yelizavetpol şəhəri var və bu, əbədidir. Yüz ildən sonra Gəncə adını kim yadında saxlayacaq? Tarixçilərdən başqa heç kim. Gəncə xanlığı isə birdəfəlik ləğv olundu və Rusiyanın əyalətinə çevrildi - qoy, başqa xanlar da bizimlə mübarizə aparmaq xəyalına düşməyin so-

nunu görsünlər və fikirləşsünlər.

Ancaq bütün bunlar mənim üçün arzularımızın müqabilində az və cılız görünür, Kolya, mənim əziz dostum. Yadına gəlir, iki gənc podporuçik - sən və mən - gözəl xəyallar aləmində Konstantinopolun küçələri ilə addımlayırdıq və Konstantinopolu Osmanlı qəsbkarlarından biz azad etmişdik? Biz - rus ordusu! Çox təəssüflər ki, bu qədər illər keçdikdən sonra da biz Konstantinopolun küçələri ilə yalnız xəyallar aləmində addımlaya bilərik.

Sən bilirsən ki, mərhum generalissimusi Osmanlı imperiyasını məhv etmək üçün ətraflı plan hazırlamışdı və o plan yerinə yetirilsəydi, elə yalnız bunun səvəbi bəşəriyyətin bütün gələcək tarixi boyu Rusiyaya şərəf gətirəcəkdi, çünki qanıqan və mürdar türklərin əsarətində olan xalqlar azadlığa çıxacaqdı. Aydın məsələdir ki, Osmanlı imperiyası Cənubda bizim ən təhlükəli rəqibimizdir və Aleksandr Vasilyeviç - Yaradan onun "A.V.Suvorov nəzərdə tutulur. qəbrini nurla doldursun - onlarla necə müharibə aparmağın da bütün gedişatını hazırlamışdı, ancaq təəssüf ki, bizim məmurlar bu planları lazımi dərəcədə qiymətləndirə bilmədilər və onlar həyata keçirilmədi. Mən tez-tez bu barədə fikirləşirəm. Bütün imkanlardan istifadə edərək, dünya xəritəsində İstanbulu yenidən Konstantinopol kimi bərpa etmək, Rusiyanı daha da genişləndirərək Şərqi Roma imperiyasını yaratmaq arzu və xəyal yox, tamamilə real bir istəkdir - Osmanlı daha əvvəlki Osmanlı deyil, o, zəifləyib və XIX əsr onun tarixinin son dövrüdür - buna mənim şübhəm yoxdur. Mən əminəm ki, hər bir insanın həyatda öz missiyası olduğu kimi, Rusiyanın da bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı məhz belə bir nəhəng missiyası var.

Ancaq biz bəzən gecikirik və buradakı ebəzənp sözünü mən təsəvvürlük üçün yazıram. Biz qraf Rostopçinin: ideyalarını unutmuşuq: Türkiyəni pa rçalamaq, Rumınyaya, Bolqarıstan və Moldaviyanı Rusiyaya qatmaq, Yunanıstan isə bizim protektoratımız altında müstəqil respublika olsun.

Mən, deyərsən, uzaqlara gedirəm, ancaq bu gün Bonapart Avropanı qazan kimi qaynadır və Rusiyanın bu ideyaları həyata keçirməsi üçün münbit bir zəmin var, sadəcə, bunun üçün iradə, cəsarət və qəhrəmanlıq lazımdır, o iradə və cəsarət ki, əlahəzrət imperatorada var və o qəhrəmanlıq, cəsarət ki, həmişə rus soldatında 1 Rusiya dövlət xadimi, imperator Pavelin vaxtında xarici işlər naziri olmuş F.V. Rostopçin nəzərdə tutulur. Sonralar 1 Aleksandr onu Moskvanın general-qubernatoru təyin etmişdi və 20,

1812-ci ildə ak Moskvanı alarkən, məşhur eMoskvuu yangınınsın təşkilatçısı idi. olub və olacaq. Ancaq bizim məmurlar...

Belə bir fürsət bir də nə vaxt ələ düşəcək? Bilmirəm... Təki olsun... Təki Yaradan bu fürsəti Rusiyadan əsirgəməsin. Mən inanıram ki, əlahəzrət Rostopçini Rusiyanı və imperatoru sevən bu dövlət adamını yenə iş başına gətirəcək. Vətənimizin gələcəyi onun ideyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Vaxt uçur və yenidən başlamış bizim əsr eləcə bir sürətlə də sona çatacaq, XX əsr başlayacaq və mən hər dəfə Yaradana dua edirəm ki, o zaman Alyaskadan tutmuş İstanbulacan

dünyanın ən böyük, ən mədəni, ən qüdrətli dövləti olan Rusiya bizim ruhumuzu şad etsin.

Ancaq, aydın məsələdir, dualarla bərabər, iş görmək lazımdır. Bizim məmurlar elə həmin Alyaskaya hansı əhəmiyyəti verirlər? Beş ildir ki, Alyaskanı götürmüşük. Ancaq indiyə qədər orada Rusiya naminə nə etmişik? Ərazinin ancaq kağız üzərində bizim olması Rusiya üçün hansı perspektivlər açır? Bu barədə düşünürlərmi?

Tarixin dərsləri bizə öyrədir ki, ən gözlənilməz vaxtda ən gözlənilməz hadisələr baş verə bilər. Bax, Nadir şahdan sonra İranda, Zaqafqaziyada əsil hərəmərclik yarandı, biz isə bundan istifadə etmədik və axta Ağə Məhəmməd xan ağılı, bacarığı və qəddarlığı sayəsində bütün İranı da, Azərbaycanın Cənubunu da özünə tabe edib Qacar məmləkətini yaratdı, Ağə Məhəmməd şah oldu.

Bosfor və Dardanelə, isti dənizlərə aparan yollar Osmanlılarla Qacarların arasından keçir və biz bu yolu şərəflə başa vurmaqdan ötrü onların bir-biri ilə

. 211 bəzən açıq, bəzən də gizli, ancaq daimi rəqiblər kimi ədavətlərini alovlandırmalıyıq.

Ancaq biz nəşə edirikmi? Yox, mənim əziz dostum, yox, etmirik. İstanbul, Tehran, İsfahan - başdan-başə İngiltərənin, Fransanın, Avstriyanın cəsusları ilə doludur. Bu gün onların başı bir-biri ilə müharibəyə qarışmış, ancaq Yaradan heç kimə əbədilik vermədiyi kimi, Bonapart da əbədi deyil və sabah Avropa sakitləşəndən sonra nə olacaq? Bizim bəzi səlahiyyətli çinovniklərimiz burunlarından uzağı görə bilmirlər, ya da ki, görmək istəmərlər, onların buna vaxtı və həvəsi yoxdur, bir qismi isə - mənim buna şübhəm yoxdur düşmənlərimizlə əlbir olub Rusiyanın əleyhinə işləyirlər.

Coğrafi baxımdan Zaqafqaziya Osmanlıların da, Qacarların da üzərinə açılan qapı kimi unikal bir məkandır və Şimali Qafqazı Rusiyanın tərkibinə qatıb Cənubi Qafqazı başlı-başına buraxmaq olmaz. Əlahəzrət bunu gözəl başa düşür, ancaq təəssüf ki, bunu Peterburqda oturmuş məmurların hamısı haqqında demək mümkün deyil. Sən biləsən ki, ordunu yedizdirmək, geyindirmək, sürsətlə təmin etmək üçün hansı bürokratik çətinliklərlə rastlaşıram, heyrət edərsən. Hər şeyi əlahəzrətdən xahiş etmək mümkün deyil və ən əsası isə, düzgün deyil.

Mən, deyəsən, yaşlaşıdıqca deyingən oluram, ona görə də bu xoş gündəki təbrik məktubum bu qədər uzun, dağınıq və şikayətlərlə dolu oldu.

Təskinliyim ondadır ki, mən bütün bunları sənə yazaraq, ürəyimi boşaldıram, çünki yaxşı bilirəm: bütün bunlar sənə üçün maraqsız və mənasız olmayayacaq - Deryavanın taleyi sənə üçün hər şeydən irəlidir.

Kolya, əziz dostum, mən hər dəfə səni düşünəndə mənəvi əzab çəkirəm ki, düşmən qəlpəsi səni yatağa salıb və mən təskinliyi onda tapıram ki, türk topunun qəlpəsi sənə onurğanı zədələdi, ancaq Deriavanın şanlı soldatları türkləri məğlub etdi və daha böyük məğlubiyyətlər onları hələ gələcəkdə gözləyir. Bunu da çox yaxşı bilirəm ki, sənə sədaqətli və mehriban xanımın, bizim - sənə dostlarının

- hamımızın dərin hörmətini və məhəbbətini qazanmış Olqa Mixaylovna böyük fədakarlıqla sənə qulluq edir - bu cür fədakarlığa ancaq bizim rus qadınlarımız qadirdir və o möcüzə baş tutacaq - sən mütləq ayağa qalxacaqsan.

Mənim dualarım da həmişə sənindir.

Səni qucaqlayıb, əllərini sıxıram.

Olqa Mixaylovnanın əllərini öpürəm.

Sənin

Pavel Sisianov.

25 aprel 1804.

Tiflis.»

* * *

... Toplar atəş açdı, piyadalar bir-birini qülləliyirdi, bir-birini süngüdən keçirirdi, süvarilər bir-birini qılıncıliyirdi.

Bir tərəf: e-Vətən uğrundadır..ə, o biri tərəf: c-İrəlil.. İrəlil..5- qışqıra-qışqıra üz-üzə gəlmiş iki qoşun arasında ölüm-dirim müharibəsi gedirdi.

Və orada - görünən o məkanda nə qədər vətən var idi, o vətənləri qorumaq və o vətənləri ələ keçirmək uğrunda nə qədər vuruşlar gedirdi, o məqamda, elə bil, görünən o məkan başdan-başa yalnız savaş meydanı 101.

O, görünən o məkanda nə görürdüsə, bunu dəyişmək, buna müdaxilə etmək mümkün deyildi, çünki ONUN gördüklərinin hamısı mütləq bir məhkumluğun ifadəsi idi - O, artıq bunu anlamışdı və belə bir istəyin özü də ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına yad 101.

— ONUN vuarlığındakı şəffaflıq və çəkisizlik görünən 0 məkandakı hadisələrin mütləqliyi ilə üzbəüz idi və əslində, ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında nəyəsə müdaxilə etmək, gördüklərində nəyisə dəyişmək istəyi yox idi.

ONUN varlığını bürümüş istək isə - uçub getmək idi, ancaq O,nə qədər istəyirdisə də, görünən o məkandakı keçmişin, indinin və gələcəyin hadisələrindən qopa bilmirdi, uçub getmirdi, elə bil, görünən o məkan ONU buraxa bilmirdi...

...ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı görünən o məkandan uzaq bir sferaya, tərtəmiz bir qübbəyə uçmaq istəyirdi və 0 qübbənin tərtəmiz olmasına isə ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığında heç bir şübhə yox idi, ONUN yalnız hislərdən ibarət varlığı deyirdi ki, belə bir sfera, belə bir qübbə mövcuddur, O, həmin sferaya uçmalıdır və ucaacaq, ancaq O, uçub gedə bilmirdi... Və O, birdən-birə mayor Lisaneviçi gördü...

Günəş hələ çıxmamışdı, ancaq qızarmağa başlayan üfük topa-topa buludları qıpqırmızı qızartmışdı və hərbi düşərgənin o gecəki keşikçiləri əsnəyə-əsnəyə o buludlara baxırdı, elə bil, o qıpqırmızı topa buludlar bu yerlərdə açılan yeni qış səhərini də qan rənginə boyamışdı.

Abbas Mirzə həmişəki kimi arxası üstə, iki əlini də başının altında çarpazlayıb taxtda yatmışdı və elə bil ki, yeni açılan o səhərin sorağı təhtəlsüz bir dalğa ilə yüngülcə əsib Vəliəhdin üzündən keçdi - bəlkə də bu cavan adam elə o anlarda dünyanın qanlı-qadalı işlərindən uzaq gözəl bir yuxu görürdü? - o, eləcə yuxu içində xoş bir təbəssümlə gülümsəyib, əllərini başının altından çəkdi, böyrü üstə Sarı Çoban Qızına tərəf çönüb, yanağını qızın çiyinə söykədi, sağ əlini də uzadıb onun iri çay daşları kimi bərk və hamar, ancaq isti döşünün üstünə qoydu.

Çadırın hər tərəfinə cHacı Muxtar xalçaları? döşənsə də, aşağı başda, girişin yanında böyük dəmir sobanın içindəki odunlar bütün gecəni yanıb köz salsa da, isti deyildi, ancaq Vəliəhdə Sarı Çoban Qızı gecənin yarısınıcan davam edən və ikisini də taqətdən salan sevimləndən sonra, dərin yuxuya gedib yatdıqca, elə bil, onların o yorğunluğu yavaş-yavaş yenə bir hərarət içində yox olub gedirdi - ikisi də üstlərinə örtükləri yun şalı ayaqları ilə təpikləyib yerə salmışdılar və ikisi də haçansa - hələ Nadir şahın vaxtında - hansı ellərdənsə gətirilib axtalanmış naməlum yaşlı Xacə Əbdül Rəhmanın xüsusi sifarişi ilə məşhur xarrat, Ərdəbilli Usta Məşədi Süleymanın düzəltdiyi taxtda birbirinə qısılib tamam lüt yatmışdılar.

Az qala bir ay idi ki, çılğın və ehtiraslı Abbas Mirzə başqa hərəmləri, kəniz-cariyələri yaddan çıxarıb, gecələri Qafqaza göndərilmiş rus ordusu ilə Şimali Azərbaycan xanlıqları uğrunda müharibəyə, hər günün iyirmi dörd saati da ardı-arası kəsilməyən qarşılıqlı fitnə-fəsadlara baxmayaraq, özündən də çılğın və ehtiraslı Sarı Çoban Qızı ilə birlikdə keçirirdi.

On dörd-on beş yaşından saray vəcihələrinin - cariyələrin, kənizlərin, sonralar da öz hərəmlərinin sevimlisi olan Abbas Mirzə ilk dəfə idi ki, bu dərəcədə ehtiraslı və sevimli bir qızla rastlaşırdı və hər gecə də az qala səhərə kimi onu qucağından buraxmırdı. Yengələr Sarı Çoban Qızını Naübisüs-səltənə ilə gecə görüşlərinə nə qədər ənlilik-kirşanla hazırlasalar da, bu qızın bədənindən saraylara tamam yad olan bir çöl qoxusu gəlirdi, o qoxuda dünyanın iblisənə işlərindən uzaq bir təmizlik var idi və hər dəfə o qoxunu hiss etdikcə Abbas Mirzə qucağındakı Sarı Çoban Qızını daha artıq bir ehtiras və sevgi ilə sinəsinə sıxırdı, qızın da eləcə bir ehtiras və sevgi ilə dolu həbəşi dodaqlarından öpürdü.

Bəkarətini itirdiyi o ilk gecədə Sarı Çoban Qızı vəhşi pişik kimi Vəliəhdi cırmaqlaya-cırmaqlaya onun bədənindən necə ayrılmaq istəyirdisə, sonralar da eləcə vəhşi pişik ehtirası ilə Abbas Mirzənin qucağına sıxılırdı. Abbas Mirzə hər dəfə Sarı Çoban Qızının o bərk və hamar döşlərini əlləyə-əlləyə, hər iki döşün hələ tündləşməmiş

açıq çəhrayı-narıncı rəngli və o saat da dirçələn diri gilələri barmaqlarının arasına alıb sıxdıqca, Sarı Çoban Qızı ala gözlərini daha da geniş açaraq, heç vəchlə gizlətmək istəmədiyi dəli bir ehtirasla saray kəniz-qaravaşlarının, hərəmlərin cürət edə bilmədiyi bir həyasızlıqla əlini Vəliəhdin paçalarının arasında oynada-oynada elə inildəyirdi ki, onun çadırdan gələn o iniltisi eşiyin gecə sakitliyi içində əməlli-başlı əks-səda verirdi.

Çadırın girişi qarşısındakı hücrədə oturub, şam işığında Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı eLeyli və Məcnunsunu artıq neçənci dəfə oxuyan Xacə Əbdül Rəhman fəz-tez gözlərini Seyid Mir Bağır Şabraninin nəstəliq xətti ilə üzünü köçürdüğü əlyazmadan çəkib, çadırı üç cərgə dövrəyə almış keşikçilər abırını həyasını itirmiş bu qancıq qızının ehtiraslı iniltisini eşitməsinlər deyə, gah bərkdən ösgürürdü, gah da hücrədən çıxıb:

- Ay uşaq!- qışqırırdı.- Bir narahatlıq yoxdu ki?..

Saraylarda ilk növbədə ehtiyatın nə olduğunu yaxşı bilən Xacə Əbdül Rəhman qorxmurdu ki, birdən səsi çadırdə yatanları oyadar və Vəliəhdin qəzəbinə tuş gələr - əvvəla, Vəliəhd yatmamışdı, sonrasıda, uzun illərin təcrübəsi açıq aşkar deyirdi: birdən-birə peyda olmuş bu qancıq - Sarı Çoban Qızı - bütün gecəni Vəliəhdin başına bir oyun açır, onu bir günə salır ki, yatsaydı, heç rus ordusunun topları da onu yuxudan durğuza bilməzdi.

Xacənin, elə bil, qəhveyi mumdan düzəldilmiş hamar sifətindən bir təbəssüm ötdü və onun pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözlərindən ani bir işıltı keçdi: axmaq qız... çox arxayındı... elə bilir ki, elə həmişə də belə olacaq...

İkincisi də, Xacə Əbdül Rəhman Fətəli şahın yanında qaimməqamT səviyyəsində bir mənəb sahibi idi, Vəliəhd də onun belə bir mənəb sahibi olmasından razı idi və Xacə Fətəli şahın da, Vəliəhdin də qəzəbindən nə qədər qorxurdusa, onun bu ali ata-balaya təsiri də o qorxudan az deyildi. Xacə Əbdül Rəhman saray fitnə-fəsadlarının şahidi, ancaq heç vəchlə iştirakçısı deyildi və Xacənin hər şeyi görən iti gözləri və hər şeyi eşidən iti qulaqları həmişə sahiblərinin - indiki halda birinci Fətəli şahın, ikinci də Vəliəhdin - xidmətində olmuşdu və onun sahibləri də həmişə bu xidməti qiymətini bilmişdilər.

Xacənin oxuduğu o eLeyli və Məcnunəun üzünü Ağə Məhəmməd şahın şəxsi göstərişi ilə saray xəttatı Seyid Mir Bağır Şabrani düz bir il boyunca köçürüb, başa çatdırmışdı və məşhur nəqqaş Molla Abdulla Əirvaninin çəkdiyi miniatürlərlə bəzənmiş bu gözəl əlyazması Tehrandakı Saray Kitabxanasına məxsus idi. Tehran Saray Kitabxanası yalnız türk, fars və ərəb dillərindəki əlyazmalarla deyil, latın, çin, yunan dillərindəki əlyazmalarla da zəngin idi, son zamanlar isə ” Vəzir.

Fətəli şahın Baş hərəmi Ülyahəzrət Ağabəyim Ağanın göstərişi ilə ingilis, firəng, rus dillərindəki kitablar da Saray Kitabxanası üçün alınırđı. Xacə Əbdül Rəhmanın amansız Ağə Məhəmməd şaha xüsusi ehtiramı və məhəbbəti var idi və bu ehtiram və məhəbbətin bir səbəbi də yəqin o idi ki, onların tale ulduzlarında mühüm oxşar məqam var idil. Xacə Əbdül Rəhman sarayın o tək-tük adamlarından idi ki, Tehran

Saray Kitabxanasından kitab, xüsusən də əlyazma götürüb oxumaq səlahiyyətinə malik idi və Xacə Abbas Mirzənin Harami düzündəki o ləşgərgahında hər dəfə saray kitabxanasından götürdüyü o zərif əlyazmanı - eleyli və Məcnunə?u açıb oxumağa başlayanda Məhəmməd Füzuliyə yox, Seyid Mir Bağır Şabraniyə yox, Nəqqaş Molla Abdulla Şirvaniyə yox, Ağə Məhəmməd şaha rəhmət oxuyurdu.

Gözetçi sərbazlar isə - xüsusən ön cərgədəki gözetçilər - Xacə Əbdül Rəhmanın cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, o Sarı Çoban Qızının ehtirasdan alışıb yanan iniltisini aydınca eşidirdilər, hətta Vəliəhdin çadırından bir az aralıdakı yarganın dibi ilə sırhaşır axan Gilaslı çay tərəfdən gələn qurbağa qurultusu da o qancıq iniltisini batıra bilmirdi, ancaq bu inilti hətta aylarla qadın görməyən gözetçilərə belə, o qədər də təsir etmirdi, çünki işlərini yaxşı bilən rus soldatları hər an gecənin hələ çəkilməmiş qaranlığında sis-duman içindən qəflətən çıxı bilərdilər. Düzdür, gözetçilər də artıq bütün sərbazlar kimi Bakı xanı Hüseynqulu xanın qəddar rus Sərdarını qətlə yetirməsindən xəbərdar 1 Ağə Məhəmməd şah Qacar da uşaq vaxtı axtalanmışdı. idi, ancaq rus soldatı ilə zarafat etmək olmazdı, əksinə Sərdarın qətlə bəlkə onların hiddətini daha da artırmışdı. Bir də ki, məsələ ancaq rus soldatlarında deyildi, Osmanlıların, Azərbaycan xanlarının, gürcü əsilzadələrinin muzdlu qatilləri, Avropa ölkələrinin hərəsi bir adla buralarda dolayan cəsusları - Vəliəhdin gözetçilərinin işi çətin idi, Arazın bu tayında ara qarışıb, məzhəb itmişdi və Ağə Məhəmməd şahın qətlindən sonra bir-bir xüsusi sınaqlardan keçirilib seçilmiş bu gözetçi sərbazlar gecə-gündüz sərhəssab olmalı idilər.

Abbas Mirzənin iri qara gözləri, nazik sümükləri, ağappaq dərisi, zərif bədənə var idi, ancaq o zaman ki, o, iş başında olurdu, bu zərif bədəndə, elə bil ki, heç vaxt istilik, hərərət deyilən bir şey olmamışdı onun o zərif vücudunda bir buz soyuqluğu hökm sürürdü və bəzən həmin xalis ilan soyuğu onu əhatə edən əyanları, hətta ləşgərgah rəisi Qurd Kərim kimi qancıl sərkərdələri belə üşüdüdü. Fətəli şah gürcü kənizindən olan böyük oğlu Məhəmmədəlini yox, mənşəcə türk olan Dəvəli xanının - onun da adı Fətəli idi, Fətəli xan Dəvəli - qızı Asyabəyimdən olan ikinci oğlu Abbas Mirzəni Vəliəhd təyin etmişdi və görünür, sülalənin xalis türklüyünü qorumaqdan başqa, bu taleyüklü təyinatın bir səbəbi də Abbas Mirzədəki elə bu buz soyuqluğu idi ki, yeri gələndə ətrafındakıları eləcə üşüdüdü.

Səhər açıldıqca, Gilaslı çaydan gələn qurbağa qurultusu yavaş-yavaş azalırdı.

Abbas Mirzə yəqin təhtəşüur olaraq, əlinin altında Sarı Çoban Qızının döşünü döyündürən ehtirası hiss etdi, bu hissiyyatın, yoxsa yuxuda gördüklərinin təsiri ilə qızın döşünü sıxdı və Sarı Çoban Qızı da, elə bil, elə yuxudaca bunu gözəl bir çağırış kimi qəbul etdi, o da böyrü üstə Vəliəhdə tərəf çönüb, hər iki döşünü, göbəyini, baldırlarını onun tüklü sinəsinə, qarnına, qılçına sıxaraq inildədi. Abbas Mirzə qucağına girmiş Sarı Çoban qızının dolu və balıq kimi sürüşgən bədəninin hərərətini açıq-aşkar hiss etdi və onun cavan və sağlam bədənə gözgörəti canlandı.

Və o sübh çağı günəş - iri və qıpqırmızı günəş hələ üfüqdən tamamilə ayrılmamış Xacə Əbdül Rəhman birdən-birə həyəcan içində çadıra daxil olub, iti addımlarla

taxta yaxınlaşdı və o, xalçaların üstü ilə səssiz addımlasa da, Abbas Mirzə elə yuxuda ikən o addımları həmin anlardaca duydu və hələ gözlərini açmamış cəld bir hərəkətlə əlini balıncının altına atıb, İngiltərədən gəlmiş mayor Smitin bağışladığı tapançanı götürmək istədi, ancaq gözünü açıb, Xacəni görəndə, başa düşdü ki, təhlükəli bir şey yoxdu, ancaq nə isə təcili bir hadisə baş verib, təcili bir xəbər var.

Düzdü, sadiqlik nisbi bir anlayış idi, ancaq hər halda Xacə hələlik sülaləyə sadiq adam idi və bu da Abbas Mirzə üçün aydın bir məsələ idi ki, Xacə Əbdül Rəhman Fətəli şahın görən gözü idi, Vəliəhdə nəzarət edirdi, ona görə də tez-tez Arazın bu tayına - Vəliəhdin yanına göndərilirdi ki, Vəliəhdin də xidmətində dursun, eyni zamanda da gizli elçilər göndərərək, lazım bildiyi məlumatları şaha ötürsün - Fətəli şah Abbas Mirzəni həqiqi bir ata məhəbbəti ilə sevirdi və oğlunun da onu belə bir məhəbbətlə sevməsinə heç vəchlə şübhə etmirdi, o, Abbas Mirzə ilə qürurlanırdı, Abbas Mirzəyə görə sülalənin sabahından arxayın idi, ancaq Fətəli şah orasını da yaxşı bilirdi ki, hakimiyyət ahənrübasının gücü ən yüksək məhəbbət və ehtiramdan belə az deyil. Dövlər və sülalələr bir-birini əvəz edir, sarayların isə əsas xüsusiyyəti dəyişməz qalır - hamı baş əyib and-aman edir ki, hökmdarın yolunda canını fəda etməyə hazırdır, ancaq Fətəli şah yaxşı bilirdi ki, sarayda yaxın-uzaq, elə bir canfəşan şəxs olmur ki, hökmdarın yolunda həqiqətən canından keçə - həmişə belə olub, həmişə də belə olacaqdı və Abbas Mirzə də yaxşı bilirdi ki, Tehran sarayının divarları kimi, ləşgərgahdakı bu çadırların örtükləri də xəbərciliklə məşğuldu.

Vəliəhd Sarı Çoban Qızını özündən aralıyıb dirçələrək, taxtda oturdu və gözlərini ovuşdura-ovuşdura aşkar bir narahatlıq və narazılıqla:

- Nə olub?- soruşdu.

Sarı Çoban Qızı da yuxudan oyanıb, Xacədən qətiyyənlə utanmadan, heç olmasa əli ilə də ayıbının qıvrım qara qıllarını örtmədən taxtın üstündə eləcə lüt uzanaraq ala gözlərini çadırdakı gözəl ab-havanın içinə soxulduğu üçün, açıq-aşkar bir nifrətlə Xacə Əbdül Rəhmanın həyəcanlı sifətinə dikdi. Günəş Abbas Mirzəyə qədərki bütün həyatı dağlarda-düzlərdə keçən Sarı Çoban Qızının üzünü, boğazını qaraltmışdı və bu qaramdıllıq qızın ağappaq çılpaq bədənini, elə bil, daha artıq sevimli edirdi, onun döşlərinin açıq çəhrayı-narıncı gilələri də sinəsinə səpələnmiş zərəfşan saçlarının altından dikəlmişdi. Dağ yamaclarında, çöllərdə, düzlərdə yay-qış həmişə paltarda olduğu üçün

- böyüdükcə anasının köhnə tuman-köynəyini, alt paltarlarını geyirdi - Sarı Çoban Qızı, indi, tale onu Abbas Mirzəyə ürcəh etdikdən sonra, özü öz çılpaqlığından həzz alırdı və belə bir çılpaqlıq içində özünü dünyanın ən azad və sərbəst məxluqu hiss edirdi.

Xacə Əbdül Rəhman indicə aldığı mühüm məlumatı Vəliəhdə çatdırmazdan əvvəl fikrində Sarı Çoban Qızının qarasına cLəçərL..ə deyib, yaşına və mənəsinə yaraşmayan biədəb bir küçə söyüşü söydü, sonra əyilib Naibüsüs-səltənənin qulağına nəsə pıçıldadı.

Abbas Mirzənin iri, qara gözləri birdən-birə bərəldi və o, qəfil bir heyrat içində:
- Nə?1- soruşdu.

Xacə Əbdül Rəhman yenə əyilib, görünür, indicə dediklərini bir daha Vəliəhdin qulağına pıçıldadı və Abbas Mirzə cəld ayağa qalxıb, saray zərbafil Usta Şükür Qarabağının Şəki ipəyindən toxuyub tikdiyi zərli yaşıl xələtini çiyinə saldı. Elə o dəqiqələrdə Sarı Çoban Qızını nəse xoşagəlməz bir əhvali-ruhiyə bürüdü, içində bir nigarançılıq çökdü və bu nigarançılıq, elə bil, yalnız bu mürtəd Xacənin Vəliəhdin qulağına nə pıçıldamağı və Abbas Mirzənin gözlərinin eləcə bərəlməsi ilə yox, daha artıq dərəcədə qızın özü ilə, öz həyatı, öz taleyi ilə bağlı idi.

Sarı Çoban Qızı həyəcanla:

- Gedirsən?- soruşdu və bu sualdakı həyəcanda o da var idi ki, yenə səni gözləyəcəyəmmi, yalnız ikimizə məxsus gecələr yenə bizimlə birgə olacaqmı?

Yaşıl-sarımtıl gözləri pişik gözlərinə oxşayan, özü 1 Zərbaf - zərli parça toxuyan usta. də yaşlı kök arvadlara bənzəyən bu məlun məxluqun qəflətən çadıra soxulmağı ilə, Sarı Çoban Qızının ürəyinə nəse xoşagəlməz bir nigarançılıq damdı.

Abbas Mirzə taxtda lüt uzanmış Sarı Çoban Qızına baxdı və onu gördüyü o ilk günün xatirəsi ani olaraq, Vəliəhdin fikrindən keçdi, o günün ki, Sarı Çoban Qızını beş ata dəyişmişdi...

— Bir ay bundan əvvəl Tehrandə - Kərim xan Zənd Şirazi paytaxt elan etmişdi, Ağa Məhəmməd şah Qacar isə yenidən qurduğu Qacarlar dövlətinin paytaxtını Tehrana köçürdü - Fətəli şahla növbəti dəfə görüşüb məsləhətləşdikdən sonra gözetçi atlılarının müşayiəti ilə Arazı keçib altındakı qaşqa kəhəri çapaçapa qoşunun düşərgəsinə gedəndə birdən-birə böyük bir qoyun sürüsü onların qabağını kəsdi. İki çoban biri o başda, biri də bu başda - yəqin ki, gələn atlıların görkəmindən onların ixtiyar sahibi olduqlarını başa düşdülər və tələsik hərəsi bir tərəfdən sürünün içinə girərək çomağını qaldırıb:

- Hoya-a-al.. Hoya-a-al..- qışqıra-qışqıra qoyunquzunu yoldan çıxarmağa başladı.

Və o zaman ki, o çobanlardan biri sürünü qovaqova qaşqa kəhərə yaxınlaşdı, Abbas Mirzə səsinə də, təhər-töhüründən də bu çobanın qız olduğunu başa düşdü və qaşqa kəhərin boynuna uzanıb, daşqışla işlənmiş qamçısının qızıl ucu ilə onun motal papağını başından yerə saldı: qızın gün işığında zərəfşan bir parıltı ilə işıldayan sünbül sarısı uzun saçları çiyinlərinə töküldü və o, iri ala gözləri ilə düz Abbas Mirzənin gözlərinin içində baxdı. Bu baxışlarda şaşqınlıqdan da, qəzəbdən, kin-küdurətdən də əsərəlamət yox idi, bu baxışlarda açıq-aşkar bir çağırış var idi - qızın gözləri meydan oxuyurdu və Vəliəhd bu gözəl qızın bir od parçası olduğunu, elə bil ki, elə o andaca başa düşdü.

İkinci çoban da onlara yaxınlaşdı və pırpışıq sarı saçları motal papağının altından sallanan sarı saqqallı bu kişi əvvəlcə atının əlindəki daş-qası gün işığında par-par parıldayan qamçıya baxdı, sonra da həm o daş-qas parıltısından, həm də qorxudan bərəlmiş gözlərini qaldırıb atlıya baxdı.

Naibisüs- səltənə:

- Qızındı?- soruşdu.

Sarı Çoban:

- Hə.- dedi.

- Onu mənə verərsən?

- Sən kimsən?

- Abbas Mirzə. Eşitmişən?

Sarı Çoban gözlərini qıyıb altdan yuxarı zənnlə bu cavan şahzadəyə baxaraq:

- Bə eşitməmişəm?)- dedi.

Abbas Mirzənin dodaqlarından yüngül bir təbəssüm keçdi və o, bir də soruşdu:

- Verirsən?

Sarı Çoban altdan yuxarı eləcə zənnlə baxaraq: - Başqa çarəm var?- soruşdu.

Abbas Mirzə: - Yox!- dedi.- Başqa çarən yoxdular Sarı Çoban əlini qaldıraraq motal papağı gözünün üstünə itələyərək, təpəsini qaşıya-qaşıya soruşdu: - Bəs sən mənə nə verirsən?

- Nə istəyirsən?

Sarı Çoban əlini başından çəkib, papağını geri itələdi və barmağı ilə Naibisülsəltənənin altındakı qaşqa kəhəri göstərərək dedi:

- Bu kəhərdən beş dənəsini...

— Və Xacə Əbdül Rəhmanın qəflətən xalçalarla, ipək-qumaşla bəzədilmiş o gözəl çadıra soxulduğu o səhər çığı Sarı Çoban Qızı eyni həyəcan ilə təkrar soruşdu:

- Gedirsən?

Abbas Mirzə gözünü taxtda lüt uzanmış Sarı Çoban Qızından çəkib Xacə Əbdül Rəhmana baxdı və Xacənin uzun illər boyu sarayda ülgüc ucu kimi itilənmiş hissiyatı ona dedi ki, indicə qulağına pıçıldadığı xəbər, deyəsən, Vəliəhd bu qancıqla bu qədər günlərin sevdə yuxusundan ayılıb. Elə bil, vəliəhd də Xacənin fikrindən keçənləri oxudu və yüngülcə başını tərpədən razılığını verdi.

Xacə Əbdül Rəhman qoyun dərisindən tikilmiş ətəyi uzun kürkü küncdəki kətilin üstündən götürüb, Abbas Mirzənin çiyninə saldı və Vəliəhd Sarı Çoban Qızına bir söz demədən, iti addımlarla çadırdan çıxdı,

Mənfur Xacə Sarı Çoban Qızına baxıb gülümsədi və Sarı Çoban Qızı qeyrişüur olaraq bir əli ilə ayıbını, o biri əli ilə də döşlərini örtüdü.

Xacə Əbdül Rəhman Abbas Mirzənin ardınca tələsik eşiyə çıxdı.

* * *

... Görünən o məkanda nə qədər müddət keçmişdi? bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi.

O, bildirdi ki, qılıncını başının üzərinə qaldıraraq, hər tərəfi bürümüş artilleriya atəşlərinin qurultusunda səsi eşidilsin deyərək gücü ilə: «- Qələbəyə doğru, irəlil...»- qışqıra-qışqıra öz əsgərlərini ardınca səsləyən o gənc kaptan Mişeldir, heç vaxt görmədiyi, ancaq dərhal tanıdığı Mişel Mişel de Lafoncen.

Və O, artıq bunu da bilirdi ki, Mişel - Mişel de Lafoncen - Mişel Sisianov - Rusiyaya hücum etmiş Napoleon ordusunun zabitidir, Moskva çayının yaxınlığındakı o kəndin⁴¹ qarşısında fransızlarla rus ordusu arasında müharibə gedir və gənc fransız zabiti, markiz Mişel de Lafoncen - Mişel Sisianov öz əsgərlərini Rusiya ordusuna qarşı hücumda ruhlandırır.

İlk qarşısına çıxan rus soldatını qılıncdan keçirən də Mişel de Lafoncen-Mişel Sisianov oldu...

... Və ONUN şəffaf və çəkisiz varlığında ilk dəfə bu şəffaflığı bulaşıra biləcək bir hissiyat yarandı: bu nə idi? ağrı-acı idi? pərişanlıq idi? qəzəb idi? nə idi?

Ancaq ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığı ONUN vüksək məqamı ilə heç cürə uyuşmayan o istəyi qovdu, yox etdi...

* * *

... Yox, bu artıq Moskva çayı deyildi, bu, Salqe çayı idi və qılıncını başının üstünə qaldırıb, o çayın sahili boyu: eİrəlil.. İmperatriçə uğrunda.. Murdar türkləri məhv edəkl..ədeyə qaça-qaça soldatları İzmailə doğru öz ardınca aparan Mişel de Lafoncen: deyildi, bu, Mişel de Lafoncenə çox oxşayan cavan polkovnik Sisianov - O, - idi.

Rusiya İzmayıl uğrunda Osmanlılarla döyüşürdü, odur, onlar Həsən paşanı məğlub etdilər, İzmaildə Osmanlı imperiyasının bayrağını salıb, Rusiya imperiyasının bayrağını qaldıran da O, idi - cavan polkovnik Sisianov...

⁴¹Napoleon ordusu 1812-ci ilin sentyabr ayında Moskvanın 15 kilometrliyindəki Borodino kəndi yaxınlığında rus ordusu ilə qarşılaşmış və onların arasında məşhur Borodino döyüşü baş vermişdi.

Kapitan Fyodr Mitrofanoviç Suxaryov hirsle səyyar çadırına girib, şapkasını başından alaraq çarpayının üstünə çırpdı - tuzem bir gürcü rus ordusunun otuz illik veteranını, rus soldatını, bütün nəslilə, canı, qanı ilə rus olan, böyük Rusiya torpağının əsil sahibi olan Suxaryovu təhqir edə bilirdi və rus Suxaryovun bu qafqazlı törəməsinə cavab vermək hüququ yox idi, ancaq təqsir o qafqazlı törəməsində deyildi, təqsir onu rus ordusunun komandanı təyin edənlərdə idi.

Ordu qış formasına keçmişdi və Fyodr Mitrofanoviç eləcə hirsle də kürkünü çiyindən alıb çadırın bir küncünə atdı və palçığa batmış sapoqlarını çıxarmadan çarpayıda uzandı. Səyyar çarpayının dəmir yayları onun ağırlığından cırıldadı və bu cırıltı, elə bil, o səhər çağı Suxaryovun iliklərinə qədər işləmiş o pərtlik acısının, içinə dolmuş o qəzəbin iniltisi idi. eDonuzlə?

Bir tuzem törəməsi, ona ecdonuzə? deyir, onun yavəri fon... fon... Tful Rus adamı bu efonsun familini də yadında saxlaya bilmir

Əlbəttə, rus soldatı Baş komandanın gözlərində donuz olacaqdı

O, - kapitan Suxaryov donuz olmasaydı, bir tuzem törəməsi rus ordusunda Baş komandan ola bilməzdi. Bir cfonə da onun yavəril.. Suxaryov otuz il idi cəbhələrdə, ən ön mövqelərdə vuruşurdu, türklərdən, isveçlərdən tutmuş bu tərəfə kim var idi ki, bu otuz ildə Rusiya naminə onlarla vuruşmasın? - indi də var qüvvəsi ilə Qafqaz tuzemləri ilə vuruşurdu və bu otuz ildə ancaq kapitanlığa gəlib çıxmışdı, çünki Rusiyada ağalığ edən cfonələrdən deyildi, baronlardan, markizlərdən deyildi, nəslilə gedib Çingiz xana, ya da ki, yəhudilərə dirənmirdi, əlləri arvad əlinə oxşayan, özləri də göylə uçan dvoryan ərköyünü deyildi, sadə rus dəmirçisinin oğlu idi.

Suxaryov bununla fəxr edirdi, fəxr edirdi ki, onun qanı təmiz rus qanıdır və bu qan heç nəyə bulaşmayb, ancaq nə olsun, bu gün təmiz rus qanı, rus ruhu kimə lazımdır?

Əgər sən cfonə deyilsənsə, nəslin gedib Avropaya çıxmırsa, heç olmasa baban xaç suyuna salınmış tatar deyilsə, təmiz rus, slavyansansa, onda bu məmləkətdə sən kimə lazımsan? - heç kiməl Rusiya öz övladlarına sahib çıxma bilmir, Rusiyanın öz övladlarını qiymətləndirmək imkanını əlindən alıblar. Soldatdan marşalacan yüksəlmiş Lefevr! dəyirmançı oğludur, Oferonun? da atası adicə nökrə idi, ona görə də Napoleon bu gün bütün Avropaya qan uddurur.

Suxaryov yalnız qılınca adamı deyildi, o, eyni zamanda müəlisə həvəskarı idi, uşaqlıq, yeniyetməlik çağlarında oxumaq, təhsil almaq imkanı olmadığı ” Napoleon ordusunun marşalı.

” Napoleon ordusunun marşalı. üçün, o, əlifbanı da hərbi xidmətə getdikdən sonra özü öyrənmişdi və o vaxtdan da qəzetlərin, yurnalların, kitabların müəlisəsi də, güllə və süngü kimi onun həyat tərzinə çevrilmişdi. O, başa düşürdü ki, Avropa

inkişaf edib, elmdə də, mədəniyyətdə də, hərbi sürsat sahəsində, gəmiçilikdə də Rusiyanı geridə qoyub, ancaq Suxaryov buna da əmin idi ki, Yaradan rus xalqına o insani dəyərləri bəxş edib ki, onlar Avropada mövcud deyil. Suxaryov buna da qəti əmin idi ki, ana Rusiyanı yalnız rus ruhu irəli apara bilər və nəslilə təmiz rus olmayan bir kəsdə rus ruhu da ola bilməz. Nəbəsindən rus nağıllarını eşitməyən, çastuşkadan ləzzət almayan, rus sobasının istisində qızınmayan kimsələrdən rus ruhunu ummaq - elə onlardan birisi kimi olmaq deməkdir.

Suxaryov Qafqazda - bu vəhşi diyarda damarlarında təmiz rus qanı axan cəsur gənclərin tuzem güllələrindən, tuzem qılıncından həlak olduqlarını görəndə, bir ürək ağrısı ilə bağırmaq istəyirdi: baxın, bu gənclərin arasında bircə nəfər baron oğlu, cürbəcür efonələrin ərköyün balasını tapa bilərsinizmi? Yox! Ölənlər sadəcə rus olmalıdır, əmr verən isə həmin baronlar, qraflar, efonələr və elə tuzemlərin öz nəslindən birisi olmalıdır)

Suxaryov yerində qurcalandı və səyyar çarpayı yenə də bu ağır adamın çəkisindən cırıldadı - bu dəfə o cırıltı, elə bil, çadıra çökmüş sükut içində kapitan Suxaryovun fikirlərini təsdiq etdi. Rus knyazlarının, qraflarının - onların da çoxu, Sisianov kimi, təmiz rus deyildi - oğlanları, bəs, siz hardasız, nə üçün bu vəhşi diyarda ana Rusiya naminə həlak olan gənclərin arasında deyilsiniz? Gənc rus soldatları Rusiya naminə həlak olarkən, sizi Peterburqun, Moskvanın kübar salonlarında özünüz kimi adını rus qoyub, rus dilində danışmaqdan utanan qızlarla rəqs edəndə tapmaq olar. Bilirsiniz, niyə? Ona görə ki, Rusiya sizin vecinizə deyil! Ona görə ki, alman, ya fransız - fərqi yoxdur, Avropadan gəlmiş, ya da xüsusi dəvət edilmiş quvernantkalar, müəllimlər sizi ana Rusiyaya yad insanlar kimi böyüdüblər! Ona görə ki, siz böyük rus anasının laylasını eşitməmişsiniz. Ona görə ki, siz bilirsiniz: layiq olsanız da, olmasanız da sizi ali rütbələr, vəzifələr gözləyir, ancaq siz o rütbələrlə, o vəzifələrlə Ana Rusiyaya bircə qəpiklik də xidmət edə bilməyəcəksiniz və bu, sizin vecinizə də deyil.

İl Yekaterina növbəti oynaşı 22 yaşlı Platon Zubovu praporşiklikdən birdən-birə general-feldtseymester etdi - elə rütbələr təsis edirlər ki, rus adamı bunu heç tələffüs də edə bilmir - Yekaterina Platonu bütün Rusiya artilleriyasının komandiri təyin etdi, Platon fliqel-adyutant oldu, çünki Yekaterinanın yatağında hərbi şücaətlər göstərirdi, çarpayıda top mərmisini hədəfə düz tuşlayırdı. — — Yekaterina Platonun 25 yaşlı qardaşı Valerian Zubovu isə Qafqaza göndərilən ordunun Baş komandanı təyin etmişdi və bu oğlanıqaz Ağca Məhəmməd şah Qacar kimi bir qaniçən şirlə kəllə-kəlləyə gələcəkmiş...

Suxaryov onda da Qafqaz ordusunda xidmət edirdi və o, iti kəndli ağılı ilə başa düşürdü ki, Avropa yalnız o zaman Rusiyanı qəbul edəcək, Rusiya ilə nəinki barışacaq, hətta Rusiyaya yaltaqlanacaq ki, Rusiya dünyanın hegemon bir dövlətinə çevrilsin, bu isə o vaxt mümkündür ki, Rusiya isti sulara, Hind okeanına çıxsın və kapitan Suxaryov dərk edirdi ki, bu məqsəd üçün Cənubi Qafqaz kompaniyası mühüm bir mərhələ olmalıdır, sonra hərəkət etməli olan İranı girmək lazım

idi, sonra da - İstanbul, boğazlar. Suxaryovun fikrincə İstanbulu almaq həm də rus xalqının Yaradan qarşısında bir xristianlıq borcu idi, pravoslav xaçını Sofiya məbədinə qaytarmaq lazım idi və Suxaryov bunları fikirləşəndə ehtiraslı bir etiraz dalğası onun bütün vücudunu yandırır-yaxırdı: oynaslarla, knorrinqlərlə, mədə qurdu kimi ana Rusiyanın içinə girib, ağalıq edən, Rusiyanı yox, Rusiya hesabına qazandıqları şəxsi firavanlıqlarının, var-dövlətlərinin keşiyində dayanmış mən-səbpərəst almanlarla, tatarlarla, gizli və bəzən də açıq yəhudilərlə, hətta budur Qafqaz tuzəmlərinin törəmələri ilə nə etmək olar? Mixail İllarionoviç cürbəcür barkalayların², bənniqsenlərin³, Vintsinqer... tful.. rus insanı bunların adını necə tələffüz etsin?1.. Vints-in-qer-o-de... vitsinqerodelərin⁴ əhatəsində nə edə bilər? Birdi, ikidi, beşdi, ” Rus sərkərdəsi, rus əsilli general-feldmarşal M.İ.Kutuzov. ? Rus hərbi xadimi, general-feldmarşal, alman-şotland əsilli Barklay de Tolli nəzərdə tutulur. 3 Rus hərbi xadimi, kavaləriya generalı, alman əsilli Bənniqset L.L. nəzərdə tutulur. 1 Rus hərbi xadimi, kavaləriya generalı, alman əsilli Vintsinqerode F.F. nəzərdə tutulur. ondu bəyəm? Pyotr boyarların saqqallarını qırıxdırdı, axırı nə oldu? Vətənləri olmayan, ana torpağın nə olduğunu bilməyən bu adamlar Avropadan tökülüşüb, taxtabiti kimi ana Rusiyanın canına daraşdı, onların çoxu öz ölkələrində heç nəyə yaramadıqları üçün, geniş ürəkli Rusiyaya üz tutdular və burada mənsəb qazandılar. Avropanın müflisləşmiş baronlarının, qraflarının törəmələri öz yüksək mənsəblərinin arxasında gizlənərək, Rusiyada hörmət sahibi, hətta qibtə mənbəyi olublar, rus müviiqləri isə onların kəretasını sürür, ayaqqabılarını təmizləyir, sobaları üçün odun doğrayır, rus qadınları da onların tuman-köynəyini yuyub-ütüləyir, onlardan bəzə uşaqlar doğur. Avropada dinsiz və əxlaqsız avantürist qalmadı, hamısı Rusiyaya axışdı.

Və kapitan Suxaryov ürək ağrısı ilə fikirləşirdi ki, bir azdan Rusiyada Rusiyanın özünə yer olmayacaq. Pyotr kor-koranə Avropanı yamsıladı və rus adətənənələrinin axırına çıxdı, özü də milliyyəti bilinməyən bir Pribaltika qəhbəsi ilə evlənib, onu Rusiyanın imperatriçasıl etdi. Hər hansı başqa bir millətin nümayəndəsi - bir alman, yaxud bir tatar, yaxud da elə bir rus İngiltərənin kralı ola bilər? Onun gö-ünə ağac soxarlar, çünki onlar - ingilislər, fransızlar, almanlar bizim kimi sadələvh, bizim kimi axmaq deyillər, onların xaçə məhəbbəti də, özlərinə sevgilərindən sonradır.

Bütün bunlar ürəyi dərdlə, ağrı-acı ilə dolu olan bir adamın, sadə bir rus sol-datının fikrindən keçirdi və kapitan Suxaryov vicdan əzabı çəkirdi ki, bəzən ” Birinci Yekaterina nəzərdə tutulur. özü öz xalqını söyür, ancaq bu söyüş, əslində, həmin xalqa sonsuz bir məhəbbətin ifadəsi idi - təmənnəsiz bir məhəbbətin, qanla gələn bir məhəbbətin, onun içində şiddətlə nəbz kimi vuran məhəbbətin.

O zaman - elə indinin özündə də - xalqın arasında belə bir şeyə gəzirdi ki, guya, Pyotr cavan yaşlarında gizləncə Rusiyadan çıxıb, sadə bir rus kimi cBöyük səfirliyin? tərkibində Avropaya gedəndə, onu orada dəyişdirmişdilər və yalnız iki ildən sonra Rusiyaya qayıdan Pyotr rus deyildi. Əlbəttə, kapitan Suxaryov bu

şayiyyə inanmırdı, hərçənd Avropadan nə desən, gözləmək olardı, ancaq məsələ bunda deyildi, məsələ onda idi ki, Pyotr rus ruhunu rus torpağından zor ilə süpürüb çıxarmaq istəyirdi, buna görə də, sadə rus xalqı arasında belə şayiələr yaranırdı

Pavelin anasından zəhləsi gedirdi, anasının elədiklərinin əksini edirdi və taxta çıxan kimi də, ordunu Cənubi Qafqazdan geri çəkdi.

| Kapitan Suxaryov tamam əmin idi ki, on il bundan əvvəl, Pavel ordunu geri çağırarkən Cənubi Qafqaz İmperator sarayındakı ailə intiriqasının qurbanına çevrildi və Suxaryov o vaxtda, indi də yanıb-yaxılırdı: gərək öz dövlətinin taleyinə nə qədər səthi münasibət bəsləyəsən ki, Cənubi Qafqaz kimi varlı bir diyardan, bərəkətli bir torpaqdan imtina edəsən, ən əlverişli bir şəraitdə bu yerləri ailə intiriqasına görə ana Rusiyanın əlindən çıxarasan!

Əgər belə olmasaydı, o zaman ordu geri çağırılmasaydı, indi İblis ruhlu bu gürcü çarlarından və knyazlarından, bu məlun Azərbaycan xanlarından əsər-əlamət də qalmamışdı və bu torpaqlar artıq ana Rusiyanın quberniyalarına çevrilmişdi, bu qədər rus gənclərinin də həyatı Rusiya üçün qorunub saxlanardı.

Bu gün Rusiyaya qanı ilə, canı ilə rus olan öz yeni İvan Qroznısi lazım idi və kapitan Suxaryov qəti bu fikrdə idi ki, belə bir adam, yəni bütün nəsil-nəcabəti ilə rus olan, damarlarında zərrə qədər də bulaşmamış rus qanı axan bir nəfər Rusiya taxt-tacına sahib çıxmasa, o zaman, bax, Sisianov kimi yabançılar tərəfindən rus soldatına cəza deyiləcək, veteran rus soldatı beləcə təhqir olunacaq, fon qren... qren...qrend-fald-lar da bığlarının altından beləcə gülümsəyib ləzzət alacaqlar.

Yemelyan Puqaçov, aydın məsələdir, İH Pyotr deyildi, ancaq o, əsil provaslav idi, əsl Don kazakı, rus muiki idi, türklərlə müharibədə igidlik göstərmişdi, ancaq onun səhvi onda idi ki, tatarları, qazaxları, başqırdları, kalmıqları, mordavları, çuvaşları, daha kimləri, — iti-qurdu öz ətrafına yığdı və qara camaata işgəncə verən, onu incidən də elə Puqaçovun ətrafındakı o yaramazlar idi. Yemelyan İvanoviç gərək yalnız rus pravoslav vətənpərvərlərindən ibarət ordu yaradaydı, peşəkar rus hərbiçilərini, zabitlərini dəvət edəydi və yalnız harın dvoryanlara, rüşvətxor məmurlara, rus xalqının canına daraşmış cürbəcür cfonələrə divan tutaydı. Yemelyan Puqaçovun savadı yox idi - sadə Don kazakı savadı harda alaydı? adını da yaza bilmirdi, ancaq onun övladı təmiz və savadlı rus olacaqdı və damarlarından axan qan onu

Rusiyaya xidmət etməyə çağıracaqdı, ancaq N Romanovlarda mərhum Mixail Fyodroviçin qanından nə qalıb? - heç nə.

Kapitan Suxaryov həyatında neçənci yüz dəfə idi ki, ürəyində təkrar edirdi: Rusiya o zaman əsil Rusiya olacaq ki, onu rus ruhu idarə etsin, rus taxtında əsil rus əyləşsin, qoy, o da, Aleksandr kimi savadlı olsun, qoy, o da dünyadakı şeytan oyunlarından baş çıxara bilsin, qoy, onun xasiyyəti sərt olsun, qoy, o, amansız olsun, ancaq o, rus olsun, yalnız adı ilə yox, təmiz qanı ilə rus olsun.

Pavel guya sadə rus xalqına xidmət etmək istəyirdi, ancaq məşuqəsinin adını rus gəmilərinə qoyurdu, qvardiyanın bayraqlarına yazdırırdı. Dvoryanlar - Pavelin

ayaqlarından öpməyə hazır olan və birləşib onu bir anın içində it kimi döyüb öldürən satqın knyazlar, qraflar, baronlar - öz məhrəm kübar söhbətlərində Paveli erus Hamleti?" hesab edirdilər, Napoleon isə ona erus Don Kixotə deyirdi, ancaq Pavel, sadəcə olaraq, milliyəti məlum olmayan və rus ruhundan tamamilə uzaq olan birisi idi.

Rus taxtında nə Hamlet, nə də Don Kixot oturmalı idi, rus taxtında, kapitan Suxaryovun son vaxtlar xəyalında canlandırıdığı təmiz rus olan bir Bonapart oturmalı idi.

Pavelin anası, bəli, məlum idi - kapitan Suxaryovun bu uzun ada nifrəti və ədavəti həmin uzun adı ona əzbərlətmişdi: Anqalt-Serbstkayalı Sofiya Avqusta Fre VT Pavelin sevimlisi (favoritkəsi) Anna Lapuxinanın Adı qədim yəhudi dilindən tərcümədə efiravanlıq? (cBlaqodatə) deməkdir. derikal idi, bəs, atası kim idi? - bunu Yaradandan başqa heç kim bilmirdi, onun atası ola biləcək namizədlər çox idi, Saltıkovun? da adını çəkirdilər - Suxaryov gülümsədi - təki elə olaydı, İvan Petroviç heç olmasa rusdur, cəsur adamdır, ancaq indi bunun nə mənası var idi? - Yekaterina da, oğlu da artıq daha yaxşı dünyaya köçmüşdülər, əzab çəkən isə Rusiya idi və izzət çəkən, təhqir olunan da rus insanı, cdonuzə adlandırılan da rus soldadı idi.

Hamı bilir ki, Platon - Yekaterinanın oynaşı həmin o avantürist Platon Zubov - indi də Aleksandrın arvadı Yelizavetta Alekseyevnanın çarpayısında top atır.

Və bu yerdə kapitan Suxaryov özü-özünə acıqlandı - sən gözlənlə görmüsən onları? hardan bilirsən ki, belədir? camaatdı, ağılına gələni özündən quraşdırır yox, od olmasa, tüstü çıxmaz - yaxşı, onda bunun sənə nə dəxli var? - avantürist Platon bir alman qızı ilə kefləyir, sən niyə hirsələnirsən? - məsələ bunda deyil...

Suxaryov fikirləşdiyi o son sözləri bu dəfə özözünə pıçıltıyla təkrar etdi:

- Məsələ bunda deyil... :

Bəli, məsələ bunda deyildi, məsələ onda idi ki, ana Rusiyanın başında, bax, bu cür adamlar dururdu - bu cür əxlaq sahibləri - bu idi Pyotrun cavropalaşdırmasının? nəticəsi. Aleksandrın rəsmi babası İli Pyotru da, rəsmi atası Paveli də qətlə yetirdilər, ancaq "Milliyətcə alman olan II Yekaterinanın əsil adı belə idi " Rusiya hərbi xadimi, general-feldmarşal LP.Saltıkov nəzərdə tutulur. bu, bir sülalənin - Romanovların yox, Rusiyanın faciəsi idi: birinci, ona görə ki, rus qanı olmayan, rus ruhuna yad olan bu adamlar nə üçün Rusiyanın hökmdarları olmalı idi? ikincisi, ona görə ki, ölkəni nə üçün bu vəziyyətə gətirib çıxarıblar ki, sui-qəsdlər qurub hökmdarları qətlə yetirmək bu dərəcədə asan bir iş olsun və nəticəsi də rəsmiləşdirilsin? Biz hansı dövrdə yaşayırıq? Təzədən Smutayal qayıdırıq? Artıq 19-cu əsr başlayıb! Ana Rusiya hansısa vəhşi bir şərq ölkəsidir ki, oğul ataya qarşı sui-qəsdə iştirak edir?, sonra da onun taxtında əyləşir? Neçə illər bundan əvvəl oxuduğu cHamletə kapitan Suxaryovun yadına düşdü: Hamletin faciəsi Avropadan çıxıb, Rusiyaya qayıdır?

İndi də Aleksandr Avropanı Bonapartdan azad etmək istəyir...

Bədbəxt Rusiyal..

Avropa ölkələri bir-biri ilə mübarizə aparır, ancaq onların hamısı Rusiyaya qarşıdır, onların hər biri bir dövlət kimi özünü möhkəmləndirmək, qüdrətli etmək istəyir, Rusiyanı daima zəiflətməyə, özlərinin Hindistan kimi münbit və varlı torpaqlara aparan yollarından kənarlaşdırmağa çalışır və Rusiyadan öz maraqları üçün istifadə edir. Avropa ingilis şiri kimi yırtıcıdır, tülkü kimi hiyləgərdir, hər an İuda kimi xəyanətə hazırdır, rus ayısı isə yadların hökmü altındadır, şikar tapmayanda da ot yeyir.

1 Smuta — Rusiya tarixində 1598-ci ildən 1613-cü ilə qədərki qanlı hərc-mərclik dövrü. ? Belə bir versiya hökm sürürdü ki, 1 Aleksandr atası Pavelə qarşı hazırlanan sui-qəsdən xəbərdar olub.

Aleksandr Avropanı yox - qoy, onlar orda bir-birlərini qırsın - Rusiyanı azad etməlidir. Rusiyanı qohumbazlıqdan, tanışbazlıqdan, dvoryanların harınlığından, məmurların rüşvətindən, mülkədarların muilkləri alçatmasından azad etməlidir, kəndlini köləlikdən, ana Rusiyanı baronlardan, markizlərdən, pederas qraflardan azad etməlidir. Ancaq Aleksandr bunu yalnız rüyalarda edə bilər, həm də öz rüyalarında yox, bizim rüyalarımızda.

Qoy, Rusiyada da Fransadakı kimi inqilab olsun, eybi yox, qoy, qan tökülsün, ancaq Rusiyanın da öz Bonapartı meydana çıxsın, o, Emelka Puqaçov kimi savadsız və avam olmasın, Rusiyanı qorumaq onun üçün yalnız borc yox, həmin borcla bərabər, Rusiyaya sonsuz məhəbbətin ifadəsi olsun, Rusiya onun üçün sözdə yox, ürəkdə ana Rusiya olsun, o, rus laylası ilə böyümüş olsun, ana Rusiyanın nağılları, mahnıları onun üçün doğmadan doğma olsun, o, daima bu nağıllar və bu mahnılar üçün darıxsın, onun da, ailəsinin də ana dili rus dili olsun.

Yaltaq Sisianov Gəncənin adını Yelizavetpol qoydu, ancaq əslində gərək Luiza-mariyaavqustapol qoyaydı.

Kapitan Suxaryov bilirdi ki, onlar nəhayət ki, Rusiyaya meydan oxumaq istəyən Cavad xanı məhv edib, Gəncəni alandan sonra, Aleksandr eGəncənin alınmasında əməyə və igidliyə görə” medalı təsis edib 1 I Aleksandrın arvadı Yelizavetta Alekseyevna milliyətcə alman idi. Qassen-Darmştad prinsesi olan bu qadının əsil adı Luiza Mariya Avqusta idi. Aleksandra ərə getdikdən sonra pravoslavlığı qəbul edib, adını dəyişdirmişdi. və xalis gümüşdən kəsilmiş bu medallar artıq neçə vaxtdır ki, öz sahiblərinə - rus soldatlarına verilməkdən ötrü Baş komandana göndərilib, ancaq o gümüş medallardan hələ də xəbər-ətdər yoxdur, görünür, Sisianovun gümüşdən xoşu gəlir... Kapitan Suxaryov yenə gülümsədi: Qafqazlılar yalnız at oğrusu deyillər... Kapitan Suxaryov köhnə rus soldatı idi və rus soldatı həmişə düzə-düz, əyriyə-əyri deyib: bəli, Sisianov bu vəhşi Qafqazda, bu riyakar və hiyləgər Zaqafqaziyada Baş komandan yükünü daşıya bilirdi, o, aciz və qorxaq deyildi, gələn kimi Knorringin taktikasını - Gürcüstanın tuzem çarları, knyazları və Azərbaycanın tuzem xanları ilə hörmətlə davranmaq, onlarla mülayim rəftar etmək, eyni hüquqlu tərəflər kimi danışmaq, onlara hədiyyələr vermək taktikasını dağıtdı və

hücuma keçdi, Gürcüstanı cilovladı, Gürcüstana, ətraf xanlıqlara qan udduran Azərbaycanın Car-Balakən camaatlığını yerində oturtdu - indi onlar nəfəslərini də dəre bilmirlər, qorxudan xayaları qarınlarına girib - ya müharibə ilə, ya da cod xasiyyəti hesabına sərt danışqlarla Gəncə xanlığını yox elədi, Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqlarını faktiki olaraq Rusiyanın tərkibinə qatır, Bakı xanlığını da alacaq - Suxaryovun buna qəti şübhəsi yox idi bəli, bütün bunlar belə idi, ancaq məsələ bundadır ki, sabah dünya dəyişsə, birləşmiş Gürcüstan özünü vahid müstəqil çarlıq elan etsə, elə həmin Sisianov - rus €” neralı - məmnuniyyətlə gəlib o çarlıq taxtında oturacaq, dağılan Rusiyanı da nəinki vecinə almayacaq, lazım gəlsə Avropalılarla itti-faqa girib, onlarla birlikdə tufəngi Rusiyaya tərəf çevirəcək. Deyirlər ki, Sisianov öz cfonələrinin, nəsil-nəcabəti bilinməyən yaxın adamlarının yanında hərdən çox sevdiiyi bir anekdot danışır: kənddə bir rus kəndçi — arvad uzun doğuşdan sonra yeddi yaşlı bir oğlan doğur və yenicə dünyaya gələn o oğlanın da ilk sözü: eMənə araq verlə- olur. Deyirlər, Sisianov bunu danışib o qədər gülür ki, az qalır nəfəsi dayansın.

Bu da sənə rus generalıl Rus ordusunun Baş komandanıl

Rus soldatını hərbi tribunala vermək olar, onu güllələmək olar, ancaq onu təhqir etmək olmaz və əsl rus generalı heç vaxt rus soldatını təhqir etməz, onu cəzalandırmaq lazımdırsa, cəzalandırar, həm də çox sərt cəzalandırar, ancaq təhqir etməz, onu alçaltmaz.

Əgər bir general beləcə bir soyuqqanlıqla Suxaryov kimi bir rus zabitini bu cür təhqir edirsə, «- Donuzlodeyib onu alçaldırsa, o generalda rus ruhu yoxdur və ondan nə desən gözləmək olar.

Sən nə bilirsən ki, Sisianovun qorxmazlığının və prinsipiallığının arxasında nə dayanır? - o, bir tərəfdən, düzdür, tuzəmlərə qarşı amansızdır,”ancaq o biri tərəfdən də incəliklə düşünülmüş hərəkətləri ilə tuzəmlərin gözündə öz nüfuzunu qaldırır. Quldur Cavad xanın arvadı da, qızı da əsir düşmüşdü və Sisianov tuzəmlərin gözündə dövlətin yox, öz şəxsi hörmətini artırmaq üçün bu quldur arvadını da, onun qızını da əsirlikdən azad edib, xüsusi bir kareta ilə Şəkiyə, o arvadın qardaşının yanına göndərdi. Quldur Cavad xan Rusiyaya əl qaldırmışdı, rus zabitinin, rus soldatının

| 243 qanını axıtmışdı, bəs, sən, Sisianov, rus ordusunun generalı, Baş komandan hansı ixtiyarla o məlunu qəhrəman kimi öz məscidlərinin həyətində dəfn etdirirsən? Çünki sən qanıyla, canınla rus generalı deyilsən, əsl rus generalı rus soldatının qanını tökmüş o quldurun cəsədini tikə-tikə doğratdırıb, qurda-quşa yem eləyərdi və ancaq bundan sonra sakitləşərdi, o igid rus soldatlarının da ruhu şad olardı.

Əsl rus generalı, əgər bir tuzem rus ordusunun qərargahına soxulmağa cürət edib və soxulubsa, rus zabitinin atını oğurlamaq istəyibsə, onu şəxsən güllələyərdi və düz də edərdi, onu qərargahın qabağında asdırardı, ancaq onun şəxsiyyətini o cür alçatmazdı, onu ailəsinin, yerlilərinin qarşısında təhqir etməzdi və onu elə bir

düşməyə çevirməzdi ki, özü də, saysızhesabsız oğlanları və qardaşları da, hətta qızları da hər an xəncəri rus soldatının qarnına soxmağa gizli məqam gözləsin.

Hələ Knorrinqin vaxtında Gürcüstanda taun ya: yıllağa başlamışdı, Sisianov gələn kimi aləmi birbirinə qatdı, Peterburqdan, Moskvadan, Avropadan həkimlər gətirdi və taunun qarşısını aldı - yaxşı, bunu başa düşmək olar, taun orduya da keçə bilərdi, ancaq Rusiyada yollar biabırçı vəziyyətdədir, elə bir vəziyyətdədir ki, ordu azuqəsini daşıyan arabalar heç yüz verst getməmiş, təkərləri sıradan çıxır, ancaq Si sianov burda, öz ata-baba yurdunda yolları təmir elətdirməyə başladı, Suram qalasından İmeretiyanın pay: taxtı Kutaisə Avropasayağı yol çəkirdi, Tiflisdə gimnaziya açdı - guya bütün bunları Rusiyanın və Alek244 sandrın nüfuzunu qaldırmaq üçün edir, əslində isə onun qanı dinc durmur, çünki Rusiyada nə qədər yaşasa da, rus çörəyini nə qədər yesə də, nə qədər döşünə döysə də ki, mən rus generalıyam - mənası yoxdur, rus ruhu ona yaddır, çünki onun damarlarından tuzem qanı axır və bu, təbiətin qanunudur.

Kapitan Suxaryov bütün bu fikirlərdən yorulub, əlini yelləyərək pıçıldadı:

- Sən nə edə bilərsən?..

Və o, eləcə əlini yelləyəndə səyyar çarpayının dəmir yayları yenə yüngülcə cırıldadı və Suxaryov fikirləşdi ki, onun - rus soldatının ömrünün böyük hissəsi bu səyyar çarpayılarda cırıltısı ilə keçib.

O at oğrusu isə azərbaycanlı idi və hələ kal olan, yetişməmiş poruçik Qluşkov Baş komandanın bilavasitə ona verdiyi əmri yerinə yetirmək şərəfindən vəcdə gələrək, qotur bir eşşək tapdırıb, o azərbaycanlıyı qurşaqdan aşağı çılpaq soyundurtdu, onu eşşəyin belinə sarıtdırdı, eşşəyin də dalına bir təpik vurub qə rərgahdan qovdu və əmrin yerinə yetirildiyi barədə baş komandana şəxsən raport verməyə qaçdı - Baş komandanın şəxsən özü ilə ünsiyyətdə olmaq hər poruçikin bəxtinə düşən fürsət deyildi.

Qərargahın qarşısında dar ağacı qaldırıb o azərbaycanlıyı oradan asmaq lazım idi.

Ancaq onu o cür biabır etmək rus generalına yaraşmazdı.

Kapitan Suxaryov qalxıb səyyar çarpayıda oturdu və o dəmir yaylar yenə cırıldadı.

* * *

... Birdən-birə görünən Qafqaz dağları ONUN vaddasında, elə bil, bir külək əsdirdi, çılgınlıq yaratdı və hətta ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı da, elə bil, o çılgınlıqdan diksindi, elə bil, o varlıqdan bir bulaşılıq ötüb keçdi və ONUN o çəkisizliyinə də, elə bil, çox kiçik, ancaq dərhal hiss olunan maddi bir nəşə (ləkə? Düşmək istədi.

Ancaq bütün bunlar tamam anı oldu və elə o anilikdə də yox olub, getdi.

İllər ötmüşdü, Qafqaz dağlarında isə müharibə gedirdi və saç-saqqalı ağarmış kapitan Suxaryov və gənc bir soldat yağış kimi yağan güllələrdən qorunmaq üçün

iri bir qaya paraçasının arxasında daldalanmışdılar və o gənc soldat qəflətən iri qaya parçasının arxasından sıçrayıb, ayağa qalxdı və belini dikəldərək: «- Qıracağam bu Qafqaz vəhşilərinil.. Alın!.. Ahnt!..»- çığıra-çığıra tüfənglə güllə atmağa başladı.

Kapitan Suxaryov atılan güllələrin, partlayan top mərmilərinin arasından güclə eşidilən səsə: e- Sən nə edirsən? Əyil aşağı!..- qışqırdı.- Axmaqсан, nəсэн?1 Özünü fikirləşmirsən, cəhənnəmə fikirləş! Bəs, sən anan yoxdurf Neçə yaşın var sənin?”

Gənc soldat döşünə sıxdığı tüfəngdən eləcə bir ehtiras və şövq ilə güllə ata-ata: e- On yeddi!..- dedi.- Qıracağaml.. Qıracağam bu Qafqaz vəhşilərinin hamısını!.. Hamısını qıracağam!..»

Və həmin anda kapitan Suxaryov vıyıllı eşidib: cƏyil, axmağın biril.. Əyill!..ə- qışqırdı, sonra qaya parçasının qarşısına düşən top mərmisinin partlamasını bircə an qabaqlayıb, özünü gənc soldatın üstünə ataraq, onu arxası üstə yerə yıxdı, özü isə üzüqoylu o soldatın sinəsinə düşdü. Mərmnin qaldırdığı toz-torpaq yatandan sonra, gənc soldat əlini əvvəlcə Suxaryovun bədəninin altından öz yaxasına soxdu, sonra dartıb qana bulaşmış əlinə baxdı, sonra da üstünə sərilmiş Suxaryovu kənara itələyib, qayanın arxasında oturdu, iki əli ilə də qorxu-hürkü içində tələm tələsik sinəsinə, qarnını yoxladı və yaralanmadığını başa düşüb, eləcə bir qorxu-hürkü içində: «- Əmi!.. Əmi!..»— deyə kapitan Suxaryovu arxası üstə çevirdi. Mərmü qəlpəsi kapitan Suxaryovun sinəsinə dağıtmışdı — və kapitan Suxaryov donmuş gözləri ilə gənc soldata yox, — ONA baxırdı, elə bil, ONDAN nəsə soruşmaq istəyirdi...

* * *

...Görünən o məkanda kiçik, səliqəli bir qəsəbə idi və o qəsəbədə, küçə tərəfdə bir həyət darvazasının kənarındakı skamyada ONUN adyutantı, seyrək ağ saçları çiyinə qədər uzanmış polkovnik - sonralar general-leytenant rütbəsinəçən yüksəlmiş - fon Qrendfald, yanında isə dayəsi oturmuşdu. Dayə əlində tutduğu boşqabdan qaşıqla şorba götürərək, — deyinə-deyinə: e-Üstünüzə tökməyin!.. Səliqəli olun!.. Yenə üstünüzü buladız... Mən yoruldum sizin üst-başınızı sil= məkənl!..ə- deyərək, yaxasına döşlük taxılmış fon Qrendfaldı — yedizdirirdi, eləcə deyinə-deyinə də hərdən boşqabı skamyanın fistünə qoyub, dəsmalla fon Qrenfaldın ağzını, çənəsini, yaxasındakı döşlüyü silə-silə soruşurdu: «-Tualetə getmək istəyirsiniz? Baxın a!.. Şalvarınızı batırmayın!.. Axı siz generalsız!..»

Fon Qrendfald isə boşqabdakı şorbadan başqa heç hara baxmırdı və heç bir söz demirdi, başını boşqaba sarı uzadıb ağzını açır və “-Uı-ı-ı-ı... Uı-ı-ı-ı...ə- deyə səs çıxaraçıxara yemək istəyirdi”.

Görünən o məkanda general-leytenant fon Qrenafaldı o şorbadan başqa heç nə maraqlandırmırdı.

Sonra darvazanın doqqazı açıldı və həyətdən bir qadın — - O, dərhal bildi ki, bu qadın fon Qrendfaldın qızı İzoldadır = - çıxıb onlara baxdı və dayədən soruşdu: «- Nə edir?»

Dayə: «- Yenə yemək istəyir...»- dedi.

Qadın acıqla: «- Bəsdirl- dedi.- Çox yeyib, yenə şalvarını batıracaql- Boşqabı dayədən alıb fon Qrendfalda çımxırdı: Bəsdirl! Eşitdin? Bəsdirlə və əlindəki boşqabla həyətdə qayıtdı.

Fon Qrendfald geniş açdığı ağzının suyu yaxasındakı döşlüyə axa-axa: «-Uı-ı-ı-ı... Uı-ı-ı-ı-ı...»- deyə səslər çıxararaq boynunu qadının ardınca uzatdı.

Dayə «- Daha bəsdirl yedizl.. Frau İzoldanı əsəbiləşdirməyin!..- dedi.- Yenə şalvarınızı batırmaq istəyirsiniz? Axı siz generalsız! Yaxşı deyill.. İndi oturub hava alın. Görürsüz, necə gözəl havadırı?..»

Fon Qrendfald isə dayənin dediklərinin fərqiə varmadan, boynunu eləcə doqqaza tərəf uzadıb, yalnız: «- Uı-ı-ı-ı-ı...Uı-ı-ı-ı-ı...»- deyə səs çıxarırdı...

* * *

... Görünən o məkanda xatirələr, epizodlar bir-birini əvəz etdikcə, ONUN o şəffaf və çəkisiz varlığını anlaşılmaz bir hissiyat bürüməyə başladı və ən qəribəsi isə bu oldu ki, ONUN şəffaf və çəkisiz varlığı, elə bil, bu şəffaflıq və çəkisizliklə heç vəchlə uyuşmayan o anlaşılmaz hissiyata qarşı tamam biganə idi, həmin hissiyata müqavimət göstərmirdi, onu özündən uzaqlaşdırmaq, yox etmək istəmirdi.

Hətta ONDA hbelə bir hissiyat da yarandı ki, o şəffaflıq və çəkisizlik artıq həmin anlaşılmaz hissiyatla bacarmırdı və get-gedə o anlaşılmazlıq açıq-aşkar bir mənə axtarışına çevrildi.

O, görünən o məkanda bir-birini əvəz edən xatirə və epizodlardakı görüntülərin, hadisələrin, o məkandakı missiyaların mənasını dərk etməyə çalışırdı və bu ONU hər dəfə də heyretəmiz bir mənasızlığa gətirib çıxarırdı...

Xacə Əbdül Rəhman Vəliəhdin qulağına üç kəlmə pıçıldamışdı: «- Sərdarın başını gətiriblər» və bu üç kəlmə Abbas Mirzəni silkələyib dünyanın gözəl bir yuxusundan Sarı Çoban Qızı yuxusundan oyatmışdı.

Kiçik xəzinədarlıq çadırı ilə Vəliəhdin böyük çadırı arasında 250-300 qəzlik bir məsafə var idi və Abbas Mirzə şəxsi mühafizəçilərinin əhatəsində topuqdan yuxarı qalxan qarı xırçıldada-xırçıldada iri addımlarla xəzinədarlıq çadırına tərəf gedəndə, artıq bilirdi ki, Hüseynqulu xan general Sisianovun başını kəsdirib, Tehrana, Fətəli şahın hüsuruna göndərir və tapşırıb ki, yolüstü Baş Naibüsüs-səltəniyə də göstərsinlər.

Vəliəhdən geri qalmasın deyər az qala qaça-qaça addımlayan Xacə Əbdül Rəhman tövşəyə-tövşəyə:

- Əlahəzrət,- dedi.- Bunlarla bir ağsaqqal gəlib. O da təvəqqe edir ki, ora gəlib sizinlə görüşsün.

Abbas Mirzə:

- Kimdi? - soruşdu.

- Molla Müzəffər Ağə deyirlər.

- Molladı, getsin mollalığını etsin! Dedim ki, ancaq o bəy olsun, Hüseynqulun bacısı oğlul Mollanın orda nə işi var?

- Arazın bu tayında hörmətli adamdı.

- Neyləyim? - Və Abbas Mirzə gözlərini qıyıb ani və soyuq bir diqqətlə Xacəyə baxdı, yəni mən sözümü deyəndən sonra, bu nə təkiddi belə?

Həmişə belə anlarda - Xacə Əbdül Rəhman isə ça = lışırı ki, belə anlar olmasın, ancaq hərdənbir olanda, olurdu - Xacəyə elə gəlirdi ki, ona Vəliəhd yox, Və — — liəhdin gözləri ilə əmisi Ağə Məhəmməd Şah baxır və bu baxışdakı soyuqluq isti havalarda da ilan baxışlarının soyuqluğu kimi Xacəni daxilən titrədirdi.

Vəliəhd daha da iti addımlarla irəlilədi.

Elə bil, Haramı düzündə daha qara qarğa qalmırdı, hamısı hər gün sübh tezdən bir yerə yığılıb, qarılıda-qarılıda düşərgənin yeməxana çadırlarını dövrəyə

— — alırdılar və onların soyuq qış günləri o çadırlardan eşiyə atılan azuqə qalıqlarını, yemək artıqlarını təpiş dirməyi, yəqin ki, o tərəflərin heç bir qara qarğa nəslinə nəsib olmamışdı. Hələ tamam açılmamış o soyuq qış səhəri Böyük Rus Sərdarının başının kəsilib gətirilməsini, elə bil, o qara qarğa qarılısı düşərgəyə yaymışdı, hər halda artıq bütün düşərgə bu xəbəri bilirdi və sərbazlar yuxudan qalxıb, tələm-tələsik geyinərək, çadırdan eşiyə çıxırdılar.

Abbas Mirzə irəlidi, onun ardınca da tövşəyə-tövşəyə qaçan Xacə Əbdül Rəhman xəzinədarlıq çadırına yaxınlaşanda keşikçi sərbazlar öküz kimi finxıran

— Lal Qafaroğlu ilə əlbəyaxada idi və beş nəfər keşikçi sərbaz öküz kimi finxıran bu yekəpər adamın - Lal Qafaroğlunun öhdəsindən heç cürə gələ bilmirdi.

Vəliəhdi görən sərbazlara, elə bil, güc gəldi və nəhayət ki, böyürən Lal Qafaroğlunu süpürləyib sürüyə-sürüyə çadırdan uzaqlaşdırdılar.

Məlum oldu ki, Bakıdan Başı müşayiət edənlərdən biri - bu lal adam heç vəchlə əmrə tabe olmayaraq, çadıra soxulmaq, orada da Başın mühafizəsində durmaq istəyirmiş.

Abbas Mirzə hələ də vurnuxa-vurnuxa sərbazların əlindən çıxmaq istəyən Lal Qafaroğlunun ardınca baxaraq:

- Onun belinə otuz şallaq vurun, ağı başına gəlsin!- dedi.- Bura Hüseynqulun misgin sarayı deyill

Və Abbas Mirzə, ardınca da Xacə Əbdül Rəhman və mühafizəçilər çadıra daxil olanda, onları gözləyən ləşgərgah rəisi Qurd Kərim əvvəlcə baş əydi, sonra bədənini tarım çəkib, müntəzir dayandı, yanında durmuş Mahmud bəy isə Vəliəhdə ehtiramla təzim etdi, ancaq, elə bil, Vəliəhd Mahmud bəyi heç görmədi də.

Başı, üzərinə yaşıl ipək örpək salıb, gümüş sininin içində çadırın ortasındakı kiçik girdə mizin üstünə qoymuşdular və Abbas Mirzə çadırın istisində də qızmayan soyuq nəzərlərlə Mahmud bəyə, bədənini eləcə tarım çəkib dayanmış Qurd Kərimə, sonra da Xacə Əbdül Rəhmana baxıb, Başa tərəf işarə etdi və:

- Xacəl.- dedi.

Xacə Əbdül Rəhman elə o andaca irəliləyib, örtüyü Başın üzərindən qaldırdı və o soyuq qış səhəri Qacar qoşunlarının ləşgərgahındakı o xəzinədarlıq çadırının içində yanan şamların işığında knyaz Sisianovun başı Abbas Mirzə ilə üzbəüz dayandı.

Başın bir gözü bərəlib, az qalmışdı hədəqəsindən çıxsın, o biri gözü isə büzüşüb kiçilmişdi və çadır kiçik olduğu üçün, burda dayanmış adamlar nəfəs aldıqca, gümüş şamdanlarda yanan şamların işığı yüngülcə titrəyərək, həmin anlarda Başın Abbas Mirzəyə baxan bu donmuş gözlərinin içində oynayırdı. Görünür, Səlyanlı Təbib Səlahəddinin səyi nəticəsində hələ ki, əyilməmiş boğazın laxtalanmış qanı quruyaraq, dik dayanmış Başı siniyə daha da bərkitmişdi və Başın bu cür dik duruşunda, elə bil, bir saymazyanalıq var idi.

Araya sükut çökmüşdü.

Və bu vaxt Qurd Kərim birdən-birə Başın sifətinə tüpürdü və Xacə Əbdül Rəhman Qurd Kərimin bu gözlənilməz hərəkətindən diksindi.

Qurd Kərim isə Azərbaycan dilində:

- Köpək oğlul.- deyib, şəstlə Abbas Mirzəyə baxdı.

Qurd Kərimin lopa tüpürçəyi Başın alnından axıb bərəlməmiş gözünün kirpiklərindən süzülərək sininin üstünə töküldü.

Çadıra çökmüş sükutu bir xof bürüməyə başladı və bu sükutanları artdıqca o xof sürətlə Qurd Kərimin içinə dolurdu - bu adam başa düşdü ki, istədiyinin əksinə, Vəliəhdin qəzəbinə tuş gəlib..

Abbas Mirzədən özünə qarşı belə bir aşkar etinasızlıq gözləmədiyindən əməlli-başlı pərt olmuş Mahmud bəy gah Vəliəhdə, gah Qurd Kərimə, gah da Başın

sifətindən süzülən tüpürcəyə baxırdı.

O xof dolu sükutu Abbas Mirzə pozdu: Başın yanında dayanmış Qurd Kərimə tərəf addımlayıb ləşgərgah rəisinin sifətinə güclü bir şillə vurdu və fars dilində: - Pədən süxtəl.. - dedi, sonra Azərbaycan dilində – əlavə etdi:- Tüpürməkdən başqa əlinizdən-gö.ünüzdən bir iş gəlmirl Şamların titrəyən işığında Abbas Mirzə qəzəblə yanan iri qara gözləri ilə Qurd Kərimin gözlərinin içinə baxdı və qılıncı ilə neçə il Abbas Mirzənin əmisinə - indi də yuxusuna girəndə səksəndiyi şümür Ağə Məhəmməd şahə xidmət etmiş Qurd Kərimə də o anlarda elə gəldi ki, bu baxışlar Abbas Mirzənin - hələ çağa vaxtlarını da yaxşı xatırladığı Vəliəhdin yox, elə Ağə Məhəmməd şahın adamın gözlərini deşib, iti xəncər kimi ürəyinə sancılan baxışlarıdır. Qurd Kərim döyüş meydanında şücaətlər göstərərək, cani-dildən qulluq etdiyi iki hökmdarın - Ağə Məhəmməd şahın və Fətəli şahın, indi də Vəliəhdin qəzəbinə tuş gələndə, həyəcan və gərginlikdən onun cəhənglərinin gah bu, gah da o biri tərəfi titrəyirdi və Qurd Kərim dodaqlarını bir-birinə sıxıb çalışırdı ki, bu titrəyişi görüb, hiss edən olmasın.

Bu dəfə də Qurd Kərim dodaqlarını bir-birinə sıxıb dayanmışdı və onun cəhənglərinin titrəyişi Abbas Mirzənin gözlərindən yayındı - bu titrəyiş yalnız Ağə Məhəmməd şahın bomboz gözlərindən yayınmırdı və Vəliəhd uzun, nazik barmağını Başə tərəf uzadıb yavaşca:

- Sill.. - dedi və o pıçılıtda elə bir ahənrüba gücü var idi ki, elə bil, Abbas Mirzənin əmri yox, o pıçılıtsı Qurd Kərimi - bu yekəpər, bədheybət adamı diz üstə Başın qabağında çöməltdi və Qurd Kərim yaşıl ipək çuxasının ətəyi ilə Başın üzünə, burnuna düşmüş tüpürcəyini ehmallica sildi.

Abbas Mirzə gözlərini Başə zillədi və hələ də dizi üstə çöməlib ayağa qalxmağa cəsəret etməyən Qurd Kərim araya çökmüş o sükut içində fikirləşirdi ki, bu tüpürmə əhvalatının axırı nə olacaq? Qurd Kərim döyüş meydanlarında, edam kürsülərində o qədər insan ölümü görmüşdü ki, əvvəllər buna gündəlik həyatının adi bir hadisəsi kimi baxırdı, ancaq yaşlaşdıqca təkə elə adı hamını qorxuya salan bu köntöy adam öz ölümündən dəhşətli dərəcədə qorxmağa başlamışdı və Fətəli şah onu Vəliəhdə təhkim etdikdən sonra, xüsusən son vaxtlar Abbas Mirzənin kiçik bir narazılığı bu adamı vahiməyə salırdı. Qurd Kərim yaxşı bilirdi ki, Qacarların qəzəbindən də, mərhəmətindən də nə desən, gözləmək olar, onlar üçün həmin qəzəb ilə

| mərhəmət arasındakı sərhəd çox kövrək idi və Qurd Kərim bir anın içində verilən qorxunc hökmdar qərarlarının, qəfil əmrlərin az şahidi olmamışdı və bəzən də elə Qurd Kərimin özü o qorxunc qərarları, əmrləri icra etmişdi.

Abbas Mirzə hələ hökmdar yox, Vəliəhd idi, ancaq əli minlərlə insanın qanına bulaşmış Qurd Kərim açıqaşkar hiss edirdi ki, bu Vəliəhd İran taxtında oturub, İran tacını başına qoyanda qəzəbində də, mərhəmətində də atasından - Fətəli şahdan, hətta əmisi Ağə Məhəmməd şahdan da yüksəyə qalxacaq və bəzən beləcə sükut çökən məqamlarda ona elə gəlirdi ki, Vəliəhdin bədənində axan qan buz

kimi sopsoyuqdur, bəzən də mat qalırdı ki, Şuşalı ustad xanəndə Xudaverdi Ağəhsən bir “Qarabağ şikəstəsi, yaxud muğam üstündə Qövsi Təbrizinin qəzəllərini oxuyanda, yaxud da Təbrizli Kor Aşıq Mədət sazla bir cAran gözəlləməsi? çalanda bu gələcək hökmdarın gözləri necə dolurdu və o gözlər o dəm dünyanın ancaq və ancaq gözəl işlərindən, başdan-başa məsumluqdan ibarət olan bir aləmdən xəbər verirdi.

Xoy canişini Cəfərqulu xan Cənubi Qafqaza girmiş rus qoşunlarına güvənərək, Qacarlara qarşı qalxanda Fətəli şah onun üstünə Abbas Mirzəni göndərdi və o zaman Qurd Kərim də Vəliəhdlə birlikdə idi. Abbas Mirzə - bu cavan oğlan - elə bir hərbi tələ qurub Cəfərqulu xan kimi bir tülkünü darmadağın etdi ki, Qurd Kərim kimi ömrünü hərbi yürüşlərdə keçirmiş bir hərbiçi özü üçün tamam yəqin etdi: Naibüsüssəltənə - Allah onun taxta oturmağına izn versə -Nadirdən də qabağa gedə bilər.

Cəfərqulu xan canını qurtarmaq üçün qaçanda, Abbas Mirzə onun ardınca Qurd Kərimin dəstəsini göndərdi və Cəfərqulu canını qurtara bilmədi, Qurd Kərim Urmiyə yaxınlığında onun olan-qalan adamlarını gülləbaran edib, qılıncdan keçirib, özünü də Vəliəhdin hüsuruna gətirdi. Və elə ki, düşmən dizi üstə sürünəsürünə Abbas Mirzənin ayağından yapışıb imdad etdi, Naibüsüs-səltənə Qurd Kərimə baxaraq, gözlərinin ifadəsi ilə ona təşəkkür etdi, ancaq Qurd Kərim yaxşı bilirdi ki, hökmdarların təşəkkürü ilə qəzəbi arasındakı sərhəddən mühafizəsiz bir sərhəd yoxdur. Abbas Mirzə gözlərini Başdan çəkib yenə Qurd Kərimə baxdı və Qurd Kərimin bədənə bir Başın qarşısında o cür diz çökməyi - Baş və ona təzim edən sərkərdə - Vəliəhdin uşaqlıq çağlarında hərəsləklə kitablardan oxuduğu, dayələrindən, müəllimlərindən eşitdiyi nağıllar aləminə apardı, onun dodaqlarından ani olaraq istehzalı bir təbəssüm uçub keçdi. Qurd Kərim elə o andaca başa düşdü ki, təhlükə sovuşub, çünki Vəliəhdin gözlərindəki o soyuq itmişdi, onun qıyılmış iri, qara gözləri fikirli və qayğılı idi. Vəliəhdin əlinin işarəsi ilə Qurd Kərim yavaşca ayağa qalxdı və Abbas Mirzə yenə zəndlə ona baxabaxa: - Get, adamlarını yığ, hazırlaş.- dedi, barmağı ilə də Başı göstərdi.- Onu Tehrana sən özün aparacaqsan! Belə mühüm bir tapşırıqdan şərəf duyaraq bircə anın içində içi açıq-aşkar bir qürurla dolmuş Qurd Kərim: - Başım üstəl- dedi. Abbas Mirzə əlavə etdi: - Öz başınla da cavab verirsən! Qurd Kərim: - Əlahəzrət arxayın olsun!- dedi və onun səsinin ahəngi də sözlərindəki əminliyini təsdiq edirdi. Vəliəhd bu dəfə Xacə Əbdül Rəhmana tərəf çöndü və: - Xacə,- dedi.- Sən də bunları müşayiət edəcəksən! Həmişə azərbaycanca danışan Xacə Əbdül Rəhman, yəqin, məqamın gərginliyindən Naibüsüs-səltənəyə farsca cavab verdi: - Bə çeşiml.. Bə çeşiml..) ” Baş üstəl.. Baş üstəl.. Sonra Abbas Mirzə diqqət və bir az da maraqla Mahmud bəyə baxdı - artıq Vəliəhdin bu adam haqqında məlumatı var idi və bu bəyin Sərdar Sisianovun belə bir aqibətinin əsl baışkarı olduğunu da bilirdi.

Və Vəliəhd:

- Sən də Bakıya qayıda bilərsən.- dedi.

Pərtliyini heç cürə gizlədə bilməyən və daha bunu heç gizlətmək də istəməyən Mahmud bəy:

- Əlahəzrət,- dedi.- Mənə tapşırıq verilib ki, Başı şəxsən şahənşahın hüzuruna aparım. Abbas Mirzə yenə Başa baxa-baxa: - Tapşırığı mən verirəm- dedi. Mahmud bəy ehtirasla: - Mən Hüseynqulu xanın məktubunu şahənşaha şəxsən təqdim etməliyəml- dedi. — Abbas Mirzə başının işarəsi ilə Xacə Əbdül Rəhmanı göstərdi: - O məktubu Xacəyə VET. Mahmud bəy daha artıq bir ehtirasla: - Mən şahənşahı görməliyəm. - dedi.- Ona söyləyəsi sözlərim var!

Abbas Mirzə barmağı ilə Başı göstərərək:

- Sən sözlərini söyləmişən...- dedi, sonra Qurd Kərimə də işarə etdi:- İkiniz də çıxa bilərsiz.

Qurd Kərim təzim etdi və dal-dala çadırdan çıxdı.

Mahmud bəy yerindən tərpənmədi Və:

- Əlahəzrət, onda heç olmasa, siz məni dinləyin, rica edirəml- dedi, ancaq bu dəm onun ricasında xahişdən daha artıq qəzəbli bir iddia, hətta qəzəbli bir hökm var idi.

Xacə Əbdül Rəhman bu cavan oğlana baxa-baxa fikirləşdi ki, o, yəni Bakıdan gəlmiş bu cavan bəy, yaraşığına və şəstinə baxmayaraq, həmin anlarda şikarı əlindən alınmış və nə edəcəyini bilməyən canavara oxşayır.

Abbas Mirzə mühafizəçilərə baxdı və onlar Mahmud bəyi çadırdan çıxarmaq üçün onu əhatə etdilər. Mahmud bəy heç olmasa bir neçə söz deməyə macal tapmaq üçün mühafizəçiləri özündən aralamağa çalışaraq:

- Mən də türkəm, siz də türksünüz, əlahəzrətlə qışqırdı.- Siz məni dinləməlisiz! Dinləyin mənil Biz bir-birimizə əl uzatmalıyıq! Biz hamımız Osmanlı padşahlığı ilə birləşib, böyük türk dövləti yaratmalıyıq! Dünyadakı bütün türklər birləşməlidir, yoxsa Osmanlının da, sizin də axırınız pis olacaq! Biz hamımız məhv olacağıq! Bizim özümüzdən başqa kimsəmiz yoxdur! Siz təkbaşına rus ordusu ilə bacara bilməyəcəksiz!

Vəliəhd iri qara gözlərini qıyıb diqqətlə Mahmud bəyə qulaq asırdı və mühafizəçilər bilmirdilər nə etsinlər? - Mahmud bəyi qucaqlarına alıb çadırdan çölə aparsınlar, yoxsa ona qulaq asan Vəliəhdin hüzurunda saxlasınlar.

Ancaq Mahmud bəyin beləcə çılğın söz püsgürməsi uzun çəkmədi, Abbas Mirzə açıq-aşkar bir rişxəndlə - acı rişxəndlə gülümsəyib, heç bir ümid yeri qoymayan soyuq bir hökmlə:

- Bunu eşiyə atın!- dedi.

Pərtlikdən sifəti qıpqırmızı qızarıb yanan Mahmud bəy yenidən nəsə deməyə cəhd etmək istədi, ancaq yenə də Vəliəhdin gözlərinə çökmüş o soyuq ifadəyə baxa-baxa tamam əmin oldu ki, nəsə deməyin, etiraz etməyin heç bir mənası yoxdur və müqavimət göstərüb, biabırçısına çölə atılmasın deyə, bütün hirsini, hikkəsini güclə içində boğa-boğa özü çadırdan çıxdı.

Abbas Mirzə arxaya çevrilib:

- Xacə, sən də gedə bilərsən.- dedi və Xacə Əbdül Rəhman narahatlıqla Başa baxa-baxa - elə bil, Başın Naibüsü-səltənəyə bir xəta toxunduracağından ehtiyat edirdi - çadırdan çıxanda Vəliəhd əlavə etdi:- O bəyi incitməsinlər. Onu da, atlılarını da, o molla deyirsən, nə deyirsən, onu da adamları ilə birlikdə sərbəst buraxsınlar ki, çıxıb getsinlər. Ancaq öz xarabalarına getsinlər, Arazdan o taya keçmək istəsələr, qoymasınlar.

Xacə Əbdül Rəhman şaha da, Vəliəhdə də o qədər məhrəm adam idi, onlarla o qədər tez-tez təmasda olurdu ki, bəzən baş əymə mərasimi onun yadından çıxırdı və hamı - hökmdar da, Vəliəhd də, əsabələr də bunun fərqiə varmırdılar, ancaq Başla üzbəsurət görüşləri elə bir gərginlik yaratmışdı ki, Xacə bu dəfə özündən asılı olmayaraq, baş əyə-əyə çadırı tərk etdi.

Vəliəhd mühafizəçilərə də işarə etdi və onlar da çadırdan çıxdılar.

Abbas Mirzə Baş ilə təkbətək qaldı.

Böyük Rusiya padşahlığının böyük sərkərdəsinin Başı, elə bil, aylarla, “lərlə davam edən bu vuruşların, bu yuxusuz gecələrin, bu hakimiyyət ehtiraslarının, torpaq davalarının, günlərlə, hətta aylarla çöllərdə, dərələrdə, təpələrdə qurulmuş hərbi çadırlarda yaşamaq məcburiyyətinin misginliyindən xəbər verirdi. Hərdən gecələr yuxuya getməzdən əvvəl özünü atasının taxtında təsəvvür etməsi və o gözəl mənzərənin hərərəti içində yuxuya getməsi indi o Başla təkbətək dayanmış Vəliəhd üçün dünyanın ən əbləh bir vəqəəsi kimi görünürdü. Sonra nə olacaq? Əvvəl-axır ölüb, gedəcəksən. Səndən heç nə qalmayacaq. Nə qalacaq? Səltənət? Dünya bina olandan bu tərəfə nə qədər səltənətlər qurulub, sonra da yox olub, gedib... İndicə çadırdan çıxan o bakılı bəy bütün türklərin birləşib böyük türk dövləti yaradılmasından dəm vururdu. Cahil insani Türk birliyindən dəm vuran əbləh bakılı bəyl Sən görmürsən ki, Azərbaycanın bu cırdan xanlıqları bir-birinin başına nə oyun açır? Ağa Məhəmməd şah kimi bir fəteh çalışırdı ki, bütün Azərbaycan xanlıqlarını — birləşdirsin, amma nə oldu? şuşada onu kim qətlə yetirdi? Sən cahil də xəstə xəyalında böyük türk dövləti qurursan Sənin türkbazlığın arvadbazlıq, şərabbazlıq, quşbazlıq kimi bir şeydir, axmaq oğlu, axmaql Abbas Mirzənin Başla üzbəüz durduğu həmin anlarda çadırın içində, elə bil, bir havasızlıq yaranmışdı və yanan şamların qoxusu da, elə bil, o havasızlığı = daha artıq bulanıq edirdi. Və bu anlarda əmisi Mürtəzaqulu xan Vəliəhdin — yadına düşdü. Mürtəzaqulu xan taxt-tac uğrunda qardaşı Ağa = Məhəmməd şahla mübarizəyə başladı, əvvəlcə fars = Zəndlərə qoşuldu, sonra rus gavurlarla müttəfiq oldu, axırda da məğlub olub Peterburqa qaçdı və yeddi| səkkiz il bundan qabaq elə o yad elərdə də Allahın dərğahına yollandı. Abbas Mirzə Mürtəzaqulu xanı görməmişdi, bilmirdi ki, necə insan idi, düzdür, o, Ağa Məhəmməd şah kimi bir qardaşla vuruşurdu və Ağa Məhəmməd şah da Vəliəhdin qürur duyduğu, fəxr etdiyi, sevimli əmisi idi. Nadir şahın qardaşı oğlu Əli Adil şah taxta çıxanda sonra, öz hökmlərliyini gələcək iddiaçılardan sığortalamaq üçün altı yaşlı Ağa Məhəmmədi axtaladırdı - axta kimsə şah ola bilməzdi, ancaq Ağa Məhəmməd adi ckimsəp deyildi

və Firəngistanda Napoleon özü tacı başına qoyduğu kimi, Ağə Məhəmməd ondan hələ on il əvvəl ağı və qılıncı ilə əldə etdiyi tacı özü öz başına qoydu, Adil şahın isə hökmranlığı bir ildən artıq çəkmədi, Allah-Taala özü altı yaşlı uşağın hayıfını ondan aldı: qardaşı İbrahim onu taxtdan saldı, əvvəlcə gözlərini çıxartdırdı, sonra da onu Məşhəddə edam etdilər. Ağə Məhəmməd şah Qacarlar sülaləsini yaratdı, qardaşı oğlu Baba xanı varis təyin etdi və hələ o vaxt - Abbas Mirzə kiçik uşaq olarkən onu gələcəyin vəliəhdi elan etdi. Bəli, bütün bunlar belə idi, ancaq məsələ bunda deyildi, məsələ onda idi ki, tarixdə ürəyindən taxt-taca sahib olmaq istəyi keçməyən hətta oğul və qardaş belə tapmaq, çətin məsələ idi. Axmaq bakılı bəyl Bir atanın belindən törəmiş qardaşlar hakimiyyət uğrunda bir-biri ilə ölüm-dirim davası aparır, bir-birinin gözünü çaxartdırır, edam etdirir, bu axmaq bəy isə bütün dünyadakı türkləri birləşdirmək istəyir. Sən istəməyində ol, bəs, dünya özü buna nə deyir? Türk bir-biri ilə heç vaxt birləşməyəcək, çünki dünya bina olunanda, ha262 kimiyyət hərisliyi də onunla birlikdə bina olunub və hakimiyyət hərisliyi türk padşahlıqlarının pusqusunda sərhəsb dayanıb.

Dir gözü bərəlib, az qala hədəqəsindən çıxan, bir gözü də büzüşüb kiçilmiş Baş gümüş sininin üzərindən eləcə dik-dik Abbas Mirzəyə baxırdı və həmin anlarda, çadırın o şam qoxulu bulanıq havasızlığında Abbas Mirzə orasını da yaxşı bilirdi ki, bir azdan Başı Tehrana yola salacaq, sonra səhər açılacaq və bu fikirlər də yox olub gedəcək, yenə də mübarizə başlayacaq, yer:ə də Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə müharibə davam edəcək...

ə: Ejlə həmin anlarda o beş nəfər keşikçi Naibüsüs-səltənənin tapşırığını yerinə yetirmək üçün o qış çağının sübh soyuğunda Lal Qafaroğlunu soyundurmağa çalışırdı və yuxudan oyanıb eşiyyə çıxmış sərbazlar Bakıdan gəlmiş, böyürə-böyürə müqavimət göstərən bu zırpı Lalin şallaqlanmasına tamaşa etmək üçün ləzzətlə onları dövrəyə almışdılar. Lal Qafaroğlu o beş keşikçinin onu soyundurmasına imkan vermirdi, fınxıra-fınxıra, böyürə-böyürə keşikçilərdən birini itələyirdi, o birinə təpik atırdı, üçüncüsünü dişləyirdi və onları əhatə etmiş sərbazlardan da kimisi şaqqanaq çəkib gülürdü, kimisi Lala söz atırdı, kimisi də bir nəfərin öhdəsindən gələ bilməyən keşikçiləri ələ salırdı.

Lal Qafaroğlu üçün göydə Allah, yerdə isə Hüseynqulu xan idi və xanın hələ elə bir tapşırığı olmamışdı ki, Lal onu yerinə yetirməsin. O, danışa bilmirdi, ancaq eşidirdi və həmin anlarda ki, sərbazlar onu dövrəyə alıb bərkdən məzələnirdi, Lal Qafaroğlu onların nə dediklərinin, nə istədiklərinin fərqiində deyildi, Lal, elə bil, həm də kar olmuşdu, heç nə eşitmirdi, çünki o dəqiqələrdə bu sadə və öz sahibinə - Hüseynqulu xana köpək kimi sadıq olan insanın bütün varlığı sarsılmışdı - xan ona tapşırılmışdı ki, gecə-gündüz gözü Başda olsun və o, tapşırığı yerinə yetirə bilmirdi.

Keşikçilər nəhayət Lal Qafaroğlunu qursaqdan yuxarı soyundurub, belini bükdülər və dörd nəfər hərəsi bir tərəfdən var gücləri ilə onun əllərindən ayaqlarından yapışıb saxladı, beşinci isə şallağı götürüb yuxarı başa keçdi.

Onları əhatə edən sərbazların səsi Haramı düzünü başına götürdü, elə bil, bu

adamlar sifətini birinci dəfə gördükləri bu insanla çoxdanın qan düşməni idilər və xüsusi bir ləzzətlə ondan ən yaxın adamlarının intiqamını alırdılar:

- Vur, görəkl..
- Vur bu köpək oğlunul..
- Vur, anqırsınl..
- Elə vur ki, dili açılsınl..
- Elə vur ki, şalvarına işəsinl..
- Vur, canı çıxsınl..

Və bu vaxt rus ordusu ilə aylarla, hətta illərlə uzanan gələcək döyüşlərdən salamat çıxan sərbazların da ömürlərinin sonuna kimi yadlarından çıxmıyacaq bir hadisə baş verdi: Lal Qafaroğlu dəhşətli bir böyürtü ilə güc verib, onu saxlayan keşikçilərin əlindən çıxdı və əlini atıb başda dayanmış əli şallaqlı keşikçinin belindən sallanmış xəncəri dartıb qınından çıxartdı və xəncəri dibinə kimi həmin sərbazın düz ürəyinə sancdı, sonra iki əli ilə də xəncərin dəstəyindən yapışıb öz qarnına soxdu. Qan, içi dolu tuluğ kimi Lalin qarnından fışqıraraq axmağa başladı və o, yavaş-yavaş diz çökdü, yavaş-yavaş da ülgüclə dibindən qırılmış və dərisi piy-dən qat bağlamış başını əyib yerə dirədi, bir anın içində susaraq yerlərində donub qalmış sərbazlar handan-hana özlərinə gələndən sonra, onun cəsədini sürüyə-sürüyə aparıb ləşgərgahın zibilliyinə tulladılar və heç məlum da olmadı ki, Lal Qafaroğlunun cəsədi torpağa tapşırıldı, yoxsa qurd-quşa yem oldu.

* * *

... Görünən o məkanda qraf Nikolay İvanoviç Timofeyev-Boqoyavlenski - Kolya - yataq otağındakı çarpayıda yarıuzanmışdı - onun kürəyinin arxasına bir neçə yastıq qoyulmuşdu.

Yanaşı otaqdakı işə qrafıya Olqa Mixaylovna idi, mizin arxasında oturub yeni gəlmiş məktubları araşdırırdı.

Qraf açıq qapıdan qrafıyanın üslünə qışqırırdı: cSən mənim var-yoxuma sahib olmaq istəyirsən!.. Sonra da təzədən ərə getmək istəyirsən! Cavan, sağlam bir kişiyəl.. Öz işini bacaran kişiyəl.. Ancaq sənin arzuların ürəyində qalacaql.. Mən ölməyəcəyəml.. Sən məndən tez öləcəksən!..ə

Və elə bil, Olqa Mixaylovna bu sözləri heç eşitmirdi, qraf bu sözləri havaya deyirdi, sonra Olqa Mixaylovna məktublardan birini götürüb, qrafın otağına keçdi: «- Sakit ol, Kolya!..- dedi.- Mən bilirəm, sənin içində bir Kaşey var, sən ölən deyilsən!.. Knyaz Sisianovdan məktub var, oxuyaçaqsan?»

Qraf Timofeyev-Boqoyavlenski eləcə bir kin-küdurətlə: “- Yox!..- dedi.- O Don Kixotun uzun-uzadı, adamın canını çəkən məktublarını nə oxumaq istəyirəm, nə də ona qulaq asmaql.. Don Kixot Sisianov!.. Onun üçün göydə Yaradandır, yerdə Aleksandr! Aleksandri da gördük necə Aleksandrdıl.. Aleksandr Napoleonun şöhrətini ondan alıb, öz başının qövsi-qüzehinə çevirmək istəyirdi, ancaq nə

oldu? Fransla birləşdi, hamımızı biabır edən bir məğlubiyyətə uğradıl Özü də Fransla birlikdə döyüş meydanından dovşan kimi qaçdı!..- Qraf səsini daha da qaldırdı.- Austerlis Rusiya tarixində qara bir ləkədir!..”

Olqa Mixaylovna: «- Səsini qaldırma!»- dedi.

Qraf Timofeyev-Boqoyavlenski bir az da bərkdən qışqırdı: «- Hə, qorxursan! Mənə görə qorxmursan! Özünə görə qorxursan ki, eşidərlər, mənim adım qara siyahıya düşər. Ancaq mənə görə qorxmursan! Qorxursan ki, mənim adım qara Aleksandrın siyahısına düşər, hər şey də sənin əlindən çıxar!..»

Olqa Mixaylovna: «- Yaxşı.- dedi.- Nə qədər istəyirsən, qışqır! Səhərdən axşamacan da qoca qarılar kimi, deyin!Və əlindəki məktubu göstərərək: - Bəs, bununla neyləvim?»- soruşdu.

Qraf Timofeyev-Boqoyavlenski: «- Nə istəyirsən, onu da et!.. - dedi.- Özün oxu, həmişə necə mənim əvəzimə cavablar yazırsan, istəyirsən yenə yaz, istəmirsən də yazmal. Tüpürüm Qafqaza da, o məktuba da, bu həyata da!..»

Rus ordusunun 1803-cü ilin martında nəhayət ki, Car-Balakən üzərindəki qələbəsi həqiqi bir bayrama çevrilmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın birinci Qarabağ hücumu zamanı başı Şuşa qalasının uzun və uğursuz mühasirəsinə qarışanda, II İrakli fürsətdən istifadə edib, Gəncəyə hücum çəkdi, düzdür, bu hücumdan bir şey çıxmadı - Cavad xan hücumun qarşısını aldı - ancaq o, yəni Cavad xan Qacar nəslindən idi, Ağa Məhəmməd şahın qohumu idi və yaqın elə bunun qorxusundan şah Şuşa qalasını ala bilməyib, müvəqqəti geri dönərək, Tiflisə hücum edəndə II İrakli qaçıb dağlarda gizləndi, şah Tiflisi dağıtdı, minlərlə Tiflis sakini əsir götürüldü, kişilər qul kimi, qızlar da kəniz kimi satıldı. Bir müddətdən sonra Şuşa ilə bağlı qəzəbi və qərəzi soymayan Ağa Məhəmməd şah yenidən qoşunun ağzını Qarabağa çevirdi - elə bil, əcəl onu bu ikinci Qarabağ yürüşünə təhrik edirdi - və nəhayət ki, Şuşa qalasını fəth etdi, bu dəfə də İbrahim Xəlil xan Azərbaycanın şimalına, Car-Balakən tərəflərə qaçdı, ancaq elə Şuşa qalasında da Ağa Məhəmməd şahı öz keşikçiləri qətlə yetirdi.

İrakli yenidən geri qayıtdı və bu vaxt qonşu Car-Balakən camaatlığı tez-tez Kaxetiya kəndlərinə, yaşayış məskənlərinə hücum etməyə başladı. Rus ordusu gəldikdən sonra da Car-Balakən camaatlığının yaxşı təlim görmüş, sərrast atan, ustalıqla qılınca oynadan atlıları tez-tez Tiflisin ətrafında qurulmuş rus hərbi postlarına hücum edirdilər və bu qəfil və amansız hücumlar rus ordusuna baha başa gəlirdi - canlı itkiləri çox olurdu, atları, bəzən elə olurdu ki, ilxı ilə qaçırdılar, hərbi sürsatı ələ keçirirdilər, mal-qaranı sürü ilə aparırdılar, ancaq ən əsası o idi ki, bu hücumlar rus ordusunu nüfuzdan salırdı. General fon Knorring Car-Balakən camaatlığı ilə danışıqlar aparırdı, onlara hədiyyələr göndərirdi, ancaq onun bütün bu cəhdləri bir fayda vermirdi və knyaz Sisianov, əlbəttə, belə bir vəziyyətlə barışa bilməzdi: Rusiya Gürcüstanı özünə birləşdirmişdi və bura artıq kiçik və cürbəcür çarlıqlara, knyazlıqlara parçalanmış Gürcüstanın torpağı deyildi, bura artıq böyük rus imperiyasının ərazisi idi.

Knyaz patriotluq təbliğatı başlayıb, gürcü əhalisində intiqam hissini daha da gücləndirdi və onları da səfərbər edərək general-mayor Qulyakovun komandanlığı ilə Car-Balakəni zəbt etmək üçün 1482 piyada - onlara 8 top da verdi - 210 kazak, 119 qeyri-siravi hərbi qulluqçu, ayrı-ayrı dəstələrdən ibarət 500 gürcü atlısı, 4000 də gürcü piyadasından ibarət böyük bir qüvvə göndərirdi.

Knyaz Sisianov hücumun bütün məqamlarını xəritə üzərində bir-bir general Qulyakovla müzakirə etdi və xüsusi olaraq tapşırıq verdi ki, general gürcü dəstələrinə nəzarət etsin: əvvəla onlar döyüş meydanından qaçmasınlar, vuruşsunlar, ikincisi də, qələbə çaldıqdan sonra onların intiqam hissi qarətçiliyə, yerli əhali ilə vəhşi rəftara çevrilməsin. Ancaq knyaz bununla da kifayətlənmədi - intiqam məqamının gəlib çatmasından və qarətçilik imkanlarından cüşa gəlmiş gürcü döyüşçüləri rus

ordusunu hörmətdən sala bilərdi - və dəftərxana rəisi polkovnik Bronevskini çağıraraq manifest mətnini diktə etdi. Bu manifest Car-Balakənə yürüşə başlayan orduya - əslində isə gürcü dəstələrinə ciddi xəbərdarlıq edirdi: talançılıqla məşğul olanları, dinc əhalinin mülklərinə, evlərinə od vurub yandıranları güllələnməyədək ağır cəza gözləyirdi. Adətən manifestləri Baş komandanın fikirlərini qeyd edərək polkovnik Bronevski özü yazır, knyaz isə onları redaktə edirdi, ancaq mühüm manifestləri Baş komandan özü diktə edir, əlahəzrət imperator Aleksandra məktubları isə şəxsən öz əli ilə yazırdı.

Manifestin mətni bütün yürüş iştirakçılarına oxundu.

Qulyakovun ordusu böyük çətinliklə də olsa, qələbə əldə etdi və bu zaman gürcü dəstələri dəhşətli qərarə başladılar. General Qulyakov Baş komandanın əmrini - fərdi talan olmasın! - heç vaxt yerinə yetirə bilmirdi. Car-Balakən camaatlığının, Qafqaz dağlarından enən dağlıların yürüşləri, onsuz da kasıb bir güzəran sürən gürcülərin olub-qalanını da - atlarından tutmuş taxıl çuvallarınacan, qoyun-quzu, toyuq-cücələrinəcən soyub aparırdılar, çaxır küplərini isə qılıncla çapıb, güllə ilə dağıdıb, çaxırları yerə axıdırırdılar və çoxu elə həmin ailələrin övladları olan gürcü döyüşçüləri var-dövlət yığmaq ehtirası ilə indi özləri qanlı talançılıqla məşğul idilər.

On iki nəfərlik süvari dəstəsinin başçısı Vaxtanq Potsixaşvili bu qanlı talançılığın baş qəhrəmanına çevrilmişdi və gürcü döyüşçüləri arasında elə bir əhvalruhiyyə yaranmışdı ki, general Qulyakov intiqam hissi və amansızlığı ilə ad çıxarmış və şöhrət qazanmış bu gənc gürcüyə heç bir cəza tətbiq edə bilmirdi. Vaxtanq Potsixaşvili və ona baxıb vəcdə gələn atlıları Baş komandanın imzaladığı manifesti tamamilə yaddan çıxarıb, general Qulyakovun əmrlərinə, çağırışlara əhəmiyyət verməyərək, dəhşətli bir intiqam ehtirası ilə qabaqlarına çıxan qılınclardan keçirirdi. Vaxtanqın əli, qolu, yaxası qılınclardan keçirdiyi yerli əhalinin - kişilərin, qadınların, uşaqların qanına bulaşmışdı, ancaq bu adam yorulmaq və dayanmaq bilmirdi. Vaxtı ilə Car-Balakənlilər onun ailəsinin var-yoxunu aparmışdılar, həyət darvazasının qabağında əlinə yaba alıb basqınçıların qarşısını kəsmək istəyən atasını düz ürəyindən vurmuşdular, bacısı Ketevanı qaçırmışdılar və sonradan Vaxtanqa gəlib çatan səs-sorağa görə Ketevana islamı qəbul etdirib, altmış yaşlı bir Balakən bəyinə ərə vermişdilər.

Və Vaxtanq Car-Balakənlilərin məğlubiyyətindən sonra dayana bilmirdi...

... Knyaz Sisianov Tiflisdəki iqamətgahında Car-Balakən yürüşünün sona çatması münasibətilə Hərbi Suranın toplantısını keçirirdi və hamının gözlədiyinin əksinə, o, acıqlı idi, elə acıqlı-acıqlı da:

- Bu çox mühüm qələbədir! - dedi və kiçik bir sükutdan sonra davam etdi: - Ancaq çox təəssüf ki, mən ordumuzu bu mühüm qələbə münasibətilə tam bir ürək açıqlığı ilə təbrik edə bilmirəm! - Və knyaz Sisianov üç-dörd addımlıqda dayanmış general Qulyakova yaxınlaşaraq, onunla üzbəüz dayandı: - Siz orada şanlı rus ordusunun adını ləkələmişiniz, general! Mən sizə tapşırırdım ki, gürcü dəstələrinə

nəzarət edinl

Uzun boylu Vasili Semyonoviç Qulyakov - yalnız Qafqaz ordusunda yox, ümumiyyətlə, rus hərbiçiləri arasında tanınan general - Baş komandanın qarşısında bədənini tarım çəkib fərağat dayandı və bu zaman onun boyu, elə bil, bir az da uzandı, orta boylu knyaz Sisianova yuxarıdan aşağı baxaraq:

- Mən sizin bu tapşırığınızı yerinə yetirməkdə aciz idim, knyaz!- dedi.

Baş Komandana orduda heç vaxt - xüsusən də bu cür rəsmi toplantılarda eknyazə deyə müraciət olunurdu və general Qulyakovun gürcü döyüşçülərinin öhdəsindən gələ bilmədiyini etiraf edərkən, Baş Komandana bu cür müraciət etməsi, o anlarda onun, yəni general Qulyakovun özünün daxili sarsıntısının ifadəsi idi.

Knyaz Sisianov altdan yuxarı general Qulyakova baxaraq, heç nə demədi, bu adam - Vasili Semyonoviç Qulyakov, onsuz da sarsıntı içində idi və Baş Komandan generalitetin içində generalı alçaltmaq istəmədi, yavər fon Qrendfalda tərəf çevrilib:

- Hanı o dəstə başçısı?- soruşdu.

Polkovnik fon Qendfald uzun salonun aşağı başında, qapının ağzında dayanmış zabitlərə səsləndi:

- Dustağı gətirinl

Knyaz Sisianov Vaxtanq Potsixaşvilinin Car-Balakəndəki əməllərindən bütün təfərrüatı ilə xəbərdar idi və ona ən ağır cəza verməyi - qoşunun, o cümlədən də gürcü könüllülərinin qarşısında güllələməyi qərara almışdı. Qərar verərkən heç vaxt tərəddüd etməyən knyaz Sisianov bu dəfə bu qərarı çətinliklə, ağır qəbul etdi - Rusiya imperiyasına tabe olmayan, Fusiya imperiyasına əl qaldırmaq iddiasına düşən qafqazlılarla qətiyyətlə tərəddüd etmədən ən sərt qılınc dilində danışan Baş komandan Rusiya imperiyasının düşmənlərinə qarşı vuruşmuş - qəhrəmancasına vuruşmuş bir nəfəri güllələyirdi. Sən Rusiya qoşununun tərkibində düşmənlərlə vuruşursan, ancaq bu o demək deyildi ki, kənd-kənd dolaşa-dolaşa qadın bilməyəsən, uşaq bilməyəsən - kim qarşına çıxdı qılıncdan keçirəsən, həyətlərə girib, mal-qaranı, qoyun sürülərini gülləbaran edəsən, sadə kəndlilərin evlərini yandırasan, qarətçilik edəsən - hərə özü üçün qarətçiliklə məşğul olsa, o zaman ordu hansı trofeyə sahib ola bilər? - rus zabitlərini təhqir edəsən, öz komandirinin - rus generalının - əmrlərini vecinə almayasan, nəhayət, Baş komandanın manifestinə əməl etməyəsən. Bu gürcü soldat deyildi, könüllü idi və general Qulyakov başqa gürcü könüllülərinin üsyan edəcəyindən ehtiyatlanıb, onu yerindəcə güllələməyib, ancaq o, - knyaz Sisianov həmin yaramazı güllələyəcək - qoy, bütün gürcü könüllüləri də gözləri ilə görsünlər ki, Baş komandanın əmrinə əməl etməmək nə deməkdir.

İki zabit əlləri arxasında bağlanmış Vaxtanq Potsixaşvilini salona gətirdi və Baş Komandan irəli addımlayaraq dustağın qarşısında dayandı.

Əmrlərə tabe olmayaraq azğınlıq etmiş bu cavan gürcü knyaz Sisianovun qarşısında çox məğrur dayanmışdı və bütün duruşu, baxışı ilə açıq-aşkar meydan oxuyurdu.

Knyaz qəzəbdən işıldayan gözləri ilə fon Qrendfaldə baxdı:

- Bu rusca başa düşür?

Fon Qrenfald fərqat duraraq:

- Bəli, alihəzrət! dedi.

Sonra knyaz bu cavan gürcü balasının düz gözlərinin içinə baxa-baxa:

- Siz mənim manifestimə əməl etməmişiniz! Siz dəfələrlə komandanlığın əmrini pozmusunuz! dedi. Siz şanlı rus ordusunun şərəfinə ləkə gətirmisiniz! Sizi gül-lələmək lazımdır! Serebryakov!

Podpolkovnik Serebryakov bütün orduda məşhur adam idi və hamı, o cümlədən də Vaxtanq Potsixaşvili yaxşı bilirdi ki, Baş komandan podpolkovnik Serebryakovu - xüsusi əməllərin icrasına cavabdeh zabiti çağırırsa, bu, sondur və hamı, o cümlədən də Vaxtanq Potsixaşvili də yaxşı bilirdi ki, Baş komandanın ağzından çıxan söz geri qayıtmır.

Və araya çökən sükut içində podpolkovnik Serebryakovun və onun ardınca gələn iki kiçik zabitin dəqiq nizamlı addım səsləri, elə bil, Vaxtanq Potsixaşvilinin çarəsi olmayan aqibətinə dalbadal möhür vururdu.

Vaxtanq Potsixaşvili də Baş komandanın düz gözlərinin içinə baxa-baxa bütün içindən gələn bir nifrətlə VƏ cənab: deyə müraciətlə kobud gürcü ləhcəsi ilə rus dilində:

- Sən necə gürcüsən ki, - dedi. - müsəlman quldurlarına görə gürcünü gül-lələdirsən?

Və qəflətən, tamam gözlənilməz müdhiş bir hadisə baş verdi: Vaxtanq Potsixaşvili var güc ilə Baş komandanın üzünə tüpürdü.

Hamı ayaq üstə donub qalmışdı.

Siddətlə döyünən ürəyi az qala sinəsindən çıxacaq polkovnik fon Qrendfald Baş komandanın tüpürcək süzülən sifətinə baxa-baxa panika içində ilk dəfə idi ki, bilmirdi nə etsin, Vaxtanq Potsixaşvilinin üstünə atılsın, yoxsa dəsmal çıxarıb knyaz Sisianovun üzünü silsin, yoxsa nə isə başqa bir şey etsin.

Knyaz Sisianov tamam sakit idi və həmin gərgin sükut içində onun sifətindən istehzal bir təbəssüm keçdi və Baş komandan elə gərgin bir diqqət mərkəzində idi ki, onun sifətindən keçən o anı təbəssümü gözlərini ona zilləmiş hərbiçilər də sezdi. Knyaz Sisianov da, əslində, elə bu cavan gürcü kimi çılgın bir adam idi, ancaq həmin anlarda ki, onun sifətindən o istehzal təbəssüm keçdi, o anlarda bu cavan gürcü balasının knyazın üzünə tüpürməsi, Baş Komandanın nüfuzu, yüksəkliyi, aliliyi müqabilində, elə bil, əhəmiyyətsiz bir şeyə çevrildi və həmin nifrət - çarəsi olmayan acı bir nifrət içində bütün bədəni uçanan Vaxtanq Potsixaşvili də o istehzal təbəssümü sezdi, birdən-birə, elə bil, onun bütün içində bir boşluq yarandı və o, öz-özünə qarışqa kiçikliyi misgin və mənasız bir məxluq kimi göründü. Knyaz Sisianov cibindən dəsmal çıxarıb sifətini sildi və yalnız bundan sonra sakit bir səslə: - Mənə verilən səlahiyyət daxilində əmr edirəməldi. - Dəfələrlə əmrə pozaraq, qanlı talançılıqla məşğul olub, şanlı rus ordusunun nü-

fuzuna xələl gətirdiyi üçün... - cPotsixaşviliə famili çətin olduğuna görə baş komandan onu düz tələffüz edə bilməyəcəyindən ehtiyat edib, sözlərinə bir anlıq ara verdi. - bu adam güllələnsin!- Və knyaz podpolkovnik Serebryakova baxdı:- Ömri yerinə yetirini

Vaxtanq Potsixaşvilini apardılar.

Knyaz Sisianov dəsmalı səliqə ilə büküb cibinə qoydu və yalnız “erebryakovgilin addım səsləri kəsildikdən sonra onların ardınca baxaraq dedi:

- Cənablar, mən çox təəssüf edirəm, ancaq bu mühüm və parlaq qələbəmizin üstünə kölgə salan bu qara talançılıq hadisəsini əlahəzrət imperatordan gizlədə bilməyəcəyəm!..

— Bütün şüurlu həyatı hərbi xidmətdə keçmiş, şəxsi şücaəti və bacarığı sayəsində aşağıdan tutmuş bütün mərhələləri bir-bir adlayaraq general-mayor rütbəsinə çatmış Vasili Semyonoviç Qulyakov ömründə hiss etmədiyi bir xəcalət içində həmin qələbə toplansında baş verənlərə baxırdı. Qələbə tamam unudulmuşdu və onun - general Qulyakovun bacarıqsızlığı nəticəsində Baş komandanın üzünə tüpürmüşdülər və hər cürə hiylədən, yalandan uzaq olan bu rus insanı bu hadisəni heç vaxt özünə bağışlamayacaqdı. Düz doqquz aydan sonra, 1804-cü ilin yanvarında Gəncə hücumu zamanı knyaz Sisianov xəbər aldı ki, yavaş-yavaş özlərinə gələn Carlılar yenidən fəallaşmağa başlayıblar və belə fəallaşmanın gələcəkdə nə ilə nəti275 cələbə biləcəyini yaxşı başa düşən Baş komandan təcili olaraq Cara yenə də Qulyakovun komandanlığı altında hərbi ekspedisiya göndərdi və Qulyakov o ekspedisiya zamanı həlak oldu...

— Və Car-Balakən camaatlığı üzərində qələbə münasibətilə Hərbi Şuranın toplantısı keçirilən həmin axşam, toplantı bitdikdən sonra, knyaz Sisianov iş otağındakı mizin arxasında oturub, kerosin lampasının işığında əlahəzrət imperator Aleksandra məktub yazaraq, Car-Balakən camaatlığı üzərindəki qələbə münasibətilə onu təbrik etdi və məktubda gürcülərin törətdikləri talançılıq hadisəsi barədə də məlumat verdi.

Bir müddətdən sonra əlahəzrət imperator Aleksandrən cavab məktubu gəldi. İmperator yazırdı:

“Mən ümid edirəm ki, gürcü döyüşçüləri gələcəkdə Balakən alınarkən etdikləri vəhşiliklərdən çəkinəcəklər və özlərinin yeni həmvətənlərindən - ruslardan düşməni məğlub edərkən ona rəhm etməyi öyrənəcəklər.”

Knyaz Sisianov bu Sözləri oxudu və iki əli ilə də başını tutub yumşaq kürsünün üstündə arxaya əyildi və tavana baxa-baxa:

- Qafqaz və rəhm...- deyə pıçıldadı və ağrısı-acısı sifətindən açıq-aşkar oxunan bir təbəssümlə gülümsədi.

Və knyaz Sisianov Sankt-Peterburqa göndərdiyi növbəti ixlaskar raportunda yazırdı: “Gürcü xalqının məişətinə, xasiyyətinə bələd olduqca, öz müşahidələrimdən çıxış edərək görürəm ki, maarifçi bir idarəçiliklə Gürcüstanda heç nəyə nail olmaq mümkün deyil.

Təbiət Asiya xalqları üçün hakimi-mütləq idarəçiliyini müəyyənləşdirib və Gircüstana da öz silinməz möhürünü vurub. Rus idarəçiliyinin mülayimliyini onlar gücsüzlük kimi qəbul edirlər və müxtəlif hiylə-fəsadla qanunun təqibindən gizlənərək, öz pisliliklərinin cəzasızlığı ilə lovğalanırlar.

Xacə Əbdül Rəhman Şeyx Nizaminin eLeyli və Məcnunəunu fars dilində, Məhəmməd Füzulinin eLeyli və Məcnunəunu Azərbaycan dilində - hərəsini əvvəldən axıra kimi bir neçə dəfə oxumuşdu, ancaq bu gəncləri - Leyli ilə Məcnunu - məhv edən o sevdanı heç cürə hiss edə bilmirdi. İti fikirli adam olduğu üçün, o, yaxşı başa düşürdü ki, bu sevgi, bu məhəbbət, bu eşq bəndənin Allaha, ananın övlada, ya da ki, bacının qardaşa sevgisi, məhəbbəti, eşqi deyil, bu başqa bir şeydir və bu cəfəqar bir şeyin? nə olduğunu Xacə Əbdül Rəhman heç vaxtlar hiss edə bilmirdi.

Şah sarayında kəniz-qaravaşlar yır-yığışla məşğul olarkən, gənc nöqərlərin iş görərkən əyilib-qalxan o qızlara hansı məbhut nəzərlərlə, hansı bir daxili qızdır-mayla baxdıqlarını görəndə, Xacə Əbdül Rəhman belə bir heyranlığın, qızğın-lığın səbəbini başa düşə bilmirdi, yəni yüzlərlə belə qızları şahın da, Vəliəhdin də, şahzadələrin də yatağına gətirən Xacə başa düşürdü ki, bu oğlanlar bu qızları istəyirlər, ancaq məlum məsələ idi ki, söhbət təkcə nəsil artırmaqdan getmir, on-lar bir-biri ilə yatağa girəndə nə hiss edirlər - Xacə Əbdül Rəhman, bax, bunu təsəvvür edə bilmirdi. Bu oğlanlar bu qızları susuzluqdan yananın su istəməsi yə kimi istəyirlər, ancaq nə üçün? Nədən ibarət idi o sirt? Xacə hərdən şahın yataq otağından, ya hərbi səfərlər zamanı Vəliəhdi müşayiət edəndə onun çadırından qadınların iniltisini eşidirdi, ancaq onları bu dərəcədə inildədən səbəbi heç cürə təsəvvür edə bilmirdi.

Xacə uşaqlığını xatırlamırdı, hansı ölkədən, hansı millətdən idi? - bilmirdi, təkcə o yadında idi ki, ağappaq bir divarla üzbəüz oturub və eləcə ağappaq örtüklü bir qadın da onu nəsə çörəyə bənzəyən şirin bir əppəklə yedizdirir - o qadının sifətini heç cürə yadına sala bilmirdi, yalnız o ağappaq örtük gözlərinin qabağına gəlirdi, həmin anlarda da nə olduğunu indiyə qədər bilmədiyi çörəyə bənzəyən o şirin əppəyin təmini ağzında hiss edirdi. Təhtəşüuru Xacəyə deyirdi ki, o ağappaq örtüklü qadın onun anasıdır - hərdən, xüsusən son zamanlar, gecələr beynini zor-layıb o qadının sifətini xatırlamağa çalışırdı, ancaq heç cürə xatırlaya bilmirdi və bu, Xacə Əbdül Rəhmanın içində gizlənmiş bütün dünyaya kin-küdurətini - bəlkə heç özünün də bu dərəcədə bir kin-küdurətdən xəbəri yox idi - daha da qıcıqlandırır və dərinləşdirirdi. bir də ki, axtalanmağını xatırlayırdı - bu işi görən adamlar yadına gəlmirdi, xatirində yalnız qurbanlıq qoyun kimi yanbayan düzülmüş uşaqlar, bir də o əməliyyatın ağrısı qalmışdı, elə o vaxtdan da Xacənin bu dünyada ən çox qorxduğu şey ağrı idi.

Xacə Əbdül Rəhmanın öz ağalarına, o cümlədən də Fətəli şah və Vəliəhdə sə-daqətinə şübhə yox idi, ancaq bu sədaqətinin arxasında, əslində, yaddaşına hopmuş o axtalanma ağrısının qorxusu dayanmışdı və Xacə ömrü boyu o qədər işgəncələrin şahidi olmuşdu ki, bu işgəncələrə baxarkən - kimini asırdılar, kiminin bədəninə dağ basırdılar, kiminin də gözünü çıxarırdılar, dilini, əlini kəsirdilər - get-gedə

Xacənin bədənindən ilıq və xoş bir cərəyan keçməyə başlamışdı, işgəncə verilən insanın heyvani çıxırtısı o insanın içinin ən dərinlərindən gəldikcə, Xacə Əbdül Rəhmanın bədənindən keçən o cərəyan da daha artıq xoş bir həyəcan və hərarət gətirirdi - görünür, bu hissiyyatda bir şükranlıq da var idi: işgəncəyə, o ağrılara məruz qalan Xacə yox, başqası idi.

Ərəbistandan, Qafqazdan, Həbəşdən, Balkanlardan saray üçün gətirilən, ya da satın alınan oğlan uşaqlarının axtalanmasına da Xacə Əbdül Rəhman nəzarət edirdi və həmin əməliyyatlar zamanı Xacənin bədənindən keçən o ilıq və xoş cərəyan elə qızırıd ki, onu titrədib tərlədirdi, xoş bir həyəcandan Xacənin nəfəsi tıncıxırdı. Bu həyəcana bir intiqam hissiyyatı da qarışmışdı, elə bil, axtalanan o uşaqların çıxırtısını eşitdikcə Xacə kimdənsə, hansı bir qüvvədənsə intiqam alırdı bu, çox qarışıq, Xacənin özünün də baş açmadığı bir hissiyat idi.

Xacə Əbdül Rəhman axır vaxtlar eşidəndə ki, kimisə asacaqlar, bütün işlərini yarımçıq qoyub edam yerinə gedirdi və dar ağacından asılan o adam kən: dirdən sallanıb can verəndə, bəzən boğazının sümüyü şaqqıldayıb qırılanda o xoş həyəcan əvvəlkilərdən daha artıq bir istiliklə onun bədənini qızdırırdı və onun pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözləri ani olaraq, iblisənə bir işıltıyla parıldaırdı. Həmin anlarda Xacə hiss edirdi ki, başqalarının işgəncəsinə baxarkən bədənini bürüyən həmin xoş həyəcan nə isə daha yüksək, daha xoş bir hiss-həyəcanla bitməli idi, ancaq bu anə isə heç vaxt baş vermirdi.

Hərdən fikir Xacə Əbdül Rəhmanı uzaqlara aparanda və dünyanın işləri barədə fikirləşəndə, o, bu qərara gəlirdi ki, insanların bir-birinə işgəncə verməsi, bir-birinin qanını tökməsi də bu dünyada onların hava udmağı, su içməyi, çörək yeməyi kimi bir şeydir, bunsuz mümkün deyil insan varsa, işgəncə də olmalıdır - Allah-Taala bu dünyanı belə yaradıb, ancaq nə üçün belə yaradıb? - bu, bir sirri-xudadır və bu sirr yəqin ancaq Allahın dərgahında açılacaq.

Xacə Əbdül Rəhman yaxşı bilirdi ki, adi insan deyil, şikəstdir - birinin əli, ya ayağı yox idi, o birisi kor idi, üçüncüsü danışa bilmirdi, Xacə də xədim idi və Xacənin xoşbəxtliyi onda idi ki, kor bilirdi ki, işıqdan məhrum olub, lal bilirdi ki, danışmaqdan məhrum olub, çolaq bilirdi ki, gəzməkdən məhrum olub, buna görə də onlar əzab çəkirdilər, ancaq Xacə bilmirdi ki, nədən məhrum olub. Hərəmx-anada onun gözü qabağında çimən çılpaq qadınlar onun üçün gündə gördüyü əşyalar kimi bir şey idi, bu çılpaq qadınlar onda heç bir hiss oyatmırdı, ona heç bir həzz vermirdi və o hiss, o həzz nə olan şey idi? - Xacə bunu bilmədiyi üçün öz həyatından o qədər də narazı deyildi: yeyib-içməyi gen-bol idi, sarayda onunla hesablaşırdılar, hərəmlər ondan it sahibindən qorxan kimi qorxurdular, əlahəzrətin də yanında, Vəliəhdin də yanında hörməti və mənsəbi var idi. Bəyəm dünyanın qan çanağına döndüyü bir zamanədə bütün bunlar az idi? Ancaq hərdən təhtəşüuru - xüsusən də son vaxtlar - ona deyirdi ki, yer üzündə ən böyük bədbəxtçilik xədimlikdir, çünki gül də toxum verirdi, quş da yumurtalayırdı, it də doğurdu və insan da övlad yaratmalı idi, ancaq nə etmək olardı, yer üzündə hərənin bir taleyi var idi və əslinə

baxsan, bu dünyada heç kim heç kimdən fərqli deyildi, hamı ölüb gedəcəkdi, heç kimin bu dünyada izi-tozu da qalmayacaqdı - xədimin də, bir gecədə beş hərəm dəyişən qeyri xədimin də. Yüz ildən sonra bu cavan, gözəl, güclü və qüdrətli Vəliəhd ilə Xacə Əbdül Rəhmanın nə fərqi olacaqdı? ikisinin də sümükləri torpağa qarışacaqdı və bəlkə Vəliəhdin adı tarixdə qalacaqdı, ancaq bunun indiki diri Abbas Mirzəyə nə dəxli var idi?

* * *

... Külək əsirdi və dəliliyi tutmuş Kürün suyu ağsarımtıl bir köpüklə köpüklənə-köpüklənə şırhaşır axırdı.

Əlləri arxasında kəndirlə bir-birinə bağlanmış Vaxtanq Potsixaşvili Kürün qırağında arxası çaya tərəf dayanmışdı və alışıb-yanan gözlərini tufən glərini ona tuşlamış soldatlara zilləmişdi.

Bir az kənarda dayanmış podpolkovnik Serebryakov əlini yuxarı qaldırdı və bu zaman Vaxtanq Potsixaşgvili var gücü ilə: «- Ey, Sisianov Sisiaşoili, tüpürüm sənin gürcülüyünəl...»- qışqırdı.

Elə o anda da podpolkovnik Serebryakov tələsik əlini aşağı salaraq: «- Atəşlə-əmri verdi.

Soldatların sərrast güllələri Vaxtanq Potsixaşvilinin sinəsini deşik-deşik etdi və sinəsinin o deşiklərindən sıçrayan qan bir anın içində onun ağappaq köynəyini qıpqırmızı qızartdı.

Vaxtanq Potsixaşpili yenə nə isə qışqırmaq istədi, ancaq

— macal tapmadı və arxası üstə çaya aşdı.

Və ağ-sarımtıl köpüklər Vaxtanq Potsixaşullini dərhal içinə çəkib, itirdi.

Podpolkovnik Serebryakov Kürün lap sahilinə yaxınlaşdı 0ə çayın külək artıqca, köpüyü daha da bulaşib bozaran Suyuna baxa-baxa: “- Get, svoloçl..- dedi.- Get, qovuş doğma Kürünə!..»

Hava yavaş-yavaş işıqlanırdı və səhər tezdən qoyunların mələşməsi Arazın şırıltısına qarışb bütün Haramı düzünə yayılmışdı.

Sübh sağını başlamışdı və Sarı Çobanın arvadı daha iki zənən xeylağı ilə birlikdə cidd-cəhdlə qoyunları sağırdılar - hər qoyunun əmcəyində quzusu üçün bir az süd saxlayıb, yambızına yavaş bir şapalaq vururdular və qoyun kənara çəkilən kimi, onu gözləyən quzusu tez qaçıb, anasının altına soxularaq, əmcəyini əmməyə başlayırdı, sağıcılar isə növbəti qoyunu sağırdı.

Sarı Çoban kənardakı dikdirdə oturmuşdu, iki əlini də hələ cavan vaxtlarında zoğal budağından yonub, ocaqda qurutduğu çomağının illər boyu hamarlanıb, çirkədən də qaralmış başına söykəyərək, çənəsini əllərinə dirəmişdi və o dəm Sarı Çoban Arazın o şırıltısı, sürünün ağız-ağıza verib mələşməsi içində qoyunların əmcəyindən sərnice süzülən südün səsinə aydınca eşidirdi, təzə südün ətrini də aydınca duyurdu.

Sərnice tökülən südün o səsi, o ətri açıq, az qala şəffaf tülə bürünmüş o qadın-mələyi bu dəfə də göydən yerə endirdi və o mələk yenə də o qədər zərif idi ki, yüngülcə üfürsəydin, Haramı düzlərində bitən zəncirotu kimi, havaya dağılıb yox olacaqdı. Mələyin çılpaq bədənini də tül örtüyü kimi, az qala şəffaf idi, güclə sezilirdi və Sarı Çoban gözlərini qıyıb var gücü ilə çalışırdı ki, o çılpaq bədənini bir az aydın görsün, ancaq yenə də o bədənini cizgiləri güclə sezilirdi, təkcə döşlərinin giləsi və budlarının arası, elə bil, bir az tündə çalırıdı. Sarı Çoban göydən uçub gəlmiş mələyin üzünü də aydın görə bilmirdi, ancaq hiss edirdi ki, soyuğu, istini hişs etdiyi kimi - mələk ona baxıb gülümsəyir və bu hissiyat Sarı Çobanın bütün həyatında hiss etdiyi ən şirin bir hissiyat idi.

Allahdan başqa bu dünyada Sarı Çobanın sirrindən agah olan bir məxluq yox idi: o mələk şahzadə Abbas Mirzə onun böyük qızını aparandan sonra peyda olmuşdu və o mələk hər dəfə göydən uçub Sarı Çobanın qarşısında yerə enəndə, Sarı Çobanın bütün bədənini, beynini o mələyin özü kimi bir yüngüllük dolurdu. bütün ömrünü qoyunlarla birlikdə çöllərdə keçirən, sürüylə dağa qalxan, arana enən Sarı Çoban həyatda belə bir quş yüngüllüyü olduğunu ağına da gətirməzdi və sürüdəki qoyunların sayı artdıqca, elə bil, o mələk də daha artıq, daha mehriban, daha ürəkdən gülümsəyirdi, bu zaman o yüngüllük də, elə bil, yaz gələn kimi Haramı düzlərində bitən çiçəklər kimi açılmağa başlayırdı.

Məsələ burasında idi ki, Sarı Çoban əvvəlcə yüz yetmiş beş qoyunluq, indi isə çoxalıb az qala iki yüz əlliye çatmış bir sürünün - qoyunlar doğduqca, sürünün sayı da artırdı - sahibi idi: beş atı yüz yetmiş beş qoyuna - bir şahzadə atına otuz beş qoyun - dəyişdirmişdi və daha başqalarının yox, öz sürüsünün çobanı idi - yox, çoban yox, Sarı Çoban daha sahib-çoban idi. İndi sürüyə baxmaq üçün əlavə bir çoban da götürmüşdü - bəzən sürünün ağzı əyilib haçalanırdı, təkbəşinə də bu qədər qoyunun öhdəsindən gəlmək olmurdu, hətta yun qırımı başlayanda ki, iş

çoxalardı, ikinci bir çobanı da yanına alırdı. Sarı Çoban bir dul arvadla, o arvadın evdə qalıb qarımış qızını da işə götürmüşdü ki, arvadına kömək eləsin - bu qədər heyvanı sağmaq, yağ çalmaq, pendir tutmaq və bunları bazara çıxarmaq asan iş deyildi.

Sarı Çobanın uşaqları - beş-altı uşağı var idi, ikisi-üçü də çağa vaxtı ölmüşdü - hələ balaca idi, bir işə yaramırdılar, ancaq conu gətir, bunu aparə, vəssalam və tezdən qalxmağa adət etdikləri üçün o səhər çağı da sürünün arasında ora-bura vurnuxurdular.

Sarı Çoban gözlərini sürüyə zilləmişdi, ancaq mələk onu sürüdən çəkib, həmişəki kimi yenə uzaqlara aparmışdı və sərnice süzülən südün səsi və ətri də, elə bil, Sarı Çobanın o uzaqlıqdan qayıtmağına heç cürə imkan vermirdi.

Sarı Çoban qoyun-quzunun dilini yaxşı bilirdi və vaxt keçəcəkdi, bu sürü böyüyəcəkdi, Allah-Taalanın işini kim bilir, bəlkə də Sarı Çoban bu tərəflərin sayılan kişilərindən biri olacaqdı, çobanlıqın da çomağını atıb, Qarabağ bəyləri kimi öz evində oturacaqdı - hər şey Allahın əlində deyildi? - bəlkə Allahın əmri ilə qismət Sarı Çobanı qoyun qığının içindən çıxarıb, ipək yorğan-döşəyin içinə salacaqdı və o zaman o mələk də öz bədənini ondan gizlətməyəcəkdi?

Bütün ömrü boyu ancaq arvadının - çox zaman da köhnə alt paltarında - bədənindən savayı, Sarı Çoban başqa bir qadın bədənini görməmişdi və illər keçdikcə hərdən arvadı su qızdırıb, soyunub çiməndə Sarı Çoban üzünü kənara çevirirdi ki, onun boşalmış motala oxşayan bədənini görməsin. Gözəl qadın bədənini illər boyu Sarı Çobanın yalnız təsəvvüründə idi və göydən enib gəlmiş o mələyin də bədənini görmək heç vəchlə mümkün olmurdu. Mələk, düzdü, ona baxıb gülümsəyirdi - buna Sarı Çobanın şəkk-şübhəsi yox idi - ancaq beş-altı addımlıqda dayansa da, əslində, ondan çox uzaqda idi və Sarı Çobanın buna da şəkkşübhəsi yox idi ki, o mələyi yaxına buraxmayan onun, yəni Sarı Çobanın başındakı motal papaqdı, əynindəki köhnə çuxadı, ayağındakı palçığa bulaşmış çarıqdı, bir də ki, o papağın, çuxanın qoxusudu. Sarı Çoban özü bu qoxunu hiss etmirdi, ancaq mələyə baxdığı o anlarda mələyə yaraşmayan bir qoxunun içində olduğuna da Sarı Çobanın şəkk-şübhəsi yox idi və Sarı Çoban burasını da fikirləşirdi ki, qoyun-quzunun iyi ona nə qədər doğmadırsa, bu iy o mələyə bir o qədər də yad və iyrəncdir, elə buna görə də mələk ancaq sağılan təzə südün ətri ətrafa yayılanda uçub gəlir.

Və o səhər çağı Sarı Çoban iki əlini də çomağın başına söykəyib, çənəsini əllərinə dirəyərək, bu qədər yaxında və bu qədər də uzaqda olan o mələyə baxabaxa bardaş qurub o ipək üzlü döşəkcənin üstündə oturdu, eləcə də ipək üzlü mütəkkəyə dirsəklənərək qırx, qırx beş illik - öz yaşını dəqiq bilmirdi - həyatında ilk dəfə sürü iyindən ayrılıb başdan-başa güləb ətrinin içinə girdi. O, əvvəllər də, macal tapıb qohum-əqrabanın yas məclislərinə baş çəkəndə əllərinə, sifətinə güləb sürtmüşdü və o güləb ətri Sarı Çobanın uşaqlıq illərindən etibarən canına hopmuş qoyun iynin içində tez də əriyib yox olurdu. Sarı Çoban mələyə baxa-baxa daha itib getməyən o güləb ətrinin içində, o ipək döşəkcənin üstündə əyləşib, qulluqçuların

piyaləyə tökdüyü zəfəranlı şərbət içirdi, sonra piyaləni yerə qoydu, əlini uzadıb qarşısındakı gümüş mücrünü açdı və içindən bir ovuc zər-zivər çıxarıb mələyə uzatdı. Mələk, elə bil, elə bu məqamı gözləyirdi, yavaş-yavaş ona yaxınlaşdı və yaxınlaşdıqca da onun o cılpaq bədəni tülün altından daha aydın görünməyə başladı, ancaq uşaqlardan hansısa birdən-birə zırıldayanda mələk ayaq saxladı.

Sarı Çoban qoyun-quzunun arasında vurnuxan uşaqlara baxdı - oğlanlardan biri vurub, o birinin burnunu qanatmışdı, o da ağzını yekə açıb, var gücü ilə zırıldayırdı və bu vaxt Vəliəhdin apardığı böyük qızını xatırladı. Onun bu böyük sürü ilə bağlı o qədər qayğısı olurdu ki, nəyisə, kimisə - hətta qızını belə - xatırlamağa vaxtı olmurdu, vaxtı olanda da, o mələk göydən uçub gəlirdi və ümumiyyətlə, xatirələri yada salmaq Sarı Çobanın güzəranına yad bir şey idi.

Və o səhər çağı birdən-birə qızını xatırlayanda, hələ də Sarı Çobanın qarşısında dayanmış o yüngül, az qala şəffaf tülə bürünmüş mələk uçub getməzdən əvvəl onun qulağına pıçıldadı: «Axmaq adam! Gərək Vəliəhddən beş yox, on at istəyəydinl...»

Sarı Çoban mələyin sözlərini çox sakit qəbul etdi, çünki özü də bilirdi ki, axmaqlıq eləyib, qızdan ötrü cəmi beş at istəyib.

* * *

... Çadırın içindəki adamların arasında Abbas Mirzəni tanıdı.

O, orada - görünən o məkanda Abbas Mirzəni görməmişdi, ancaq ONUN şəffaf və çəkisiz oarlığındakı fəhmə (informasiyaya) görə, bu qapqara uzun saqqallı, yaraşlıq: cavan adam, əlbəttə, Abbas Mirzə idi.

Abbas Mirzə çadırın ortasındakı kiçik girdə mizə tərəf işarə edərək: «- Xacəl...» dedi və Xacə cəld irəliləyib yaşıl ipək örtüyü qaldırdı - Baş yenə gözlərini ONA dikdi.

O, əvvəldən də tamam əmin idi ki, yaşıl ipək örtüyün altındakı - Başdır və O, istəmirdi ki, o yaşıl ipək örtüyü Başın üstündən götürsünlər, Başı açsınlar.

Ancaq orada - görünən o məkanda ONUN istəyindən heç nə asılı deyildi, ONUN görünməyən varlığı görünən o məkanda heç nə idi, çünki O, orada yox idi.

ONUN o şəffaflığı və çəkisizliyi, ONUN varlığındakı idilliyə görünən o məkana sığışmırdı - bunu O, artıq dərk etmişdi, ancaq çadırın içində bir nəfər Başın sifətinə füpürəndə, O, instiktiv olaraq, üzünü yana çevirmək istədi, ancaq ONUN bu istəyi, əlbəttə, mümkün deyildi, çünki ONUN şəffaf və çəkisiz oarlığı yalnız hisslərdən ibarət idi, O varlıqda hərəkət yox idi...

* * *

... Həmin bir nəfər Başın sifətinə tüpürəndə yaşıl ipək örtüyü qaldıran insan - Xacə - diksindi və O, Xacənin gözlərinin üzdə olan qatları altında o gözlərin dibinə

çökmüş sonsuz bir kədər gördü, sonra o gözlərdə demonik bir işıltı həmin kədəri dağıtdı, ancaq o demonik işıltı çaxdığı kimi də yox oldu və o sonsuz kədər yenə Xacənin özlərinin dibinə çökdü.

Və birdən görünən o məkan ağappaq ağardı və həmin ağılıq içində ağ örtüklü bir qadın qucağında oturduğu balaca oğluna kulisl yedirdə-yedirdə oxuyurdu: mənim sevgim həmişə səninlə olacaq, oğlum... mənim sevgim həmişə səni qoruyacaq, oğlum... sənin gözəl, dəcəl uşaqların olacaq... sənin nəvən, nəticən, kötücən olacaq... onda mən olmayacağam, amma... mənim sevgim sizinlə olacaq, oğlum... mənim sevgim sizi qoruyacaq, oğlum... O, bilirdi ki, həmin balaca oğlan çadırın içində diksinən Xacədir. Bu nəğmədən sonra nə qədər illər keçmişdi? Ancaq bunun nə mənası var idi? Balaca oğlan kulisl yeyə-yeyə toppuş əli ilə görünən O məkandakı ağılıq içində ağappaq örtük örtmüş anasının boynundan asılmış xacı o üzünə-bu üzünə çevirə-çevirə O nəğməyə qulaq asırdı... 1 Pasxa kökəsi. — VONUN üçün o nəğmənin hansı dildə oxunmasının fərqi yox yox idi, çünki görünən o məkandakı sözləri O, eyni bir hissiyat ilə hiss edirdi və O, aŞappaq örtük örtmüş ananın da o nəğməni hansı dildə oxuduğunun fərqi də deyildi...

* * *

... Görünən o məkanda tüpürcək Başın alnından axıb, kirpiklərindən süzülərək sininin üstünə tökülürdü....

* * *

... O, görünən o məkandakı ağılıq içində ağappaq örtüklü ananın qucağında oturmuş o balaca oğlanı qarşıda gözləyən gələcəyə baxmaq istəmirdi, ancaq bu, onun istəyindən asılı deyildi...

Cəfər at oğrusu idi və Şamaxıdan, Ağsudan tutmuş Səlyanacan bütün bu ətraf bölgələrdə onun xüsusi dəllal müştəriləri var idi, atı ucuz qiymətə ondan alıb, baha qiymətə satırdılar. Cəfər acgöz, pulgir adam deyildi və pula xəsislik edən dəllal müştərilər, çox Zaman veriləcək məbləğin bir hissəsini də un çuvalı, ya düyü, ya da qənd kisəsi ilə ödəyirdilər. Cəfər üçün bu dünyada yeganə qayğı səkkiz nəfərdən ibarət ailəsini - o, yəni Cəfər özü idi, arvadı və hərəsi bir-birindən bir yaş böyük olan altı qızı - dolandırmaq idi və at oğruluğunda tamam püxtələşmiş Cəfər bu ağır zamanədə ailə dolandırmaq işinin öhdəsindən gələ bilirdi. Cəfər ətraf bölgələrin heç birindən at qaçıрмаğa getməzdi, onunki uzaq ellər idi, o yerlər ki, orada onu tanımırdılar, tanış-biliş, qohum-əqraba yox idi və uzaq ellərdə at qaçırmayq adəti, elə bil, onun peşəsinin suçunu azaldırdı. İldə üç, ən çoxu dörd dəfə at dalınca hərdən Şimala - Bakı, Quba, Dərbənd tərəflərə, bəzən Cənuba - Arazı keçmirdi, Arazdan o tərəfə bələdliyi yox idi - Gəncəbasar tərəflərə gedirdi, amma ən çox Qarabağa, Ağdamın, hərdən bir az da yuxarı qalxıb Suşa qalasının kəndlərinə baş çəkirdi, şikarını qaralayıb, gecə ilə işini görürdü və ən qəribəsi də bu idi ki, atlar, elə bil, Cəfəri tanıyırdılar, hürkmürdülər, elə bil, Cəfər onların doğmaca mehtəri idi, nə istəyirdisə, atlar da dinməz-söyləməz, onun istədiyini yerinə yetirirdilər.

Cəfərin özünün də yaşlı bir yabısı var idi, ancaq Cəfər onu dəyişmirdi və fikirləşəndə ki, haçansa bu yabını dəyişməli olacaq, əməlli-başlı həyəcanlanırdı təkcə ona görə yox ki, yabısına öyrənmişdi, illər boyu belində gəzdirdi, at oğruluğunda ona yeganə yoldaşlıq etmiş bu yabını sevirdi, əzizləyirdi - həm də ona görə ki, yabı elə bircə baxışla Cəfərin nə istədiyini başa düşürdü, nə edəcəyini duyurdu. Qəribə bir iş də bu idi ki, yabı, elə bil, adam idi, oğurlanan atlara ağsaqqallıq edib, onları sakitləşdirirdi, cəldlikdə də cavan atlardan geri qalmırdı və bu da, əlbəttə, Cəfərin illər boyu sevə-sevə qulluğunun nəticəsi idi.

Cəfərgilin Sumaxlı kəndi dağların qoynunda, başdan-başa meşə ilə örtülmüş, iki addımdan bir də bir bulaq pıqqıldayan yamacda idi və o kəndin o qədər saf havası və saf suyu var idi ki, Cəfər yabısının belində növbəti at dalınca arana enəndə, havası çatışmırdı, aranın bulanıq çay, ya da quyu suyu onun da ürəyini bulandırır və elə bil, aranda o qoca yabı da Cəfər kimi əziyyət çəkirdi. Ancaq çarə nə idi? - o gözəl Sumaxlı kənddə Cəfəri ailəsi gözləyirdi, hansısa heyvan necə ki, şikar ovlayıb, balalarına aparmalı idi, Cəfər də o gözəl kənddəki evinə oğruluq atla qayıtmalı idi.

Cəfərin çiy kərpicdən tikilmiş evi Sumaxlının girəcəyində birinci bina idi və elə ki, o, növbəti atı gətirib çıxarırdı, bu zaman hardan xəbər tuturdular,

Allah bilir! - o dəllal müştərilərə xəbər çatırdı - bir-bir tökülüb gəlirdilər, kim ki də, birinci gəldi, atı da elə o aparırdı - Cəfərin alış-veriş, alqı-satqı çək-cəvfriylə arası yox idi. Kənddə belə bir söhbət də gəzirdi ki, guya Cəfərin qaçırt-

dığı iki atı - iki Qarabağ kəhərini müştərilər alıb, ruslara satıblar, rusların padşahı da onları ingilis padşahına bəxşiş göndərüb və həqiqətən belə olub-olmayıb - bunu heç kim dəqiq bilmirdi, hətta kəndin mollası və yeganə savadlı adamı olan Molla Zülfüqar deyirdi ki, mənim bu söhbətdən gözümlə su içmir, ağlım da kəsmir ki, Rusiya boyda bir məmləkətin padşahı bəxşiş üçün başqa qiymətli bir şey tapmasın, ingilis padşahına at göndərsin, rus padşahı bizim təkcə bəylərimizin yox, xanlarımızın da hamısından böyük və hamısından da varlıdır, ancaq onda ki, Cəfər cins Qarabağ atı oğurlayıb gətirirdi, bu atların xəbəri o saat kəndə yayılırdı, kiçikdən-böyüyə bütün kənd camaatı, o cümlədən də Molla Zülfüqar onların tamaşasına yığılırdı. Xüsusən də yayda, yazda gün kəndin başının üstünü alanda o səkil ayaqlı, alnı təpəl Qarabağ atlarının qızılı-kürən tükləri günəşin şüaları altında elə işıldayırdı, yalında, quyuğunda ucu qızarmış tükləri elə rəng alıb, rəng verirdi ki, elə bil, o işıltı, rənglərin o oyunu bu kənddən uzaqlarda o atların məskəni olan hansısa gözəl bir dünyanın Sevincini bütün ətrafa yayırdı və o uzaq dünyanın gözəl olmasına Cəfərdən başqa, qalan kənd camaatının şübhəsi yox idi. Cəfərin qaçırib gətirdiyi Qarabağ atları bu kənddəki gündəlik güzərana nəşə təzə bir həyəcan, maraq gətirən yeganə tamaşanın qəhrəmanları idi və o atlar nə qədər yaraşıqlı, baxımlı olurdusa, elə bil, yığışın o atlara tamaşa edən Sumaxlı camaatının da daxilinə bir o qədər fəxarət hissi yayılırdı ki, bu Qarabağ atları məhz onların kəndlərinə gəlib və o atlar ki, onları rus padşahı ingilis padşahına bəxşiş göndərir hərçənd, Molla Zülfüqar bu söhbətin doğruluğuna şübhə edirdi - o atları daha əvvəl bu kəndin camaatı görür. us qoşunları gələndən sonra Cəfərin işi nisbətən yüngülləşmişdi, çünki bir tərəfdən uzaqlara getməyə ehtiyac yox idi, o biri tərəfdən də atları yola gətirmək asanlaşmışdı, çünki bu atlar təzə yiyələrini yaxşı tanımırdılar, onlara adət etməmişdilər, bir-birlərinə də öyrəşməmişdilər, çünki rus qoşunu bu atları ya müsadirə etmişdi, ya vuruşlarda qənimət götürmüşdü, ya da Azərbaycan bəylərindən, Gürcüstan knyazlarından pulla almışdı, bəzi seçmə atlar isə xanların, məşhur knyaz və bəylərin rus paşalarına hədiyyəsi idi ki, Cəfərin o atlarla işi olmurdu. Doğrudur, rus hərbi düşərgəsindən at qaçıрмаq daha təhlükəli idi, soldatlar sərhesab olurdular, ancaq Allah Cəfəri qoruyurdu - hər dəfə oğurladığı atla bir yerdə, özü də yabısının belində kəndə sağ-salamat qayıdırdı və əslinə baxsan, əlbəttə, Allah gərək oğrunu qorumayaydı, ancaq, görünür, bu yerdə Allah mərhəmətinin baiskarı Cəfərin özü yox, evdə onu gözləyən altı qızı və o altı qızın anası idi.

Ancaq belə bir Allah mərhəməti də daimi deyilmiş və həmin yaz səhəri rus soldatları Cəfəri tutub, onu qurşaqdan aşağı tamam soyundurdular, boz tüklərinə əməlli-başlı qotur düşmüş bir eşşəyin üstündə dik oturdub baldırlarını, ayaqlarını kəndirlə eşşəyin belinə, böyrünə sarıdılar, elə həmin kəndirlə də əllərini arxasında bir-birinə bağlayıb, gülə-gülə, ləzzətli bir çıxırbağırla:

- Poşoll- deyə eşşəyin dalına yağı bir təpik ilişdirdilər.

Və iki saatdan çox idi ki, qotur eşşəyin belinə mindirilmiş Cəfərin hara gedib çıxacağı altındakı eşşəyin ümidinə qalmışdı və o qotur boz eşşək də o mükəm-

məl təpiyin ağrısını yadından çıxarıb, sakitcə addımlaya-addımlaya gedirdi. Cəfər heç cürə fikirləşib bir çarə tapa bilmirdi, eşşək hər dəfə addım atdıqca belinin cod tükləri Cəfərin qurşaqdan aşağı çılpaq bədənini - baldırlarını, xayalarını, cinsiyyət üzvünü dalayırdı, ancaq heç nə etmək mümkün deyildi, onu o qədər sıx sarımişdılar ki, ayaqlarını, baldırlarını, ombasını azacıq da aralaya bilmirdi və oğruluğa gedərkən çöl-biyabanlarda dolaşan avaralara - biabangərdlərə tez-tez rast gəlsə də, indi onlardan biri də qabağına çıxmırdı ki, ya onu bu biyabırçılıqdan xilas edə, ya da lap onun başına bir daş çırpıb, tamam soyundura, qotur eşşəyi götürüb apara.

Quraqlıqdan torpağı cadar-cadar olmuş kimsəsiz aran çölü ilə bir xeyli getdikdən sonra qotur eşşək eləcə asta addımlarla da qarşısına çıxan bir cığırda dağa dırmaşmağa başladı.

Günəşin adamı qarsayan şüaları altında susuzluqdan Cəfərin boğazı qurumuşdu, ancaq susuzluq bir tərəfə, yabı ruslarda qalmışdı və o qotur eşşəyə Sa rınmış Cəfər belə bir günündə də yabını yaddan çıxara bilmirdi və hər dəfə fikirləşəndə ki, rus soldatları yabını kəsib yeyəcək, onun gözləri yaşarırdı - soldatların yabını kəsib yeyəcəklərinə isə Cəfərin heç bir şübhəsi yox idi, çünki qoca o görkəm ki, yabıda var idi, rus soldatları onu nə arabaya qoşacaqdılar, nə də minəcəkdilər.

Və Cəfəri belində gəzdirən o qotur eşşək o tək cığırda dağın aşağı ətkələrindən birində elə bir meydançaya gəlib çıxdı ki, buradan müxtəlif istiqamətlərdə üç-dörd cığır ayrılırdı və eşşək o cığırlardan birini tutub üzüyuxarı qalxmağa başladı.

Cəfər əvvəlcə belə başa düşdü ki, eşşək bilir hara gedir, ancaq o tərəf-bu tərəfə boylana-boylana yavaş-yavaş şübhələnməyə başladı və elə ki, dünya vecinə olmayan qotur eşşək başını aşağı salıb asta-asata addımlaya-addımlaya gəlib yarpağın qırağı ilə dolanadolana dağa qalxan dar cığıra çıxdı, Cəfərin daha şübhəsi qalmadı ki, bu cığır düz onların kəndinin girəcəyinə aparıb çıxaran cığırdır.

Cəfər kənddən çıxanda heç vaxt biz tərəfi sıldırım yarpağı olan bu dar cığırda gedib-gəlmirdi və nisbətən qısa olan bu cığırın yolçuları ancaq eşşəyi yedəyində qabağa düşüb, eşşək arabası ilə yaxınlardakı aran kəndlərində, qəsəbələrində satmaq üçün odun, motal, bal, meyvə aparan, qayıdanda da un, düyü, şəkər, pal-paltar gətirən kəndlilər idi.

İşini yaxşı bilən qotur eşşək o sıldırım yarpağın qırağı ilə yuxarı qalxa-qalxa irəlilədikcə birdən-birə soyuq tər basmış Cəfərin islanmış alt köynəyi belinə yapışmışdı və o yaş çitin soyuğu eləcə də soyuq bir hərisliklə Cəfərin bütün içini uçundurmağa başlamışdı: bu cığır düz onun evinə tərəf aparırdı, axşam hələ qaranlıq düşmədən gedib ora çatacaqdılar və bu, o vaxt idi ki, qızlar həmişəki kimi həyə-bacada olacaqdılar balacalar oynaşacaqdılar, böyüklər də hərə öz işindəgücünə olacaqdı: ya pal-paltar yuyacaqdılar, ya təndirin başında oturub çörək bişirən analarına kömək edəcəkdilər, ya da kim bilir, nə ilə məşğul olacaqdılar - məşğul olmalı iş çox idi.

Və Cəfər gözlərinin qabağına gətirəndə ki, qızlar onu belə bir çılpaq vəziyyətdə - cinsiyyət üzvü, xayaları eşşəyin belindən sallana-sallana görəcəklər, onun gözləri

qaralırdı və var gücü ilə nə qədər qılçlarını qotur eşşəyin belinə sıxıb:

- Durl.. Dur, ay eşşək oğlu eşşəkl.. Durl..- deyə onu saxlamağa, bir-təhər geri çevirməyə çalışırdısa da, qotur eşşək eləcə asta-asta o dar cığırda yoluna davam edirdi, hərdən rastına qanqal, kol-kos çıxanda ayaq saxlayıb, belindəki insanın vurnuxmasını, Çığırbağırını vecinə almadan yavaş-yavaş yemini yeyir, təzədən yola düşürdü.

Cəfər bayaqdan bəri bu kol-kosun arasında üçdörd dəfə ilan qabığı görmüşdü və indi ürəyindən keçdi ki, Allah onların rastına bir əfi ilan çıxaraydı ki, eşşəyi çalıb yerə yıxaydı, qoy, elə o özü də eşşəyin altında qalıb, bu aran günəşinin altında yanıb, külə dönəydi, ancaq ilanların da, deyəsən, Oğru Cəfərdən üzü dönmüşdü.

Allah Cəfəri cəzalandırmaq istəyirdisə, nə üçün bu qədər gözləyirdi və onu yox eləməirdi - bunun üçün o qədər fürsət var idi ki Cəfəri Öldürəydi, öldürmürdü, xəstələndirəydi, şikəst edəydi, bunu eləməirdisə, ona tövbə elətdirəydi. Allah nə üçün iyirmi il ona imkan verdi ki, oğurluq eləsin? Belə bir günə salmaqdan ötrü?

Cəfər başını əyib öz çılpaqlığına baxdı və ona elə gəldi ki, dəhşətdən başının tükləri palançı bizi kimi dim-dik qabardı. Cəfər eşşəyin belində nə qədər yırğalanırdısa, nə qədər o tərəf-bu tərəfə vurnuxurdu sa, nə qədər qışqırır, söyürdüsə, qotur eşşəyə təsir etməirdi, əksinə, belindəki insanın çapalaması, elə bil, ona cəbir az tez get? əmrini verirdi və o da artıq yavaş-yavaş yox, nisbətən sürətlə o dar cığırı üzüyuxarı qalxırdı.

O sıldırım qayalıqlı dərin yarığın dibindən, elə bil, bir xof dalğası qalxıb qapqara bir dumar: kimi Cəfəri öz içinə almışdı və Cəfər o qapqara duman bürümüş başını yana uzadıb dibi görünməyən yarığa baxdı və o anlarda onun beynindən belə bir fikir keçdi Kİ, əgər Allah onu sınaq qarşısında qoyubsa, qoy, belə də olsun, qoy onun yiyəsiz və çörəksiz qızları - Allahın öz bəndələri - arana enib dilənçilik etsin, fahişəlik etsin - bunun suçu elə Allahın özündə olacaq.

Və uzaqdan kəndin qaraltısı görünməyə başladı.

Cəfər dəhşət içində başını aşağı əyib, uzun qılların arasından cinsiyyət üzünə, xayalarına baxdı və bu dəfə bütün varlığı ilə gücənib qışqıra-qışqıra qılçları, dizləri ilə eşşəyi döndərmək istədi, ancaq qotur eşşək belindəki insanın bu cəhdlərindən, heyvani çıxırtısından sonra sürətini daha da artırdı.

Kəndin girəcəyindəki o birinci evin qaraltısı görünməyə başladı və taqətdən düşüb eşşəyin belində başını aşağı sallamış Cəfər gözlərini öz çılpaqlığından çəkib başını qaldırdı, kənddəki o birinci evi gördü, sonra dəli bir həmlə ilə özünü sola - yarığa tərəf atdı və belə bir həmləni gözləməyən o qotur eşşək müvazinətini itirib, Cəfər ilə birlikdə cığırdan aşaraq, anqıra-anqıra yarığın dibinə uçdu.

* * *

... Kür çayı sakit-sakit axırdı və o sakil axan çayın sahilində bir qadın oturub, görünən o məkanın qəmli nəğmələrindən birini dodaqaltı oxuyurdu, sonra

zümzüməyə keçirdi və o zümzümədə elə bir qəm, qüssə var idi ki, elə bil, o Kür çayı da ancaq bu qəmli-qüssəli nəğməyə qulaq asmaq üçün beləcə sakit axırdı.

Və O, artıq bilirdi ki, bu qadın Vaxtanq Poisxaşgvilinin anasıdır.

Düzdür, ONUN üçün görünən o məkanda dil problemi yox idi, dilindən asılı olmayaraq, bütün sözləri eyni bir hissiyyat ilə hiss edirdi, ancaq o məqamda ONUN şəffaf və çəkisiz varlığında qəribə bir hissiyat yarandı: O, sakit axan Kürün sahilində oxunan o nəğməni qadının oxuduğu dildə anlamaq, qavramaq istəyirdi, ancaq bu mümkün deyildi və o hissiyat birdən-birə yarandığı kimi, birdən-birə də yox oldu...

Ləşgərgah rəisi Qurd Kərim iri, kobud barmaqları ilə uzun bığının sol ucunu buraraq ağzına salıb qəzəblə çeynəyəndə, onun gözləri də qıpqırmızı qızarırdı və həmin anlarda ətrafındakılar bilirdi ki, qan tökülə bilər, ancaq Qurd Kərimdən qorxmayan, çəkinməyən yeganə adam Sarı Çoban Qızı idi.

O vaxt ki, Abbas Mirzə özü özünə əmr etdi ki, daha bəsdir və Xacə Əbdül Rəhman tapşırıq aldı ki, Sarı Çoban Qızını Naibüsüs-səltənənin çadırından çıxarsınlar, qız elə həyasızlıq etdi, elə çığır-bağır saldı ki, kəniz-qaravaşlar onu heç cürə çadırdan çıxara bilmədi. Bu haray-həşirdən xəbər tutan Xacə Əbdül Rəhman özü tələsik çadıra girəndə Sarı Çoban Qızı heyvani bir həmlə ilə kəniz-qaravaşın əlindən buraxılıb, Xacənin üstünə atıldı və dırnaqları ilə onun sifətini, boğazını, tüksüz sinəsini cırmaq-cırmaq cırmaqlayıb dərisini soydu.

Çadırdakı hay-küyü eşidən keşikçi sərbazlar Vəliəhdin çadırına girməyə cürət etmirdilər, ancaq elə ki, Xacə Əbdül Rəhman dəhşət içində nazik çıxırtısı ilə onları köməyə çağırırdı, sərbazlar içəri soxuldu və Sarı Çoban Qızını güclə Xacədən ayıra bildi. Üz-gözü qana bulaşmış Xacə Əbdül Rəhman Naibüsüs-səltə nəninin icazəsi olmadan Sarı Çoban Qızını cəzalandırmağa ürək etmədi və Xacənin tapşırığı ilə qızı düşərgə tövləsinin yanında su saxlanan darısqal taxta dama saldılar.

O taxta damın içinə, elə bil, insan yox, bir vəhşi heyvan salmışdılar - Sarı Çoban Qızı az qalırdı dişi ilə, dırnağı ilə taxta divarları, qapını didib-dağıdıb eşiyə çıxsın. Ordunun ətlik qoyunları tövlədə saxlanırdı və o tövlədən gələn qoyun iyi, mələşmə, elə bil, Sarı Çoban Qızını yenə keçmiş çağlara, bu qızın artıq nifrət etdiyi, Abbas Mirzə ilə keçirdiyi günlər ərzində yadına düşəndə, iyrəndiyi qoyun sürüsünün içinə aparırdı və bu, onun hikkəsini daha da artırırdı, o, bu soyuq, qaranlıq və qoyun iyi verən taxta dama heç cürə SİĞİŞMİRDİ, damın o tərəfini-bu tərəfini cırmaqlaya-cırmaqlaya özü öz ürəyinin guppultu ilə vuran səsinə eşidirdi.

Elə həmin gün - Baş yolüstü Vəliəhdə göstərilən gün - fikrində ləzzətlə Sarı Çoban Qızına dünyanın ən müdhiş işgəncələrini verən Xacə Əbdül Rəhman nəhayət ki, fürsət tapıb, cəza razılığını almaq üçün əhvalatı Abbas Mirzəyə danışdı və əmrə müntəzir susdu. Abbas Mirzə Xacənin şırım-şırım cırılmış sifətinə, boğazına baxdı və güclə seziləcək bir təbəssümlə:

- Onu Qurda bəxşiş ver.- dedi, sonra gözlərini eşitdiyi sözlərdən ağzı açıq qalmış Xacədən çəkərək əlavə etdi:- Ona mənim ismarıcımı da çatdır ki, qızdan muğayat olsun.

Qurd - yəni ləşgərgah rəisi Qurd Kərim.

Və həmin axşamdan da Sarı Çoban Qızı düşərgə tövləsinin yanındakı o taxta damdan çıxarılıb Qurd Kərimin çadırına aparıldı. Qurd Kərim özü isə Baş Tehran, Fətəli şahın hüzuruna aparıb, düşərgəyə qayıdandan sonra Vəliəhdin gözəl bəxşişindən xəbər tutdu və bunu Vəliəhdin ona münasibətini göstərən böyük bir ənam kimi

qəbul etdi.

Qurd Kərim bu fikirdə idi ki, Abbas Mirzənin içində iki varlıq var: biri Mələk, o biri Şeytan və o vaxtdan ki, Vəliəhd öz ordusu ilə Arazı keçmişdi, Flarami düzündə ləşgərgah çadırlarını qurdurmuşdu, Qurd Kərimi də düşərgə rəisi təyin etmişdi, onlar, yəni Abbas Mirzə ilə düşərgə rəisi Qurd Kərim hər gün təmasda olurdular - hökmdarlarla gündəlik təmas isə təhlükəli bir iş idi, axırı da çox zaman yaxşı qurtarmırdı. Naibüsüs-səltənənin içindəki Şeytan getgedə Mələyi üstələyirdi və heç kimin ağlına gəlməzdi ki, hərdən bu barədə fikirləşəndə Qurd Kərimin ürəyinə necə bir xof çökür.

Sarı Çoban Qızı Qurd Kərimi heç cürə yaxına buraxmırdı və nəinki yaxına buraxmırdı, o, Abbas Mirzədən sonra Qurd Kərimə sidq-ürəkdən nifrət edirdi. Bu bədheybət nəhəng kişinin tük basmış yekə qarnı, qapqara rənglə boyanmış uzun bıqları və sıx qaşları, eləcə də rəng qoyulmuş pırpızlı saçları Abbas Mirzədən sonra Sarı Çoban Qızı üçün dünyanın ən iyrənc bir məxluqunun qamı, bığı, qaşı, saçı idi və Abbas Mirzənin zərif və məharətli barmaqlarından sonra bu məxluqun yekə və kobud barmaqları ona toxunanda, elə bil, Sarı Çoban Qızına daha artıq bir qüvvə gəlirdi, daha qızgın bir inadla Qurd Kərimi özünə yaxın buraxmırdı.

Neçə vaxt idi ki, Sarı Çoban Qızı gecə-gündüz bir istəklə alovlanıb yaşayırdı: nə olursa, olsun, yenə Abbas Mirzə ilə görüşsün, yenə Vəliəhdin qucağına girsin, yenə ehtiras onların ikisini də tir-tir titrətsin və bundan sonra, Abbas Mirzə yuxuya gedərkən döşəyin altında gizlədəcəyi iti xəncəri dəstəyinə qədər onun ürəyinə sancsın, Vəliəhddən xəyanətinin intiqamını alsın - Sarı Çoban Qızı bu ayrılığı və Qurd Kərimə bəxşiş verilməsini xəyanət hesab edirdi.

Qurd Kərim heç cürə bu gözəl bəxşeyişin müqavimətini qıra bilmirdi, hətta qız yuxuya gedərkən belə, əli ona toxunan kimi Sarı Çoban Qızı yerindən dik atılırdı, yenə iti dişi-dırnağı işə düşürdü, çıxırtısı Aləmi başına götürürdü və iş burasında idi ki, heç cürə ram edə bilmədiyi bu qız dırnaqlarını quzğun caynağı kimi işə saldıqca, onun üzünə tüpürdükcə, onun saçlarını yolduqca, onun əlini, qolunu dişlədikcə, Qurd Kərim od püskürən bu gözəl varlığa daha artıq aşıq olurdu.

Qurd Kərim zor işlətmək istəmirdi - təkcə ona görə yox ki, səfeh bir növcavan kimi, Sarı Çoban Qızına aşıq olmuşdu, həm də ona görə ki, Xacə Əbdül Rəhman özü istəməsə də Vəliəhdin ismarıcını ona çatdırmışdı:

- Ağayi rəis, Naibüsüs-səltənə həzrətləri tapşırdı qulluğunuzda ərz edim ki, o qızdan muğayat olasınız.

Saçları zərəfşan işiltisini itirib adi sarışın saçlara çevrilmiş o qız isə hələ də bəxşeyiş yox, qəfəsə salınmış və yaralanmış dişi aslan idi və neçə vaxt idi ürəyini deşib-dağıdan o istəklə yaşaya-yaşaya yavaş-yavaş, elə bil ki, ağlını itirirdi...

.. Aradan nə qədər müddət keçmişdi - bir il idi? iki il? üç il idi? - Qurd Kərim kimi bir şəxs qəfəsindən qaçmağı bacarmış və Tehrana gəlib çıxmış Sarı Çoban Qızı gündüzlər ardına düşüb, onu hoydu-hoyduya götürən, ona daş atan uşaqları qova-qova ac-yalavac Tehranın küçələrini gəzib-dolaşırdı, gecələr isə Tehran bazarlarına

gəlirdi, dükən keşikçiləri, hamballar, süpürgəçi nöqərlər onu çörəklə, ətlə şirnikləndirib, köşklərdən birinə salırdılar, yerə uzatdıraraq, cırıq-cındır tumanının ətəklərini yuxarı qaldırıb, işlərini görürdülər və onlardan biri o köşkdən çıxan kimi, növbə o birinə çatırdı, Sarı Çoban Qızı da hər dəfə bütün içindən gələn bir sevdəylə:

- Mənim Abbas Mirzəml.. Mənim Abbas Mirzəml..- deyə-deyə sarmaşiq kimi onlara sarılırdı.

Sarı Çoban Qızı hərdən şübhələnirdi və köşkə girib tələsik şalvarını çıxararaq onu qamarlayan növbəti kişiylə zənnlə baxıb, hələ də gücünü itirməmiş əlinin coddlaşmış pəncəsi ilə onun çənəsini itələyərək özündən uzaqlaşdırırdı və:

- Sən Abbas Mirzə deyilsən?- soruşurdu.

Kişi özündən asılı olmayaraq təlaşla qaranlıq köşkün o tərəf-bu tərəfinə baxırdı və hər ehtimala görə, heç kim eşidə bilməsin deyə pıçıltı ilə:

- Hə, Abbas Mirzəyəm...- deyirdi.

- Abbas Mirzəsən?- təkrar soruşurdu Sarı Çoban Qızı.

Kişi tələsə-tələsə və tövşəyə-tövşəyə:

- Həl,, Həl..- pıçıldaırdı.

Və o zaman Sarı Çoban Qızı daha artıq bir məqsud və ehtirasla kişini get-gedə boşalıb, torba kimi sallanmağa başlamış döşlərinə sıxırdı.

* * *

... Yarğanın üstündə bir dəstə quzğun uçuşurdu.

Yarğanın dibində isə, iri çay daşlarının üstünə qotur bir eşşək leşi və kəndirlə o eşşək leşinə sarılmış qurşaqdan aşağı çılpaq bir insanın cəsədi düşmüşdü.

Və O, cəsədi - həmin qafqazlı at oğrusunu tanıdı.

Qafqazlı at oğrusunun qarışqa daraşmış açıq gözlərindəki ızdırab, elə bil, aradakı məsafəni dəlib keçərək, ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına daxil olmaq istəyirdi.

Ancaq bu hissiyat həmin məqamdaca itdi.

Və O, birdən-birə dərk etdi ki, artıq ONUN görünən o məkandakı missiyası bitib.

Bunu dərk etdi, ancaq bu missiya nədən ibarət idi və bu missiyanın mənası və məqsədi nə idi - bunu heç cürə qavraya bilmirdi və ONUN varlığındakı o fəhm-informasiya bu məqamda tamam köməksiz idi.

Bunu qavramaq üçün hələ bu şəffaflıq və çəkisizlik, bu azadlıq və sərbəstlik kifayət deyildi...

.. Və o bir dəstə quzğun yarğanın üzərində bir neçə dövrə vurub, yarğanın dibinə uçaraq iri çay daşlarına qondular və acgöz bir cidd-cəhdlə, tələm-tələsikliklə əvvəlcə cəsədin də, leşin də zərif və yumuşaq yerlərini - gözlərini, cins orqanlarını, qarınlarının dərisini dimdikləyib qopararaq, yemlərini dağıtmağa başladılar...

KNYAZ P. D. SİSLTANOVUN QRAF
N. A. TİMOFEYEV BOQOYAVLENSKİYƏ MƏKTUBU
Sankt-Peterburq.
Qraf N.A. Timofeyev-Boqoyavlenskiyə.
Əzizim Kolyal Mənim sevimli qardaşım!

Mənə xəbər çatdı ki, sənin səhhətin pisləşib, ancaq, Yaradana şükürlər olsun ki, əvəzedilməz Olqa Mixaylovnanın qayğıkeşliyi səni krizisdən çıxarıb. Olqa Mixaylovnanın sənə - layiqli və ləyaqətli generala, əsl rus soldatına göstərdiyi qayğıkeşlik, əslində, bizim hamımıza, bütün rus ordusuna, anamız Rusiyaya göstərilən xidmətdir.

Bu sözlər, ola bilsin ki, bir az gurultulu səslənir, ancaq bunun mənə dəxli yoxdur və mən bu gurultudan çəkinmirəm, çünki həqiqətdir.

Yeni - 1806-cı ilin gəlməsinə cəmi dörd gün qalıb və mən səni də, əziz Olqa Mixaylovnanı da yeni il münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm və sizə xoşbəxtlik arzulayıram. Siz bizim bu mürəkkəb dünyamızda elə yaşamısınız ki, xoşbəxtlik sizə borcludur və bu borcu sizə qaytarmağa məhkumdur. Sənin döşündəki Or dənlər, bir çoxlarının döşündəki ordenlər kimi butaforiya əşyaları deyil, onlar vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan rus soldatının qorxmazlığının və qəhrəmanlığının göstəricisidir.

“on məktubunda məndən inciyirsən ki, sən Qafqazı, o cümlədən də Zaqafqazıyanı hiss etmək istəyirsən, ancaq mən buradakı hadisələri sənə bütün təfərrüatıyla yazmıram. Əziz dostum, hər hansı bir təfərrüat buradakı hadisələrin koloritini göstərməkdə acizdir, çünki o hadisələr və bu yerlərin xarakteristikası birmənalı deyil. Bura bir tərəfdən qəhrəmanlıq, o biri tərəfdən riyakarlıq, bir tərəfdən mərdlik, o biri tərəfdən satqınlıq, bir tərəfdən dərin fəlsəfi düşüncə, o biri tərəfdən primitiv təfəkkür, bir tərəfdən böyük mədəni ənənələr, o biri tərəfdən cəhalət və nadanlıq diyarıdır. Burada namus üstündə ata qızını, qardaş bacısını, oğul anasını xəncərlə qətlə yetirə bilər. Burada 15-16 yaşında bir oğlan bircə ana söyüşü üstündə adamı parçalaya bilər. Burada gənc və gözəl bir qız paltarında kiçik xəncər gizlədib, atasının, ya qardaşının intiqamını ala bilər. Buranın dağları, meşələri, bağları, mənim əziz dostum, İsveçrədən də füsunkardır. Buranın çeşmə suları o dağların, meşələrin, bağların havası kimi safdır. Bura bir tərəfdən nağıllar aləmidir, o biri tərəfdən isə, romantikadan tamamilə uzaq real və qanlı hadisələr məkanıdır.

Mən, nəhayət ki, Bakıya yürüşə başlamışam və bu məktubu sənə Şirvan xanlığına məxsus Mil düzündə, çadırdə yazıram. Məni çox mənfur bir qızdırma tutub - bu yerlərin xəstəlikləri də adamı qəflətən ya xalayır, ancaq bu, əlbəttə, məni ruhdan sala bilməz və Deriava qarşısındakı tarixi məsuliyyətimə təsir də edə bilməz.

Bakı xanlığının bizim üçün nə demək olduğunu mən artıq sənə yazmışam və

Bakı xanlığının bizim tərkibimizdə olmasının əhəmiyyəti barədə yenidən yazıb, səni yormağ istəmirəm. Təəssüf ki, on il bundan əvvəl biz, sənə məlum olan səbəblərə görə burada qalıb möhkəmlənmədik. Elə etsəydik, indi bu yürüşə ehtiyac olmayacaqdı və Bakı artıq Kaspinin əsas hərbi və ticarət limanına çevriləcəkdik, kerosini ilə bizim ehtiyaclarımızı ödəyəcəkdik və buranın hər addımında fontan vuran nefti dünyaya biz ixrac edəcəkdik.

Mən bütün imkanlarımla çalışacağam ki, Bakını qan tökmədən, itki vermədən, danışıqlarla əlaqə düzür, Hüseynqulu xan daima maneərlər edir, gah Qacarlarla flirtdə başlayır, gah bizimlə -qardaş olur, gah da gizləndə Osmanlılarla əlaqə saxlayır, ancaq daima maneərlər etmək mümkün deyil, artıq nöqtə qoymaq məqamı yetişib və düşünürəm ki, divara dirənmiş Hüseynqulu bizim təbəəliyimizə keçməkdən başqa əlac qalmadığını başa düşür. O, Cavad xan kimi əlinə qılınc götürüb ölümə getməyəcək, bunun üçün onunla imkanı, nə də cəsarəti var və güman edirəm ki, ağıl da bir az artıqdır.

Mən daha Bakı tarixi üzrə mütəxəssis olmuşam, Kolya. Elmlər Akademiyası Kitabxanasının müdiri cənab Şubert⁴² məktub yazaraq, xahiş etdim ki, Bakının tarixi haqqında geniş məlumat almaq üçün mənə yardım etsin və o da lütfkarcasına yardımını əsirgəmədi, xeyli məlumat göndərdi. Bakı son əsrlər boyu Osmanlılardan Səfəvilərə, Səfəvilərdən Osmanlılara keçib - bir-biri ilə aramsız və amansız müharibələr aparan yalnız Avropa xristianları deyil. Təəssüflər olsun ki, biz Bakını iki dəfə əldən çıxarmışıq və mən hər dəfə bu barədə fikirləşəndə dərin pərişanlıq hissi keçirirəm. 1722-ci ildə general Matyuşkini qan tökmədən Bakını ala bildi, knyaz Baryatinski? şəhərin komendantı təyin olundu, ancaq imperator vəfat etdi³, sonra Nadir meydana çıxdı və biz Bakını tərk etməyə məcbur olduq. İkinci dəfə isə - sən bunu yaxşı bilirsən - biz Bakını ələ keçirdik, ancaq anamız ülyahəzrət imperatriçenin“ vəfatından sonra geri çağırıldıq... Bu, ağlasığmaz bir iş oldu və mən yaxın tariximizin bu faktı bərədə yazmaq istəmirəm, onsuz da sən hər şeyi bilirsən... Nadirdən sonrakı hərç-mərcilik zamanı bütün Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yarandı və onların içində Bakı xanlığı bizim üçün həm stratefi, həm də maddi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bakı xanlığının əhalisində Rusiyaya qarşı panik bir qorxu var və bu panikanın əsasını cinayətkar və əyyaş Stenka Razin qoyub. O, öz quldurlarıyla Abşerona da - bu, Bakının yerləşdiyi yarımadadır - basqın "Matyuşkin M A, rus hərbi xadimi, 1 Pyotrün cəfars yürüşündə" rus ordusunun komandanı, sonralar Kiyevin general-qubernatoru.

? Baryatinski İ.F., rus hərbi və dövlət xadimi, general-anşef, sonralar Moskvanın general-qubernatoru olmuşdur. "1 Pyotr 1725-ci ildə vəfat etmişdir. "II Yekaterina nəzərdə tutulur. etmişdi və o basqından 150 il keçir, ancaq bəkililər onun törətdiyi rəzalətləri hələ də yaddan çıxarmayıblar. On il bundan əvvəl - illər necə

⁴²Şubert Fyodor İvanoviç (əsil adı Fridrix Teodor), akademik.

də sürətlə ötür, Kolyal - mən özüm bakılıların bu qorxusunun şahidi olmuşam, ancaq biz, əlbəttə, heç kimin nazı ilə oynamayacağıq. Bakı bizim 1806-cı ildə ilk böyük qələbəmiz olacaq və mən tezliklə Bakının özündən sənə təbrik məktubu yazacağam. Bu dəfə Bakı əbədi olaraq Deryavanın tərkibinə qatılacaq. Osmanlılar da, Səfəvilər də Bakı limanı sayəsində təkcə elə ipək tranzitindən və ticarətindən böyük gəlirlər götürürdülər, mən hələ nefti, duzu, başqa nemətləri demirəm.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanla bağlı bu il bizim üçün çox düşəri oldu, yazda biz Qarabağ xanlığı kimi Azərbaycanın böyük və nüfuzlu xanlığını qan tökmədən əlimizə keçirdik. Bunun əhəmiyyəti çox böykdür.

Qarabağ xanlığı Şərq tərəfdən Yelizavetpolu (keçmiş Gəncənil) əhatə edir, özü isə İrəvan, Bakı, Quba, Dərbənd xanlıqları daxil olmaqla artıq Arazdan bu tərəfə bütün Şimali Azərbaycanı ram etmək və daimi olaraq əldə saxlamaq üçün çox əlverişli bir məkandır. Qarabağın paytaxtı, əsl qartallar məsgəni olan Şuşa qalasının alınması isə hər bir azərbaycanlıya, xüsusən kiçik satrab hakimlərə sübut etdi ki, şanlı rus ordusu məğlubedilməzdir və onun qarşısına çıxmaq mümkün deyil. Qarabağdan dərhal sonra Şəki xanı Səlim Rusiya təbəəliyini qəbul etdi, lap bu günlərdə isə Şirvan xanı Mustafa bizimlə təbəəlik sazişi imzalamağa məcbur oldu. Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan ağıllı, təcrübəli və bütün Qafqaz hakimləri kimi, hiyləgər bir adamdır, vədlər verir, ancaq onu əməlli-başlı sıxmasan, bu vədlərin heç birini yerinə yetirmir, eys-ışrət düşgünü deyil, dövlət adamıdır. Yaxın tarixdə Qacarlar onu o qədər qorxudub ki, xanlığı onlardan qorumaq naminə qızı Ağabəyim Ağanı -deyirlər, o da gözəl şairədir Fətəli şahə ərə verib. Fətəli şahın əmisi Ağə Məhəmməd şah - bilirsən, o, Nadirdən sonra hakimiyyəti ələ ala bildi və indiki Qacarlar sülaləsinin əsasını qoydu - iki dəfə Qarabağa hücum etmişdi. Birinci dəfə Şuşə qalasını ala bilmədi, qoşunu geri çəkib Tiflisi işğal etdi. Onun törətdiyi vəhşiliklərin qorxusu bu gün də Tiflis əhalisinin canından çəkilməyib. İkinci dəfə isə səkkiz il bundan əvvəl, 1797-ci ildə Şuşə qalasını işğal edə bildi. İbrahim Xəlil xan qaçdı, ancaq elə Şuşədə gecə yatarkən Ağə Məhəmməd - bu qorxunc adamı öz gözətçiləri qətlə yetirdi.

Mənə belə bir hadisə danışılar: azərbaycanlıların məşhur bir şairi İbrahim Xəlil xanın vəziri idi - o, vaxtı ilə, ehtiram əlaməti olaraq unudulmaz ulyahəzrət Yekaterinaya nadir daş-qaşlarla bəzədilmiş bir əsa əsil sənət əsəri - göndərmişdi - və İbrahim Xəlilin Ağə Məhəmmədə göndərdiyi təhqiramiz məktubların müəllifi də o idi. Ağə Məhəmməd gecə ikən onu həbs edib, zindana salır və səhər tezdən edam olunmasını əmr edir, özünün də böyük məmnuniyyətlə bu edam mərasimində iştirak edəcəyini deyir, ancaq gecə onun özünü öldürürlər, vəzir isə sağ qalır.

Deyilənə görə, sui-qəsdçilər Ağə Məhəmmədin başını kəsirlər - buralarda da belə vəhşiliklər olur, hərçənd gilatına hələ buralara gəlib çatmayıb⁴³ - və İbrahim

⁴³Böyük Fransa inqilabı zamanı kral 16-cı Lyüdivikin və Mariya Antuanettanın, eləcə də in-

Xəlil yenidən Şuşaya qayıdıb taxtına sahib çıxır və belə bir diplomatik gediş edir: Qacarın başını da bədəni ilə birlikdə təntənə ilə Tehrana yola salır. Tiflisdə mənə danışdırlar ki, o sui-qəsdə təşkil edənlərdən biri elə İbrahim Xəlil özü olub və mən buna inanıram - bunların heç birinə etibar yoxdur, sabah, fürsət düşsə, mənim də başımı kəsərlər, sonra da nəşimi böyük (və yalançı) kədər və təntənə ilə Peterburqa göndərərlər.

Nə isə.

Hər şey Yaradanın əlindədir.

Və Yaradan bizə yar oldu və biz qansız-qadasız Qarabağı Rusiyanın gələcək əyalətlərindən birinə çevirə bildik.

Bütün dünyada olduğu kimi, Kolya, Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Zaqafqaziyada da qadınların rolu böyükdür.

İbrahim Xəlil xan bizi aldatmağa çalışırdı, yalançı öhdəliklər götürürdü. Onun arvadı Cəvahir xanım məşhur gürcü knyazı Yevgeni Abaşidzenin qızıdır, xana ərə getdikdən sonra müsəlmanlığı qəbul edib. Qacarlardan gözü qorxmış Cəvahir xanım mənə gizli məktub gəndərmişdi və məsləhət görürdü ki, İbrahim Xəlil xana məktub yazıb, Rusiya təbəəliyini qəbul etməsini qəti tələb edirəm. Mən o son məktubu yazdım və qan tökmədən Qarabağ xanlığını götürməyimizdə Cəvahir xanımın ərinə təsiri, görünür, az olmadı.

Bu ilin may ayında İbrahim Xəlil xanla andiçmə mərasimi keçirdik, Qarabağ xanlığı Rusiya himayədarlığını qəbul etdi, Rusiya xəzinədarlığına ildə səkkiz min çervon verəcəyini öhdəsinə götürdü, ən başlıcası isə, Kolya, biz Şuşada 500 nəfərlik rus qarnizonu yerləşdirdik. Bunların müqabilində müqavilədə yazdıq ki, Rusiya Qarabağ xanlığının ərazi bütövlüyünə, İbrahim Xəlil xanın və onun nəslinin isə daimi hakimiyyətinə təminat verir. Bu da, aydın məsələdir ki, hələlik bizim üçün ilk mərhələnin öhdəliyidir. Rusiyanın təbəəliyində bu yerlərə sakitlik və sabitlik çökəndən sonra, hər şey öz-özünə həll olunacaq. İbrahim Xəlil xanın özünə isə əlahəzrət general-leytenant, oğluna da general-mayor rütbəsi verdi və onlar da bizim kağız üzərindəki generallarımızdan oldular. Bir az gülməli idi, elə deyilmi?

Mən Deriavaya və əlahəzrət imperatora sədaqətli, qətiyyətli və patriot bir zabitimizi - mayor Lisaneviçi Şuşa qarnizonunun komandiri, şəhərir: hərbi komendantı təyin etmişəm və hələ də İbrahim Xəlilin sədaqətindən şübhəli olduğum üçün, mayora sərəhsab olmağı, lazım gələndə egeneral-leytenanta? qarşı amansız olmağı, heç nədən çəkinməməyi tapşırıram.

Bu saat mənim əsas problemim təchizat və maliyyə məsələləridir. Mən istəmirəm ki, bizim maliyyə təminatımız bütünlüklə Sankt-Peterburqun üzərinə düşsün. Çalışıram ki, maliyyə təminatımızı get-gedə tam olaraq yerli hakimlərin üzərinə qoyum, ancaq bu hakimlər olduqca xəsisdirlər, Venesian xəsisidir də, Qarapaqon! da bunların yanında əliaçıq, bədxərc adamlardır.

qlabın rəhbərlərini gi lyotinlə edamuna işarədir.

Bilirsən ki, mən gedənin ardınca danışan deyiləm, ancaq bunu da sənə deməyə bilmərəm ki, Kar! Fyodroviç” Azərbaycan xanlarını, Gürcüstan çar və knyazlarını, sayı bilinməyən şahzadələrini, hətta Car-Balakən camaatlığını çox pis öyrətmişdi: onlara hədiyyələr verməklə bizim tərəfə çəkmək istəyirdi. Onlar da Kar! Fyodroviçin hədiyyələrini məmnuniyyətlə qəbul edir, Rusiyanı tərifləyir, Rusiyaya rəğbətlərini bildirir, əl altından da öz işlərini görürdülər və bu işlər də daima Rusiyanın əleyhinə olurdu. Biz onlara hədiyyələr yox, onlar bizə bac verməlidirlər, ordumuz azuqə ilə, atla onlar təmin etməlidirlər və mən bu məsələ ilə çox ciddi məşğulam.

Bilsən, mən hansı çətinliklərlə İbrahimi Xəlil xanı razı salmağa çalışdım ki, əlahəzrətin tövləsinə məşhur Qarabağ cinsindən olan on at versin və təsəvvür et ki, buna nail ola bilmədim, axırda əlacsız qalıb, həmin atları bac hesabına almağa məcbur oldum. Eləcə də Şəki xanı - o da Peterburqa göndərmək üçün məşhur Şəki ipəyini və ipəklə toxunmuş xalçalarını bizə ancaq bac hesabına verdi. Əlbəttə, bu, müvəqqəti bir vəziyyətdir, mən hələ ki, zor işlədib onları hürkətmək istəmirəm. Bu ağalar verməyi yox, ancaq almağı xoşlayırlar. Təəssüf ki, belələri bizim Sankt-Peterburqda oturmuş çinovniklərimizin də arasında az deyil, ancaq bu, artıq başqa bir söhbətin mövzusu.

Tale məni hara atıbsa, mən hansı xalqı, hansı milləti 1 Şekspirin və Molyerin komediya qəhrəmanları. ? K.F. fon Knorring nəzərdə tutulur. tanıyırsansa - hər dəfə rus ruhunun böyüklüyünə və unikallığına əmin olmuşam. Rusiyanın ərəzisi nə qədər böyükdürsə, ürəyi də o qədər genişdir. Ancaq - şübhəsiz ki, sən məni düzgün başa düşəcəksən - bu vəhşi Qafqazda rus ruhunun mərhəməti ilə, rus ruhunun humanizmi, mehribanlığı ilə heç nəyə nail olmaq mümkün deyil. Mən Gürcüstanı bütün çar nəsillərindən azad etdim, Lazarev kimi bir generalı o vəhşilərə qurban verdim, ancaq nə olsun, elə bilirsən indi orda əminamandır? Yox! Az qala, ayda bir qəsdin üstü açılır: Osmanlıda, ya Qacarların himayəsində, ya da Dağıstan aullarında gizlənmiş hansısa bir şahzadə tapıb, onu yenidən hakimiyyətə gətirmək istəyirlər, Rusiyaya qarşı təbliğat aparırlar. Gör, iş nə yerə çatır ki, keçən il gürcü şahzadəsi Aleksandr Fətəli şahla əlbir olub, çalışırdı ki, onu Tiflisə hücum etməyə razı salsın, sonra da İrəvan xanı Məhəmməd xana qoşuldu, qoşun yığıb özü bizimlə mübarizə aparmaq istəyirdi, generalmayor Tuçkov onun dəstəsini darmadağın etdi, Aleksandr da dovşan kimi qaçıb gizləndi, indi də eşitmişəm ki, Abbas Mirzəyə yaltaqlanır, ondan kömək umur. Başqa bir gürcü şahzadəsi isə müsəlmanlığı qəbul edib, Osmanlılarla əlbir olmuşdu, təsəvvür edirsənmi? Bilmirəm, sən bilirsən, ya yox: bir sıra gürcü çarları islamı qəbul etmişdilər, adlarını dəyişmişdilər, Rostom - Xosrov Mirzə, 1 İrakli Nəzərəli xan olmuşdu - mən hələ yadıma düşənləri deyirəm. Əlbəttə, onların çoxu məcburiyyət qarşısında belə etmişdilər, ancaq hər halda, yaxın tariximizin bu faktları bizə nəsə deyir və biz bunu qulaq ardına vura bilmərik... Biz müəyyən müddət manevrlər etməliyik, gözləməliyik, ancaq prinsip etibarilə qafqazlılarla yalnız zor, zor və yenə də zorla

danışmaq lazımdır.

Əlbəttə, zaman keçəcək, buradakı insanlar da dəyişəcək, get-gedə möhkəmlənən Rusiya maarifçilik ənənələri onları da maarifləndirəcək və o zaman onlar görəcəklər ki, Rusiya yalnız generallardan və soldatlardan ibarət deyil. Rusiya vasitəsilə onlar Avropanı tanıyacaqlar, Avropa mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, elmini öyrənəcəklər, ancaq mən, Kolya, əziz dostum, səndən gizlətmirəm, bu barədə fikirləşəndə, bilmirəm bu, yaxşıdır, ya pis? Bəs, sonra nə olacaq? Bu gün Azərbaycan kiçik xanlıqlara bölünüb, Gürcüstan hələ də inersiya ilə parça-parçadır, biz onları Rusiyanın tərkibində birləşdiririk, sabah onlar ayağa qalxmayaçaqlarmı ki, nə üçün biz də müstəqil dövlət olmayaq? Nə üçün dünya dövlətləri arasında bizim də adımız olmasın? Mən bu barədə fikirləşəndə, doğrusu, özümə yer tapa bilmirəm.

Ancaq, Kolya, mənim içimə başqa bir nigarançılıq da dolub və bu nigarançılıq Qafqazla bağlı deyil: Bonapart Avropada nə qədər müharibə edəcək? Yarımcıq sülhlərlə nə qədər kifayətlənəcək? Elə bir gün gələ bilərmə ki, Bonapart başa düşsün: Rusiya imperiyasını dağıtmadan, Rusiyanı kiçik marionet krallıqlara, hersoqluqlara parçalamadan Avropanı tam ram etmək mümkün deyil? Və o bütün qüvvələrini toplayıb, bizim üzərimizə yürüş etsə, nə olacaq? Biz buna hazırıqmı? Bonapart Fətəli şah, ya da Sultan Səlim deyil. Eyni zamanda, riyakarlıqda, hiylə-fəsadda onlardan geri qalmır, onun da heç bir sözünə etibar yoxdur.

Austerlisdən sonra məndə bir bədbinlik əmələ gəlib. Təki Yaradan mənim gümanlarımı puç etsin! Təki Yaradan bizi özünün ərköyün oğlu Bonapartın azgınlığı ilə üzbəüz qoymasın! Ancaq biz indidən bu ehtimalı nəzərə almalı və var gücümüzlə buna hazırlaşmalıyıq. Bilmirəm, düz etdim, ya yox, bir müddət bundan əvvəl mən bu barədə bir sıra fikirlərimi şəxsən əlahəzrət imperatora yazdım. Bilirəm, sənə də yaxşı məlum olan bəzi məmurlar yenə növbəti dəfə məndən narazı qalacaqlar: knyaz Sisianov yenə bizim başımızın üstündən ona aid olmayan məsələlər barədə əlahəzrətə müraciət edir. Olsun! Ancaq mən vicdanım qarşısında təmiz qalıram və söhbət Deriavadan gedirsə, onun mənə aid olmayan bir məsələsi yoxdur, çünki mən bu Deriavanın sırayı soldatıyam, həmişə də belə olacaq.

Qarşıda bizi 1806-cı il gözləyir və mən bütün varlığım ilə arzu edirəm ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu il Deriava üçün ən uğurlu illərdən biri olsun. Yaradan vətənimizi hər cürə fəlakətlərdən uzaq etsin.

Bilmirəm, sən bir şey eşitmisən, ya yox, ancaq artıq mənim qulağıma çatıb ki, əlahəzrət Austerlisdən sonra məni paytaxta çağırmaq, Avropa hərbi meydanında məndən istifadə etmək barədə düşünür. Əlbəttə, Avropada Rusiyanın maraqları olduqca mühüm məsələdir və vətənimin bu maraqlarını silahla qorumaq mənim üçün son dərəcə şərəfli bir iş olardı, ancaq bu xəbəri eşidəndən sonra hər səhər yuxudan duranda dua edirəm ki, bu vəhşi diyanı tamamilə ram etməyincə məni ən böyük vəzifəyə belə aparmasınlar. Mənə elə gəlir ki, Zaqafqaziyanı əbədi olaraq imperiyanın bir guşəsinə çevirmək mənim bu dünyadakı əsas missiyamdır, Yaradan

məni məhz bundan ötrü bu dünyaya göndərib və mənə möhlət də verəcək ki, bu missiyanı tam şəkildə yerinə yetirim. Amin!

Mən ölənəcən burada vuruşmağa da, quruculuq işləri ilə məşğul olmağa da hazıram. Ancaq burada ölmək istəmirəm. Mən buradakı işlərimi görüb qurtardıqdan sonra, haçansa Peterburqda basdırılmaq və oranın yüksəkliyindən daima bu yerlərə baxmaq istəyirəm...

Sən həmişə deyirsən ki, həyatın sirləri biz ölüb, başqa dünyaya gedəndən sonra məlum olacaq. Əgər doğrudan da belədirsə, mən sirlərin açılacağı o dünyadan doğma Rusiyaya baxanda, onun daha da genişləndiyini, onun yüksək mədəniyyətə və elmə sahib olduğunu, onun gələcək əsrlərə böyük inkişaf və qüdrətlə addımladığını görmək istəyirəm. O zaman, Kolya, mənim əziz qardaşım, əziz və istəkli dostum, sənın dediyin o dünyada mənim ruhumdan artıq xoşbəxt olan olmayacaq.

Səni qucaqlayıb əllərini sıxıram.

Olqa Mixaylovna ya ən gözəl arzularımı və həmişəki kimi, onu çox sevdiyimi bildirməyini rica edirəm.

Bakı üzərindəki əbədi qələbəmiz münasibətilə təbrik məktubuma qədər, hələlik.

Sənin

Pavel Sisianov.

27 dekabr 1805.

Azərbaycan.

Mil düzü.»

* * *

.. Görünən o məkanda gecənin yarısı idi...

Hər əlində bir tapança tutmuş mayor Lisaneviç ay işığında qaça-qaça İbrahim Xəlil xanın yay iqamətgahının həyətinə girdi və qəfillikdən özlərini itirmiş qarovulçulara, nöqərlərə, qulluqçulara atəş aç-aça: «-Vurun onları!.. Doğrayın!..- qışqırdı.- Bu xainlərə aman yoxdu!.. Doğrayın onları!..»

Mayor Lisaneviçin ardınca həyətdə doluşan soldatlar onun qışqırığından, elə bil, vəcdə gəlirdilər və yuxudan oyanıb dəhşət içində həyətdə, iqamətgahın dəhlizində, pilləkənlərdə ora-bura qaçısan, imdad istəyən kişiləri, qadınları, uşaqları güllə ilə vurur, süngüdən keçirirdilər.

O, uşaqların çığırtısını, qadınların qışqırığını esitmək istəmirdi, ancaq bu ON-DAN asılı deyildi və o qışqırıqlar, çığırtılar ONUN şəffaf və çəkisiz oarlığındakı azadlığı, sərbəstliyi açıq-aşkar boğmağa başlamışdı, elə bil, ONU həmin şəffaflıqdan və çəkisizlikdən çıxarmaq, ayırmaq, uzaqlaşdırmaq istəyirdi və O, heç nə edə bilmirdi.

Mayor Lisaneviç sürətlə pilləkənləri qalxıb, ikinci mərtəbənin arakəsməsinə sıçradı.

Gecə paltarında yataq otağından çıxan İbrahim Xəlil xan mayor Lisaneviçlə üz-üzə gəldi.

Ay işığında daha da bozarmış xırda boz gözləri daima oynayan mayor qəzəbdən titrəyən səsi ilə: e- Hə, qoca tülkü, Abbas Mirzəni gizləncə Qarabağa çağırırdın? Nə oldu? Elə bilirdin mən xəbər tutmayacağam, alçaq? Hanı indi sənin Qacarların? Hanı Fətəli şah? Ntyə gəlib səni xilas etmir? lo- ded.

Və mayor Lisaneviç dəhşətdən qözləri böyümüş xana ağzını açmağa macal vermədən atəş açaraq İbrahim Xəlil xanı yerə sərdi, ağzından qan axan və xırıldaya-xırıldaya ona baxan xana: e- Hə, necədi?”- dedi.- Bizim təzə peyda olmuş general-leytenantımız, necəsən ?.. General-leytenantımıza baxın! Ala, başı boş general-leytenantı..? və mayor Dmitri Tixonoviç Lisaneviç ikinci tapançadan İbrahim Xəlil xanın düz ürəyinə atəş açdı...

- sonra O, yavaş-yavaş, elə bil, yenə şəffaf və çəkisiz varlığına qayıtdı və ONUN o varlığında zərif bir inam yarandı ki, bütün bunların mənası sonra məlum olacaq, hansısa o qüvvə ki, ONU özünə tərəf çəkirdi və O, mütləq ora (hara?) uçacaqdı, onda orada hər şey aydın olacaqdı, ancaq görünən o məkan ONU buraxmırdı, elə bil, görünən o məkan istəmirdi ki, hər şey aydın olsun, ancaq...

... ancaq orada(harada?) hər şey aydın olacaqdımı?..

Fətəli şah asta addımlarla yataq otağına yaxınlaşdı və Xacə Əbdül Rəhman otağın qapısı ağzında dayanıb, pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözlərini Fətəli şahə zilləyərək, həmişəki kimi, qibleyi-aləmin buyruğunu gözləyirdi, ancaq qibleyi-aləm heç ağzını açmamış, uzun illərin təcrübəsi Xacəyə dedi ki, şah fikirlidir və bu gecə tək yatacaq.

Doğrudan da şah qapıya çatanda Xacəyə baxmadı - elə bil, Xacə Əbdül Rəhman adında məxluq yəx idi və sözləri də havaya dedi:

- lək yatacağam.- sonra bir anlıq ayaq saxladı: Əkbəri-Azərbaycani sübh tezdən əmrə müntəzir olsun! - və yataq otağına keçdi. bəli, dünyanın işləri belə idi: bu da Sərdar Sisianovun aqibəti.

Və o qış gecəsi də Fətəli şah Qurani-Kərimi ipək əbasının cibindən çıxarıb öpdü və hər iki gözünə sürtüb, balıncın altına qoydu - ovuc içi boyda olan bu Qurani-Kərimi rəhmətlik Ağə Məhəmməd şahın sevimli xəttatı Seyid Mir Bağır Şabrani üzünü köçürüb, Baba xana hədiyyə etmişdi və Fətəli şah taxta çıxdığı gündən etibarən bu Qurani-Kərimi özü ilə gəzdirirdi, yatanda da balıncının altına qoyurdu.

Bəli, dünya bu cür gözlənilməz xəbərlərlə dolu idi, çünki dünya başdan-başə sirri-xuda idi.

Bu gecə - yarım saat bundan əvvəl Abbas Mirzənin çaparları xəbər gətirdi ki, Hüseynqulu xan Bakı qalasının qarşısında Sərdar Sisianovu qətlə yetirdib və onun başını kəsdirib Tehrana göndərir, Vəliəhdin əmri ilə Qurd Kərim Başı Xacə Əbdül Rəhmanın müşayiəti ilə gətirir.

Tehrana, yəni ona - Fətəli şahə.

Sah soyunmayıb, çarpayının kənarında oturdu.

Yataq otağının ortasında, mizin üstündəki beşgözlü gümüş şamdanda yanan şamların şöləsi divara solğun iz salırdı və divarla üzbəüz oturmuş Fətəli şah şam şöləsinin divarda oynayan o solğun əksinə baxa-baxa heç cürə ağına sığışdırə bilmirdi ki, qazdan ayıq olan, ehtiyatlı, suyu üfürə-üfürə içən Hüseynqulu xan kimi bir adam bu dərəcədə təhlükəli bir işə qol qoyub. Çox güman ki, Hüseynqulunun ətrafı onun özünü də əmrə qarşısında qoyub, ancaq o biri tərəfdən də bu hiyləgərlik - əvvəlcə rusların təbəəliyini qəbul edib, minbir fitnə-fəsadla Sərdar Sisianovu arxayın salıb, sonra da onu qətlə yetirtmək - Hüseynquluya yaraşan bir iş idi.

Bəs, Sərdar Sisianovun ağı harda idi ki, Bakı qalasına təkbaşına açar dalınca gedirdi? - səbəb, əlbəttə, təkə Hüseynqulu xanın onu arxayın etməsi deyildi, əsl səbəb Sisianovun yekəbaşlığı, yerə-göyə sığmayan təşəxxüsü, ən başlıcası isə, Arazın o tayındakı bütün xanlıqlara, Gürcüstan şahzadələrinə, knyazlarına, Dağıstan hakimlərinə, bütün Qafqaz camaatına yuxarıdan, göyün yeddinci qatından, az

qala Allahın dərgahından aşağı baxmağı idi.

Allahın dərgahından aşağı baxarsan, axırı da belə olar.

Sisianovun ölümü nə verəcəkdə - ruslar on üç il bundan əvvəlki kimi, qoşunu geri çəkəcəkdilər? Fətəli şah bu sadələvh fikrə gülümsədi: Sərdar Sisianov üç il yarım ərzində Cənubi Qafqazda o işi görüb ki, dünya dağılsa da, Rusiya qoşunununu geri çəkməyəcək, Sisianov Arazın o tayını, demək olar ki, tamam Rusiyaya qatıb, Aleksandr dəlildir ki, atası kimi qoşunu geri çəksin? - yox, əlbəttə, Aleksandr dəli deyil və yeganə ümid onadır ki, heç olmasa, yeni Sərdar qətlə yetirilmiş sisianovdan fərsiz olsun, Sisianov kimi bacarıqlı, qətiyyətli və səbatlı olmasın.

O vaxt - düz yeddi ay bundan əvvəl o yaz günü ki, Fətəli şah xəbər çatdı: qayınatası İbrahim Xəlil xan Rusiya təbəəliyini qəbul edərək, Qarabağ xanlığını Sərdar Sisianova təslim edib - o, bu xəbəri də başqa bəd xəbərlər kimi zahirən soyuqqanlı qarşılamışdı, daxildə isə son dövrlərdə olmadığı dərəcədə sarsılmışdı: Şimali Azərbaycan da Gürcüstan kimi əldən gedirdi. Gəncədən sonra Qarabağın müqavimət göstərmədən Rusiya təbəəliyini qəbul etməsi elə qara bir nümunə idi ki, o taydakı xanlıqların qapısını da beləcə müqavimətsiz açacaqdı - Fətəli şahın buna qətiyyəti şübhəsi yox idi və onun gümanı doğru da çıxdı: heç bir ay çəkmədi ki, Şəki xanlığı Rusiya təbəəliyini məlulməlul qəbul etdi və elə ki, Mustafa xan da Şirvan xanlığını dinməz-söyləməz Sərdar Sisianova tabe etdi,

Bakı xanlığının da elə bu cürə dinməz-söyləməz Rusiyanın ağışuna atılacağı Fətəli şah gün işığı kimi aydın oldu - Hüseynqulu rəhmətlik Cavad xan kimi ruslarla kəllə-kəlləyə gələn deyildi.

Əlbəttə, Şimali Azərbaycan xanlarının belə bir acizliyi və etibarsızlığı Fətəli şah təsir edirdi, onu qəzəbləndirirdi, bəzən lap özündən də çıxarırdı, ancaq o biri tərəfdən də o xanlar nə edə bilərdilər - Sərdar Sisianov kimi bir şeytanla üz-üzə durmuşdular, Cavad xanın aqibəti onlar üçün göz dağı idi və - görünən dağa bələdçi lazım deyildi - onlar burasını da gördülər ki, Rus ordusu daha müasirdir, daha intizamlı, idarəçiliyi daha mükəmməldir və Abbas Mirzə nə qədər bacarıqlı olsa da, özünü oda-közə vursa da, rus ordusu ilə bacarmır, çünki o müasirlik, o intizam və idarəçilik mükəmməliyi öz işini görür - həqiqət bu idi.

Bu fikirləri bir başqası söyləsəydi, Fətəli onu məmləkətin xaini və satqın kimi, dar ağacından asdırardı, özü isə bütün bunları çox gözəl başa düşürdü, ancaq nə etmək olardı, əlini aşağı salıb, müntəzir durmalı və rusların Arazın bu tayına keçib, səltənətə də sahib olmağını gözləməliydi?

Firəngistan ilə İngiltərə bir-birinə qənim kəsilmişdi, ancaq Rusiya ilə bağlı hərəsi bir tərəfdən eyni işi görürdü: Fətəlini Rusiya ilə müharibəyə sövq edirdilər. Guya Fətəli başa düşmürdü ki, nə İngiltərə, nə də Firəngistan onun ala gözlərinə aşıq olmayıb, hərəsi öz oyununu oynayır, bir tərəfdən hərəsi Rusiyanı öz müttəfiqi etmək istəyir, o biri tərəfdən də ikisi də altdan-altdan rus ayısının nəfəsini kəsməyə çalışır?

Fətəli bütün bunları ovucunun içi kimi oxuyurdu, ancaq nə etməli idi, o da,

çalışırdı ki, özü Avropadan istifadə edib, Rusiya ordusunun qarşısını alsın, ancaq hanı o silah-sürsat ki, firənglər də, ingilislər də yağlıyağlı söz verib, boyun olurlar?

Düzdür, dörd il bundan əvvəl Fətəli İngiltərə ilə müqavilə bağlayıb, onlardan xeyli silah və sürsat almışdı, guya bu silah-sürsat ondan ötrü idi ki, əfqan qəbilələri Hindistana basqınlar edəndə Fətəli şah onların qarşısını kəsə bilsin, ancaq ruslar da çox gözəl başa düşürdülər ki, Abbas Mirzə Arazın o tayında həmin ingilis silahları ilə vuruşur. Düzdü, Abbas Mirzə o silahlarla səltənətin maraqlarını qorumağa çalışırdı, ancaq eyni zamanda, bunu istəsə də, istəməsə də Hindistandakı İngiltərə maraqlarını da Rusiyadan qoruyurdu.

Siyasət oyunlarıdır, olsun, ancaq silah da köhnəlik, sıradan çıxır, Avropadan silah-sürsat təminatı isə yox idi, indi onlar o silahlarla özləri bir-birini qırırdılar, başları özlərinə qarışmışdı, Napoleon Avropanı topa tutmuşdu, ancaq belə olmasaydı da, Fətəli şah tamam əmin idi ki, onlar heç vaxt həqiqi kömək əllərini uzatmayacaqlar, çünki onlar ruslardan daha artıq dərəcədə tamahkar idilər və özləri Qacar səltənətinə tamah salmışdılar, hər vasitə ilə Fətəlini Rusiya ilə müharibəyə sürükləyirdilər ki, bir tərəfdən Rusiya zəifləsin, o biri tərəfdən də Fətəlinin özünün nəfəsi kəsilsin.

Ancaq onların sürükləməsindən asılı olmayaraq, Fətəlinin müharibədən başqa bir əlacı yox idi, müharibəni isə göz-görəti uduzurdu və bunun da başlıca səbəbi dünyanın gedişatı ilə ayaqlaşa bilməməkdə, geri qalmaqda idi. Bu gün bütün kəşflər - o kəşflər ki, ordunu qüdrətli edirdi, top-tüfənglərindən tutmuş gəmilərinəcən hamısını ilbəl yeniləşdirirdi, o kəşflər ki, milləti irəli aparırdı - hamısı Avropada icad olunurdu, vaxtilə Şərqdə icad olunanlar da bu gün Avropada inkişaf etdirilirdi və Fətəli şah bütün bunları ürək ağrısı ilə fikirləşirdi. Bu gün Avropa və ilk növbədə də Napoleon ilə İngiltərə dünya xəritəsini dəyişdirmək, dünyada yeni bir üsul-idarə yaratmaq istəyirdi və ingilislər bunu dilə gətirməsələr də, Rusiyanın Qafqazda irəliləməsindən qorxuya düşürlər ki, gəlib Fars körfəzinə, Hind dənəsinə çıxarlar, Hindistan əldən gedə bilər. Napoleon elə bilirsən İstanbulu zəbt etməyi fikirləşmir? - Fətəli şah tamam əmin idi ki, Napoleon "Osmanlıların sevinci və kədəri Firəngistanın da sevinci və kədəridir" deyir, ancaq əslində onun İstanbulu almaq, oradan Qacarlar səltənətinə girib, sonra da Hindistanı ələ keçirmək planları var - bu barədə heç kimdən heç nə eşitməmişdi, ancaq fəhmi Fətəliyə hər şeyi deyirdi. Onun İngiltərədə də, Firəngistanda da pulla cəsusluq edən adamları var idi, onların əksəriyyəti kasıblamış firəng və ingilis zadəganları idi, ancaq pul qazanmaq üçün ötürdüləri məlumatların çoxu yalan olurdu, yalan olmayanı da bəsit olurdu. Düzdür, Napoleon özünü padşah elan etdikdən sonra, Sultan Səlim nəinki onu tanıdı, hətta ona öz fərmanı ilə də padşah rütbəsi verdi - Fətəli şahın dodağı qaçdı - əlbəttə, gülməli bir əhvalat idi, ancaq Sultan Səlimin əlacı nədir? Bu il firənglərlə Osmanlının bağladığı sazişindən sonra Firəngistan Osmanlılarla həmsərhəd oldu? və Fətəli şah şübhə etmirdi ki, Firəngistan o sərhəd boyu qoşun toplasa, bu Napoleon qoşunu Səlimi müdafiə edə bilər, istənilən anda onun

sərhədlərini keçib İstanbula yürüş də edə bilər. Səlim - düşmən olanda nə olar? - ağıllı adamdır, bütün bunları yaxşı başa düşür və ona görə də Napoleonun dediyini etməyə məcburdur və Səlim “Nizami-cədidə də əbəs yerə başlamayıb, ancaq axırı nə olacaq? Allah bilir. Hələ Osman? da orduda Avropasayağı islahatlara başlamışdı, özləri onu taxtdan salıb, Yeddiqüllə zindanına atdılar, sonra da o bədbəxti öldürüb, atasının tikdirdiyi Sultan Əhməd məscidində təntənə ilə dəfn etdilər, o islahatlar da getdi işinin dalınca.

Ancaq dünyada o qədər gözlənilməz işlər olur ki...

Fətəli şah eləcə çarpayının kənarında oturub, gözlərini beşgözlü gümüş şamanda yanan şam şönlələrinin divardakı əksinə dikmişdi və sən dünyanın işinə bax ki, heç vaxt görmədiyi, ancaq bu üç il yarımında hər gün adını eşitdiyi Sərdar Sisianovun başı indi onun hüsuruna gətirilirdi. Hüseynqulu sədaqətini sübut etmək istəyirdi, ancaq Fətəli də, Hüseynqulunun özü də yaxşı bilirdi ki, siyasət aləmində sədaqətin bir qara qəpiklik qiyməti yoxdur, çünki siyasət aləmində 1 1805-ci ildə Fransa ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış Presburq sazişi nəzərdə tutulur. ? Presburq sazişindən sonra Xorvatiya və Dalmasiya Fransanın tərkibinə daxil oldu və beləliklə, Fransa ilə Osmanlı dövləti sərhəd ölkələr oldu. ? Söhbət Osmanlı sultanı 2-ci Osmandan gedir. sədaqət deyilən şey yoxdur və bunu bilməyənin, eMən sədaqətliyəmlə?- deyib döşünü irəli verən adamın siyasətdə nə işi var?

Bəli, rus ordusu müasir idi, intizamlı idi, idarəçiliyi mükəmməl idi, ancaq sərkərdə ola bilərdi ki, bütün bunları heçə endirsin, sərkərdə də ola bilərdi ki, Sərdar Sisianov kimi, bütün bunlardan bacarıq və səriştə ilə istifadə etsin və o gün ki, Şirvan xanlığının da Rusiya təbəəliyini qəbul etməsi xəbəri gəlib Fətəli şah yetişdi, dindar bir adam olan, ancaq mövhumata, fala-caduya da tamam biganə olan və nəinki biganə olan, falçı və cadugərləri fırıldaqçı hesab edən Fətəli şah birdənbiyə Xacə Əbdül Rəhmanın söhbətlərini xatırladı: Xacə Əbdül Rəhman Tehran mədrəsələrindən hansındasa müəllimlik edən bir nəfərin möcüzələrindən danışdı, guya bu adamın qurduğu tilsimin qabağında heç nə tab gətirmirdi, onun tilsimi şeytan əməllərinə qarşı nişangaha atılan sərrast güllə kimi idi, tuş götürürdü - nişanı vuracağına şübhə yox idi.

Və Fətəli şah heç özü də gözləmədən - yəqin o daxili sarsıntının nəticəsi idi və elə bil, Şimali Azərbaycanda vəziyyətin gəlib belə bir məqama çatdığına görə, özünün-özünə qəzəbi tutmuşdu, özü-özünə acıq verirdi - Xacə Əbdül Rəhmanı hüsurə çağırırdı:

- Nədi o müəllimin adı ki, deyirsən, möcüzələr göstərir?

Fətəli şah daxilən gərgin olduğu vaxtlarda çox zaman farsca yox, azərbaycanca danışdı və bu dəfə də azərbaycanca sual verdi, Xacə Əbdül Rəhman da azərbaycanca:

- Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani...- dedi və boğazı qurduğu üçün, bir neçə dəfə udqundu Xacə yaxşı bilirdi ki, bu cür qəfil çağırışların və belə sualların axırı çox zaman yaxşı qurtarmır.

Fətəli şah düz Xacə Əbdül Rəhmanın pişik gözlərinə oxşayan yaşıl-sarımtıl gözlərinin içinə baxa-baxa:

- Onu hüzurə çağırırdır.- dedi.

Və elə həmin gün Fətəli şah sükut içində bir müddət hüzuruna gətirilmiş bu gödək boylu, vücudu sümük ilə dəridən ibarət olan, göygöz adama - mədrəsə müəllimi Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaniyə baxdı, sonra bu dəfə də azərbaycanca:

- Deyirlər, sən şəytan əməllərinə qarşı tilsimlərinin qabağını heç nə ala bilmir, hə?- soruşdu.

Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani vücuduna yaraşmayan sərt bir qətiyyətlə:

- Düz deyirlər!- dedi.

Bu adam ilk dəfə idi şahın hüzurunda dayanırdı, ancaq onun sümüyü çıxmış sifətində, göy gözlərində hansısa bir həyəcədən əsər-əlamət yox idi və onun bu sərbəstliyi, elə bil, məsələnin cəfəngiyatı yox, həqiqətən ciddiliyindən xəbər verirdi.

Fətəli şah həmişəki kimi gözlərini qıyıb diqqətlə müsahibinə baxaraq:

- Necə bilirsən?- soruşdu.- Məmləkətimizin düşməni şəytan əməllərini yerinə yetirir?

Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani eyni qətiyyətlə:

- Buna şübhənin olmasın!- dedi.

- Sərdar Sisianovun adını eşitmisən?

- Lənətullah! Necə eşitməmişəm?!

- Onu...- Fətəli şah bir az ara verdi və o məqamda, elə bil, indi deyəcəyi sözlərdən və ümumiyyətlə, özü-özündən utanırdı, sonra davam etdi:- Onu tilsimə salıb qətlə yetirə bilərsən?

Və bu sözlər Fətəli şahın ağzından çıxmamış, Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani:

- Onun başını kəsdirərəm!- dedi.

Araya sükut çökdü, elə bil, hansısa bir mədrəsə müəlliminin cavablarının sürəti və qətiyyəti bir şaşqınlıq yaratmışdı və nəhayət Fətəli şah:

- Öz başından necə, muğayat olursan?- soruşdu.

Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani yenə də dərhal:

- Bəlil!- dedi.- Mənim başım mənim üçün əzizdir!

Fətəli şahın fikrindən keçdi ki, bu adamın əlinin gücü vücudunun cılızlığından qat-qat artıq olar və soruşdu:

- Sənə nə lazımdır?

- Mənə qırx gün möhlət lazımdır, başqa heç nə.

Fətəli şah gözlərini daha artıq qıyaraq, açıq-aşkar sınaqçı nəzərlərlə Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaniyə baxdı və xüsusi bir vurğu ilə:

- Başqa heç nə, dedin?- soruşdu.

- Bir də ki, o qırx gün ərzində heç kimin mənimlə işi olmasın. Mən Reyəl gedib, qırx gün Şah Əbdül Əzim məscidində işimlə məşğul olacağam. Heç kim mənim işimə qarışmasın. Vəssalam! 1 Tehranın 10 kilometrliyində şəhər.

- Vəssalam?

- Vəssalam!

Fətəli şah yenə diqqətlə mədrəsə müəlliminə baxdı VƏ:

- Bilirsən də, mənim yaddaşım çox güclüdürlədi.

Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani:

- Mənimki də! - dedi və bu məqamda az qaldı ki, Xacə Əbdül Rəhman bu mədrəsə müəlliminin ətəyini dartıb: c-Ədə, heyvərə oğlu, heyvərə, bu nə dikbaşlıqdı belə, şahənşahın hüsurunda özünə rəva bilirsən?15desin.

Və həmin gecəni Fətəli şah çox narahat keçirdi, gah mürgüləyirdi, gah ayılırdı və bu yuxu ilə ayıqlıq arasında Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaninin sümük və dəridən ibarət sifəti, göy gözləri onun gözlərinin qabağından çəkilmirdi. Fətəli şah hələ lap cavanlıq illərindən etibarən - o vaxtlar ki, onda Fətəli şah yox, Baba xan idi - nə qədər qan tökmüşdü, onun qərarı ilə nə qədər insan edam edilmiş, dar ağacından asılmışdı, ancaq o, heç vaxt həmin gecəki kimi iztirab çəkməmişdi. O, Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaninin cadu ilə Sərdar Sisianovu öldürəcəyinə qətiyyənlə inanmırdı və onda elə bir hissiyat var idi ki, elə bil, o arıq vücudu hüsuruna gətirtməklə nəşə bir çirkəbə bulaşmış. O göygöz vücuda Sərdar Sisianovun qətlini sifariş etməsinin xəcaləti o gecə Fətəli şahı öz gözündə alçaldırdı və yəqin təhtəşüur olaraq bu xəcalətin əvəzini çıxmaq üçün, fikrindən keçirdi ki, qırx gündən sonra beləcə eVəssalamə deyib, hətta şahın hüsurunda da fırlıdaqçılıqla məşğul olan o mədrəsə müəlliminin heç bir bəhanəsinə-bəraətinə baxmayaraq, onun özünü dar ağacından asdıracaq ki, avam camaata görk olsun, Xacə də sırğa eləyib, qulağından assın, bir də belə qələtlər danışmasın.

Məsələ Sərdar Sisianovun qətlini sifariş verməkdə deyildi, Qurani-Kərim buyururdu ki, Allah-Taala qətlini haram bildiyi insanları qırmaq olmaz, istəyir müsəlman olsun, istəyir əhli-zimmən - onları haqsız yerə öldürmək olmaz. (Allah) bunları sizə tövsiyə etmişdir ki, bəlkə, ağılınız başınıza gəlsin. Sərdar Sisianovun o qədər günahı var idi ki, onu öldürmək, onun başını kəsmək qətiyyənlə haram ola bilməzdi, ancaq məsələ onda idi ki, Fətəli şah kimi bu boyda məmləkətin hakimi-mütləqinin, bu boyda səltənət başçısının bir fırlıdaqçı cadugər səviyyəsinə enməyi, bir fırlıdaqçıdan kömək ummağı heç vəchlə ona, yəni Fətəli şahə yaraşan bir iş deyildi.

Və o narahat gecədən sonra növbəti səhər açıldı, məmləkətin də, taxt-tacın da qayğıları, dər-d-səri o pərtliyi və xəcalət hissini çəkib səs çatmaz, ün yetməz uzaqlara apardı və Fətəli şah Xacə Əbdül Rəhmanı yenə Abbas Mirzənin yanına göndərdi - Arazın o tayındakı vəziyyəti Xacədən daha dəqiq və daha müfəssəl heç kim söyləməyəcəkdi - o arıq vücut isə yalnız bir dəfə Fətəli şahın yadına düşdü, onda da xəfiyyələrin İ Ənam surəsində 151-ci ayə nəzərdə tutulur: e... Açıq və gizlin pis işlərə yaxın düşməyin. Allahın (qətlini) haram buyurduğu cana qıymayın (müsəlmanı və ya əhli-zimməni haqsız yerə öldürməyin). məlumatı bu oldu ki, Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani Reydəki Şah Əbdül Əzim məs-

cidində ibadətlə məşğuldur, tez-tez də bir kənara çəkilib, mumdan düzəltdiyi kiçik insancıqların bir-bir başını qoparır, şahın qorxusundan da heç kim onu məsciddən qova bilmir.

İndi aradan qırx gün yox, otuz neçə gün keçir və Sərdar Sisianovun özü yox, başı Fətəli şahın hüzuruna gəlirdi.

Fətəli şah ayağa qalxıb yataq otağından çıxdı və onu görən keşikçilər cəld özlərini tarım çəkib, əmrə müntəzir dayandılar. Hərdən - xüsusən son vaxtlar Fətəli şahın gecə ikən beləcə qəflətən yataq otağından çıxıb, keşikçilərin sayıqlığını şəxsən yoxlamağı var idi, ancaq bu dəfə təzədən yataq otağına qayıtmadı və səhərin açılmasını gözləməyə səbri çatmadı?” üçün, elə gecə ikən çaparlar göndərüb Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycanini Şah Əbdül Əzim məscidindən çıxarıb hüzura gətirməyi əmr etdi.

Və o arıq, göygöz vücut hüzura gətiriləndə, müddətdən əvvəl bu qəfil gecə çağırışı Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycanini açıq-aşkar rəncideyi-hal etmişdi və onun tələş içində olduğu Fətəli şahın diqqətli nəzərlərindən yayınmadı. Bu adamın belə rəncideyi-hal olması və tələş keçirməsi onun ilk dəfə hüzura gəldiyi ədası ilə qətiyyən uyuşmurdu.

Fətəli şah:

- Hə, söylə, görüml.- dedi.

Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani içinə dolmuş tələşi daha gizlədə bilmirdi və həyəcanla:

| 335 - Hələ qırx gün tamam olmayıb ki... - dedi.- Mən demişdim ki, nəticə qırx gündən sonra olacaq... Hələ cəmi otuz dörd gün keçib...

Bu adamın Sərdar Sisianovun aqibətindən xəbəri yox idil Bu adamın xəbəri yox idi ki, Sərdar Sisianovun başı artıq Tehrana gəlir.

Fətəli şah bir müddət susdu və onun bu sükutunu Allah bilir, necə yozan Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani aşkar bir qoxu ilə:

- Hələ tezdirl.- dedi.- Mən işimi hələ bitirməmişəm...

Fətəli şah taxtından qalxıb:

- Gedə bilərsən!- dedi və qəbul otağını tərk etdi.

Şahın tapşırığı ilə Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaniyə toxunmadlılar, ancaq onu, yenə də şahın tapşırığı ilə, məmləkətdən sürgün etdilər və deyilənə görə Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycani Səmərqənddə məskunlaşmış və orada böyük bir cadugər kimi məşhurlaşmışdı.

Tehran camaatı gizlədə bunu da deyirdi ki, Fətəli şah Mirzə Məhəmməd Əkbəri-Azərbaycaninin cadugərliyindən ehtiyat edərək, onu məmləkətdən birdəfəlik uzaqlaşdırıb.

* * *

.. Qarlı Sibir çöllərini çovğun bürümüşdü... Çovğun yerdən qamarlayıb qaldırdığı qarı ayaqları dəmir zəncirlə bir-birlərinə ba Şlanmış və ördək cərgəsi kimi dalbadal

düzülüb, atlı konvoirlərin müşayiəti ilə gedən dustaqların sifətinə, cırcındır içində olan bədənələrinə çırpırdı. Başı açıq, pırpızaqlı uzun saçları saqqalına qarışmış, qaşları, kirpikləri buz bağlamış o dustaqlardan biri bir anlıq ayaq saxladı və başını göyə qaldıraraq canavar ulamasına oxşayan bir səslə: c- Mən Attilayam..əl qışqırdı və onun qışqırığının görünən o məkandakı əks-sədası çovğunun vtyiltisinə qarışdı. Elə həmin anda da atını o dustağa sarı çapan konvoir qamçını onun belinə ilişdirdi: e- Poşoll.. Poşoll..5 Və ONUN yaddaşı o dustağı, əlbəttə, dərhal tanıdı: Hüseyinqulu xanın bacısı oğlu hələ on üç-on dörd yaşlarında gəlib bir kənarda duraraq, Bakı qarnizonunun təlimlərinə baxırdı və qarnizon rəisi general-mayor Sisianov diqqətlə baxan o yeniyetmənin gözlərində maraq qarışıq açıq-aşkar bir nifrət görürdü, ancaq Hüseyinqulu xanı incitməmək xətrinə onun sevimli bacısı oğlu Mahmudu qovmurdu... Çovğun bürümüş o Sibir çöllərində ayağı zəncirli Mahmud bəy yenə bir anlıq ayaq saxlayıb, üzünü göyə qaldırdı ” Attila — eramızın 5-ci əsrində türk tayfalarını birləşdirib Volqadan Reyn çayına qədər bir ərazidə nəhəng imperiya yaratmış türk sərkərdəsi və hökmdar. və yenə də canavar ulamasına oxşayan həmin səslə: «- Mən Allahın qəzəbiyəml..»⁴⁴- qışqırdı və o qışqırığın görünən o məkandakı əks-sədası yenə qarlı Sibir çöllərindəki o çovğun oiyiltisinə qarışdı.

Dustaq dəstəsinin önündə gedən konvoy rəisi arxaya çevrilərək, Mahmud bəylə yanaşı gedən konvoirə: €- O dəlinin səsinə kəsl..- qışqırdı: - Eşidirsən?1 Kəs o dəlinin səsinil..»

Və konvoir bu dəfə Mahmud bəyin kürəyinə dalbadal iki qamçı vurdu: c- Bəsdir.. Ulama, dedim sənə və üçün cü qamçını arxadan Mahmud bəyin təpəsinə ilişdirdi...

⁴⁴ Avropada Attilanı bəzən «Allahın qəzəbi» adlandırırdılar.

Tehrandakı məclislərdə, toy-düynlərdə aşıqların oxuduğu o bayatı:

Əziziyəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ...

- Şəhərdə yaşayan azərbaycanlıların və nəinki yalnız onların, hətta Azərbaycan dilini yaxşı bilməyən farsların da, ermənilərin, kürdlərin də - bir sözlə, bütün Tehran sakinlərinin dillərinin əzbərinə çevrilmişdi. Qəribədir - bu sadə bayatı nə üçün birdən-birə bu qədər yayılmışdı? - bəlkə də Tehranı sakinləri üçün bu bayatıdakı həsrət, yalnız vətən həsrəti deyildi, bu kəşmə-kəşli dövrdə dinclik, əmin-amanlıq, sakitlik istəyi idi və əlbətdə, burası da var idi ki, bu bayatının müəllifi Fətəli şahın baş hərəmi Ağabəyim Ağa idi lehran camaatının sevə-sevə cAğa bacı- deyə çağırırdıqları Baş hərəm bu bayatını sinədən gələn bir ah, haray kimi söyləmişdi.

Son onilliklərin hadisələri - Nadir şahın qətlindən sonrakı hərc-mərclik, Zəndlərin dövründəki hakimiyyət uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi - bütün bunlar arxada qaldı, Ağa Məhəmməd xan Qacar hakimiyyəti ələ aldı və nəhayət ki, səltənətə nisbi bir əmin-amanlıq, nisbi bir sakitlik çökdü - bu əmin-amanlığa, dincliyə isə, elə bil, Tehran sakinlərinə uzun illərin ölüm-itimindən, zillətindən, məşəqqətindən sonra məhəbbət, mərhəmət, istiqanlıq çatışmırdı. Uşaq vaxtı Zəndlərin şikəst etdiyi - axtaladığı Ağa Məhəmməd şahın zövcəsi yox idi, Fətəli şahın isə hərəmxanası var idi, ancaq Tehran sakinləri həmin məhəbbəti, mərhəməti, istiqanlığı yalnız 1801-ci ildə İbrahim Xəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa Qarabağdan Tehrana gəldikdən sonra, onun simasında tapdı - Fətəli şahın Baş hərəmi Ağabəyim Ağa Tehran sakinləri üçün bacı - Ağa bacı oldu.

O vaxt ki, Ağa Məhəmməd şah Şuşada qətlə yetirildi, İbrahim Xəlil xan şahın nəşini böyük hörmətə və matəm təntənəsi ilə Tehrana göndərdi - Fətəli şah İbrahim Xəlilin bu hərəkətindən razı qaldı əmisinin nəşinə qarşı hər cürə hörmətsizlik, hətta pislik baş verə bilərdi - və Qarabağ xanlığına elçi göndərərək, sədaqətlərini sübut və əbədi etmək üçün, sorağını eşitdiyi Ağabəyim Ağanı istədi. İbrahim Xəlil xanın çox sevdiyi Ağabəyim Ağanı yad ellərə, fitnə-fəsad yuvası olan saraya göndərməkdən başqa çarəsi qalmadı - Şuşanı və külli-Qarabağı Qacarlardan qorumaq lazım idi, Ağa Məhəmməd şahın nəşini təmtəraqla Tehrana göndərməklə məsələ həll olunmurdu - və atasının vəziyyətini başa düşən, Qarabağı sidq-ürəkdən və dilicandan sevən Ağabəyim Ağa da bu izdivacı rədd edə bilmədi.

Tehran camaatı arasında belə bir duyğusal şeyi kim bilir, bəlkə də həqiqət idi - gəzirdi ki, Ağabəyim Ağa əmisi Mehralı bəyin oğlu Məhəmməd bəyə könüllü imiş və bu nakam məhəbbət söhbəti, elə bil, Ağabacını əhaliyə daha artıq məhrəm

etmişdi, hətta qadınlar bir-biri ilə gizlincə - Tehrandə divarların da qulağı var idi, söhbət gedib saraya çata bilərdi - bu nakam məhəbbətdən danışanda gözləri dolurdu, ağlamaqdan özlərini güclə saxlayırdılar, Ağa bacının bu nakam məhəbbəti artıq Tehran sakinlərinin yaratdığı gözəl və təsirli bir dastana çevrilmişdi.

Ağabəyim Ağa sadəcə tehranlıların, xüsusən qadınların pənah yeri idi, xəstəsi olan, acından ölən, şikəst olan, oğlu itən, əri zindana salınan - ərizələrini, dərdsər məktublarını şahdan da çox, ona yazırdılar və Baş hərəm də kömək üçün əlindən gələni əsirgəmirdi, çox zaman da istəyinə nail olurdu - şah yalnız onun gözəlliyini yox, aqlını, savadını, təmkinini və tədbirini də uca tuturdu - kiminsə ölüm hökmü dəyişirdi, kiməsə xəzinədən yardım edilirdi, kimsə əsirlikdən qurtarırdı, kimsə əfv olunurdu, hansı xoşbəxtsə də edam olunmurdu. Tehran camaatı bunu da bilirdi ki, hələ qız vaxtı, Şuşada olarkən, İbrahim Xəlil xan nəyə görə qəzəblənib, kimisə dibi daşlı-kəsəkli bir yarğan olan Xəznə qayasından tullamağı əmr edəndə, Ağa bəyim Ağa atasına yalvarıb neçə bədbəxti o dəhşətli ölümdən xilas etmişdi. Qurani-Kərimi birinci ayədən sonuncu ayəyədək əzbər bilən, Azərbaycan dilindən başqa fars dilində də şeirlər yazan, - o, İbrahim Xəlil xanın vəziri, məşhur şair və siyasət adamı, rəhmətlik Molla Pənah Vəqifin şagirdi idi - ərəb, fransız və rus dillərini də mükəmməl öyrənmiş Ağabəyim Ağa Avropanın və Rusiyanın ülyahəzrətləri ilə - Napoleonun zövcəsi Jozefina ilə də, Aleksandrın zövcəsi Yelizavetta ilə də məktublaşırdı və ülyahəzrət Yelizavetta Sankt-Peterburqdan Ağabəyim Ağaya göndərdiyi məktublarının birində - cEy bəyim, Siz öz zəkanızla şahın tale ulduzusunuz? yazmışdı. Bütün Qacar şahzadələri və Azərbaycan xanşadələri bunu da bilirdilər ki, İrəvan xanı Məhəmməd xanın ruslara əsir düşmüş qardaşı Həsən xanı, Arazın o tayındakı qəddar rus sərdarı Sisianov heç vaxtlə azad etmirdi, yalnız Ağabəyim Ağa ülyahəzrət Yelizavettaya təvəqqe məktubu yazmağı sayəsində Həsən xan əsirlikdən azad edildi. Bu da Tehrandə ağızdan-ağıza gəzən bir hadisə idi ki, nəbatatçı adı ilə Parisdən gəlib, Tehranın ətrafındakı çöllərdə, düzlərdə, təpələrdə gül-çiçək axtaran, ot-ələf yığan Andre de Forş cəsus kimi tutulub Tehran zindanına atılmışdı və onu edam gözləyirdi. Firəngistanda, deyilənə görə, məşhur xanım olan xanım de Stal Ağabəyim Ağaya məktub yazıb, Andre de Forşun həqiqətən bütün Avropada tanınmış böyük bir alim-nəbatatçı olduğunu bildirmişdi və onun azad olunmasına köməyini əsirgəməməyi xahiş etmişdi. Firəngistanın səfiri markiz Fransua de Lafoncenin - onun doğma qardaşı Cerar de Lafonca Firəngistanın Rusiyadakı səfirliyində çalışırdı və Aleksandrın sarayına yaxın adam idi, Fətəli şah da, təbil ki, bunu bilirdi və cəsusların min bir ad ilə taxtabiti kimi məmləkətə daraşdığı bir zamanədə səfirdən gözü su içmirdi - şahla görüşlərində dəfələrlə acizənə xahişlərinə, hətta Firəngistanın xarici işlər vəziri, knyaz Taleyranın da xüsusi məktub yazıb şahdan təvəqqe etməsinə baxmayaraq, bir ilə yaxın idi ki, əl-ayağı zəncirlənib zindan zirzəmisinə salınmış de Forş azad edilmirdi və bu bədbəxt firəngi də cəsus idi, cəsus” deyildi - Ağabəyim Ağa xanım de Stalın təvəqqesindən sonra azad etdirdi. Zindandan çıxandan sonra işıqda gözü aç bilməyən de Forş Parisə gedənəcən

elə hey ağlaya-ağlaya təkrar edirdi:

- Ce vous remercie beaucoup votre maceste, Ağabeyim Ağal.. Ce vous remercie beaucoup votre maceste, Ağabeyim Ağal.. Ce vous remercie beaucoup votre maceste, Ağabeyim Ağal..”

Andre de Forşla bağlı qərribə bir hadisə də baş vermişdi: de Forş Parisə yola düşməzdən əvvəl Ağabəyim Ağa ilə vida görüşünə gələrkən, bildirdi ki, Baş hərəmin şeirlərinin vurğunudur və bu şeir incilərini Parisdə çap etdirmək fikrindədir, acizənə surətdə də xahiş etdi ki, Ağabəyim Ağa şeirlərindən nümunələri ona versin.

Ağabəyim Ağa:

- Cənab de Forş,- dedi.- Bildiyim dərəcədə, sizin xalqınız çalmağı, oynamağı, gülməyi, şadlanmağı çox sevir. İnanmıram ki, mənim şeirlərim onların xoşuna gələ. Onlar bu şeirlərdə xoş bir əhval-ruhiyyə tapmayacaqlar.

1 Fransızca: €- Mən sizə çox təşəkkür edirəm, ülyahəzrət Ağabəyim Ağal..ə. Andre de Forş:

- Ülyahəzrət,- dedi.- Cəsarət edərək, sizə bildirmək istəyirəm ki, mənim xalqım yalnız nikbin şeirlər oxucusu deyil. Onlar əsil şəriyyəti qiymətləndirməyi bacarır və sizin şəriyyetinizin də onların ürəyinə yol tapacağına mənim qətiyyəni şübhəm yoxdur.

Ağabəyim Ağa seçdiyi şeirləri özü misra-misra nəslrlə firəng dilinə tərcümə edib, cənab de Forşa verdi və beş-altı aydan sonra xanım de Staldan yeni bir məktub aldı. Xanım de Stal Andre de Forşun azad olunmasında göstərdiyi köməyə görə Ağabəyim Ağaya təşəkkür edərək yazırdı: cÜlyahəzrət, mən sizə Andre de Forşun yenidən çap olunmuş şeirlərini də göndərirəm. O, bu şeirləri Tehran zindanında dustaq olarkən yazmışdır. Bu gözəl şeirlərdə yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış incə kədər, qüssəni sizin də nəinki hiss edəcəyinizə, eyni zamanda, onların şəriyyətini yüksək qiymətləndirəcəyinizə mənim şübhəm yoxdur. Mən bu şeirləri mətbuatda oxuyan kimi, onları sizə göndərməyi qərara aldım ki, biləsiniz: siz yalnız böyük bir alim-nəbatatçıyı yox, eyni zamanda böyük də bir şairi zindandan azad etdirmisiniz. Buna görə mən sizə bir daha dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirirəm.ə”

Ağabəyim Ağa Andre de Forşun şeirlərini oxuyanda isə, gördü ki, bunların hamısı onun firəng aliminə verdiyi şeirlərdir, sadəcə olaraq qafiyəyə salınıblar və Ağabəyim Ağa bu hadisə barədə heç kimə, ilk növbədə isə Fətəli şah bir söz demədi və xanım Stala da heç nə yazmadı. lehrana gəlmiş Avropa siyasətçiləri və hərbiçiləri ilə apardığı o danışıqları ki, Fətəli şah saray dilməncilərindən da gizlin saxlamaq istəyirdi - zamanə elə idi ki, heç kimə etibar yox idi - şah, tərcümə üçün Ağabəyim Ağanı dəvət edirdi və Ağabəyim Ağanın ədəsi, oturuşu-duruşu, səlis tələffüzü o Avropa elçilərinin çoxundakı gizli, ya aşkar təkəbbürü az bir müddətdə gözgörəti əridib yox edirdi... ”Və rüs sərdarı Sisianovun ölümündən beş ay sonra bir yay günü birdən-birə Tehrana dəhşətli bir xəbər yayıldı: Şuşadakı rus qarnizonunun soldatları rəisin əmri ilə gecə vaxtı qəflətən Ağabəyim Ağanın atası

İbrahim Xəlil xanın yay istirahət iqamətgahına hücum edib, xanı da, arvadını da, Ağabacının 6, 8, 10, 12 yaşlı bacı-qardaşlarını da, yaxın qohum-əqrabası və xidmətçiləriylə bərabər - hamısını gülləbaran edib, qılıncdan keçiriblər” və bu qara xəbər bütün şəhər sakinlərini sarsıtdı. Adamlar - kişili, qadınli dəstə-dəstə saraya tərəf axışır və sarayın qarşısına toplaşaraq Ağa bacının dərdinə şərik olduğunu nümayiş etdirirdi. Bu izdihamın başı üstündə elə bir matərn, kədər, qəmqüssə qövsi var idi ki, sarayı qoruyan sərbazlar bu izdihamı dağıtmağa cəhd belə etmədilər və o gündən sonra Ağabəyim Ağa günlərinin çoxunu Tehrandakı ” 1806-cı il iyunun 21-də gecə Şuşa qarnizonunun rəisi mayor Dmitri Tixonoviç Lisaneviç 200 soldatla qəflətən basqın edərək, imperator 1 Aleksandrın general-leytenant rütbəsi almış Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xanın Şuşanın 4 kilometrliyindəki Xan bağında yay iqamətgahını mühasirəyə almış və xanı da, onun xanımını da, kiçikdən böyüyə kimi övladlarını da əsabələri ilə birlikdə - cəmi 21 nəfəri qətlə yetirmişdi. imamzadə Qasım məqbərəsində bir hücrəyə çəkilib, orada tək keçirirdi.

Tehran sakinləri arasında belə bir xəbər də yayılmışdı: guya rus soldatları əməllərindən pəşiman olub, dəhşətə gəlib, ağlaya-ağlaya danışirlar ki, Şeytan qarnizon rəisi Lisanevli tilsimə salaraq, onu qarnizonun zirzəmisində gizlədib, özü onun cildinə girib, soldatlar da rəis Lisaneviçin yox, onun vücudunda olan Şeytanın əmrlərini yerinə yetirərək, İbrahim Xəlil xanı böyükdən-kiçiyə övladları və zövcəsi ilə birlikdə qırıblar...

... Qurd Kərim Xacə Əbdül Rəhmanın müşayiəti ilə knyaz

Sisianovun başını gətirib Fətəli şahə təhvil verdikdən sonra, şahın əmri ilə Təbib Sülhəddin Səlyaninin səriştə ilə mumladığı Baş sarayda saxlayırdılar və tədbirli, hər şeyi ölçüb-biçən bir siyasət adamı olan Fətəli şah fikirləşirdi ki, hər şey ola bilər - bəlkə Baş Aleksandra qaytarmağın da bir məqamı gələcək.

Baş sarayın otaqlarından birində məxfi saxlanılırdı və şahın əmri ilə ora heç kim buraxılmırdı, yalnız yenidən Vəliəhdin yanından saraya qayıtmış Xacə Əbdül Rəhmana o otağa girmək, Başın vəziyyətini yoxlamaq - xarab olur, iylənir, yoxsa, yox? - səlahiyyəti verilmişdi.

Və həmin günlərdəki gecələrdən birində Ağabəyim Ağa nəhayət ki,

Baş görə bildi.

Saray arakəsmələrində yanan şamlara baxmayaraq, əlindəki şamdanda da yanan şam tutmuş Xacə Əbdül Rəhman irəlində, Ağabəyim Ağa onun ardınca, daha arxada da iki nökrə iti addımlarla gəlib, o otağın qarşısında ayaq saxladılar və Xacə qapının iki tərəfində də dayanıb, keşik çəkən sərbazlara:

- Qibleyi-aləmin razılığı var.- dedi. sərbazlar əvvəlcə tərəddüdlə bir-birlərinə baxdılar, ancaq, görünür, həm Ağabəyim Ağanın zəhmi, həm də Xacə Əbdül Rəhmanın saraydakı nüfuzu öz işini gördü - sərbazlar kənara çəkildi və Xacə açarı zərziyalı əbasının cibindən çıxarıb, otağın qapısını açaraq, içəri girmək istəyəndə Ağabəyim Ağa barmağının işarəsi ilə onu saxladı, şamdanı Xacədən alıb, nökrə tərəf çöndü, bir söz demədən şamdanı nökrələrdən birinə verib, başı ilə qapıya

tərəf işarə etdi.

Nökər otağa keçib şamdanı kənardakı kiçik dolabın üstünə qoydu və geri qayıtdı.

Ağabəyim Ağə:

- Tək olmaq istəyirəm.- dedi və otağa girib qapını Xacə Əbdül Rəhmanın üzünə bağladı.

Ağabəyim Ağə çadrasını çiyninə saldı.

Onun qumaş parçadan tikilmiş əlbisəsinin xalis qızıldan olan düymələri otaqdakı o tək şamın işığında parpar parıldaırdı.

Otağın ortasındakı girdə mizə qoyulmuş Baş gümüş sinidə dik dayanmışdı və üstünə ipək örtük salınmışdı.

Ağabəyim Ağə irəli addımlayıb, örpəyi Başın üzərindən qaldırdı”.

Baş bərəlib, az qala hədəqəsindən çıxacaq sağ və büzüşüb alacalanmış sol gözləri ilə Ağabəyim Ağaya baxırdı.

Şam işığında Başın gözləri şüşə kimi ışıldaırdı və bu şüşə ışıltısında bu dünyadan heç nə yox idi.

Ağabəyim Ağə Başla üzbəüz durub ona baxabaxa bir müddət heç nə demədi və birdən-birə, elə bil, ilahidən gəlmiş bir ehtirasla dizləri üstə yerə çökdü və iki əlini də yuxarı qaldırıb, ağappaq zərif boğazının damarları şişə-şişə bütün içindən gələn və alışıb-yanan bir səslə:

- Ya Allah,- deyərək barmağını Başa tuşladı.- Bu, heç!.. Bu, buyruq quluydul.. Şuşa müsibətinin cəzasını bunların hökmdarına ver! Eşidirsən məni?! Mən ömrümün axırına kimi gecə-gündüz Sənə yalvaracağam ki, Rusiya hökmdarı da öz övladları ilə, xanımı ilə birlikdə, bir-birinin gözü qabağında gülləbaran edilsin!.. - Və Ağabəyim Ağə səsinə qaldırdı - bu səsdə xahişdən, yalvarışdan qat-qat artıq dərəcədə bir hökm var idi.Sən də bunu edəcəksən!.. Eşidirsən məni?! Sən bunu edəcəksən!..

Baş şam işığında ışıldayan şüşə gözləri ilə Ağabəyim Ağaya baxırdı və elə bil, o anlarda yarıaçıq ağzı ilə nəsə demək istəyirdi.

Ağabəyim Ağə ayağa qalxdı, şamı götürdü və iti addımlarla otaqdan çıxdı.

Mumlanmış Baş Tehrandə, Fətəli şahın sarayında, o boş otaqdakı qaranlıq içində yenə tənha qaldı.

* * *

... Yazın təptəzə gözəl çağında incə, zərif bir sarı bülbül nazık yaşıl-qırmızımtıl yarpaqları təzəcə böyüməyə başlamış qollu-şaxəli bir ərik ağacının budağına qonub, görünən o məkanın gözəl bir сәһсәһи ilə ötməyə başladı.

İlk dəfə idi ki, görünən o məkan ONUN şəffaf və çəkisiz varlığına hansısa bir yadlıq, uyşmazlıq gətirmədi və cəhcəh vuran o sarı bülbüldən bütün ətrafa tərtəmiz dalşalar yayılmağa başladı.

Qollu-budaqlı ərik ağacının başının üstündə nəşə, sevinc dolu bir aura yarandı.

Təzətər yarpaqlar da sarı bülböldən yayılan o tərtəmiz dalğalardan açıq-aşkar ruh alırdı, o dalğalar həmin təzətər yarpaqları açıq- aşkar bir sevincə sevindirirdi.

O isə, ərik yarpaqlarının bu sevincini aydınca görür, hiss edirdi və sarı bülböldən bir az aşağıdakı budaqda təzətər yarpaqlardan güclə seçilən, elə o kiçik yarpaqlar boyda olan yaşıl armudvari bir barama sallanmışdı və elə bil, sarı bülböldən gələn o gözəl dalğaların təsiri ilə o barama da yavaş-yavaş tərpənməyə başladı.

Barama - hamilə barama - yavaş-yavnaş da ali tərəfindən açılmağa başladı.

Və o incə, zərif sarı bülbül qəflətən cəhcəhini kəsdi, gözlərini yavaş-yavaş açılan o armudvari yaşıl baramaya zillədi.

Barama tamam açıldı, içindən bir kəpənək çıxaraq, qa nadlarını geniş açdı.

Və o kəpənəyin qanadlarının qırmızı, qəhveyi, narıncı, mavi naxışları da, elə bil, bir sevinc içində idi və o kəpənək naxışlarıyla da yenicə göz açdığı görünən o məkana gülümsəyirdi.

Varlığı başdan-başa sevincdən ibarət olan o kəpənək görünən o məkanda başlanan ömründə ilk dəfə uçmaq istədi, ancaq elə o anda da sarı bülbül güllə sürəti ilə budaqdan qoparaq, o kəpənəyi dimdikləyib, bir anın içində uddu...

* * *

... Və elə həmin məqamda da görünən o məkan sürətlə uzaqlaşmağa başladı, uzaqlaşdı və yox oldu və O, yalnız sonra dərk etdi ki, uzaqlaşan görünən o məkan deyil, bu ONUN özünün şəffaf və çəkisiz varlığının ONU özünə çəkən qüvvəyə doğru uçuşudur - görünən o məkan daha ONU saxlamağı bacarmadı, daha ONU buraxmamağa gücü çatmadı və O, uçdu...

26

1811-ci il noyabr ayının 27-də Sankt-Peterburqdan gələn əmrə əsasən Baş komandan, markiz Pauluççi⁴⁵ knyaz Sisianovun nəşini Bakının Qoşa Qala Qapısı qarşısındakı düzənlikdən çıxartdırıb, Tiflisə gətirdi və onu təntənə ilə Sion kilsəsində general Lazarevin yaxınlığında təzədən torpağa tapşırdılar. Nəşin başı yox idi. Və o Başın sonrakı aqibəti də heç kimə məlum deyildi.

1 oktyabr 2014 - 12 avqust 2015

⁴⁵Merkiz Pauluççi Filipp Osipoviç — Rus hərbi xadimi, generaladyutant.

Elçin

Elçin Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassiki hesab olunur. Bir çox nüfuzlu beynəlxalq mükafatlara layiq görülüb. Romanları, povest və hekayələri, eləcə də elmi monoqrafiya və məqalələri 30-dan çox dilə tərcümə olunub. Pyesləri Nyu-York, London, İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Ankara və başqa şəhərlərin - teatrlarında tamaşaya qoyulub.

Kitablarının ümumi tirajı altı milyona yaxındır. Təxminən iki əsr əvvəl Qafqazda baş vermiş mühüm tarixi hadisələrdən bəhs edən, hər kəsin oxumalı, öyrənməli, ibrət götürməli, düşünməli olduğu yeni möhtəşəm əsər!